

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
KÖZLÖNYE

XL. kötet

1935. 4-6. sz.

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS

FŐTITKÁR

Új folyam VI.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság nyomása

1935

TARTALOM

TANULMÁNYOK:

<i>Dr. Tavaszy Sándor:</i> Jókai — — — — —	105
<i>Dr. Rajka László:</i> Jókai román tárgyú novellái — — — — —	107
<i>Dr. Bíró József:</i> A boncözhidai Bánffy-kastély — — — — —	122
<i>Dr. Juhász Kálmán:</i> Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban — — — — —	154

NYELVMŰVELÉS:

Nyelvvédelem és a magyar sajtó feladata. — Így ne írjanak az újságjaink! — Mussolini az olasz nyelv tisztaságáért. — Már így beszélünk magyarul! — Hány román szó került az erdélyi magyar nyelvbe? — Mi mindent nem tudnak a magyarul írók? — Különböző és különféle. — Vigyázzunk az igekötőkre! — Az író szabadsága és a szerkesztő joga. — Keresztény vagy keresztény? — A nyelv művelés hírei — — — — — 171—176

HÍREK:

A háromszázéves Pázmány Péter-Tudományegyetem. — Gombocz Zoltán. — Pusztuló Bolyai-émlékek Erdélyben. — Herman Ottó emlékezete. — Dr. Szabó T. Attila akadémiai megjutalmazása. — Világhírű magyar tudományos felfedezés. — Ósrégi héber könyvtárt találtak. — Magyarországi ásatások. — Az olasz tudomány hódolata Körösi Csoma Sándornak. — Az új török nyelv. — Gelei József kitüntetése. — Egy magyar tudós feltalálta a röntgenenergómétert. — A Magyar Tud. Akadémia nagyjutalma Erdélyt kutató munkának jutott. — Dr. Gergely Sámuel. — Magyar író a Szellemi Együttműködés Bizottságában. — Hunyadi János eredete. — Hibaigazítás — — — 177—185

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE:

1. Böleselettudomány. — 2. Neveléstudomány. — 3. Irodalomtudomány.
4. Nyelvtudomány. — 5. Történettudomány. — 6. Néprajz. — 7. Társadalomtudomány. — 8. Közgazdaságtan. — 9. Vegyes. — Összeállította: *Kéki Béla, Dr. Sándor István, Dr. Szabó T. Attila, Venczel József* — — — — — 186—208

AZ
ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban, negyedévenként 6—7 ív terjedelemben. A folyóirat az E. M. E. Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ
ERDÉLYI MÚZEUM

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjainak évi 300 lejes kedvezményes áron jár. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala,
Cluj, Str. Baron L. Pop 5.

Magyarországi főbizományos: **STUDIUM R.-T.**
Budapest, IV. Kecskeméti-u. 8.
Előfizetési ára 12 P.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS,
Cluj, Str. I. G. Duca 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Külön-nyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. A kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küldi vissza.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XL.

1935.

Nouvelle série VI.

Rédacteur: LOUIS GYÖRGY. Éditeur: Société du Musée de Transylvanie.

Rédaction: Cluj, Str. I. G. Duca 10. Roumanie.

Alexandre Tavaszy: Jókai.

Ladislav Rajka: Les nouvelles de Jókai au sujet roumain.

Joseph Biró: Le château Bánffy de Bontida.

Calman Jubász: L'état de la civilisation dans l'île de Timiș sous l'empire turc.

SOIGNONS NOTRE LANGUE La défense de la langue et le devoir de la presse hongroise. — Que nos journaux n'écrivent ainsi! — Mussolini et la pureté de la langue italienne. — Nous parlons déjà ainsi hongrois! — Combien de mots roumains sont entrés dans la langue hongroise de la Transylvanie? — Que de choses ne savent pas ceux qui écrivent en hongrois? — Différent et divers. — Faisons attention aux particules! — La liberté de l'écrivain et le droit du rédacteur. — Les nouvelles de la culture de langue.

NOUVELLES. L'université de trois cents ans „Pierre Pázmány“. — Zoltan Gombócz. — Les reliques Bólyai de la Transylvanie en dépérissement. — Commémoration d'Othon Herman. — La récompense académique d'Attila T. Szabó. — Une découverte scientifique hongroise de réputation mondiale. — On a trouvé une bibliothèque hébraïque très ancienne. — Les fouilles de Hongrie. — Les hommages rendus par la science italienne à Alexandre Körösi Csoma. — La nouvelle langue turque. — La distinction de Joseph Gelei. — Un savant hongrois a découvert le roentgenenergometre. — La grande prix de l'Académie Hongroise des Sciences fut obtenue par un travail sur la Transylvanie — Samuel Gergely. — Une femme auteur hongroise dans la commission de coopération intellectuelle. — L'origine de Jean Hunyadi. — Correction d'une faute.

REVUE DES LIVRES ET DES REVUES.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(SIEBENBÜRGISCHES MUSEUM)

XL. Band.

1935.

Neue Folge VI.

Redigiert v. LUDW. GYÖRGY. Herausgegeben v. Siebenbürger Museum-Verein.

Redaktion: Cluj, Str. I. G. Duca 10. Rumänien.

Alexander Tavaszy: Jókai.

Ladislav Rajka: Die Novellen von Jókai mit rumänischen Themas.

Joseph Biró: Das Bánffy-Kastell in Bontida.

Koloman Jubász: Die Kulturverhältnisse in der Timiș-Insel zur Türkenzeit.

SPRACHPFLEGE. Sprachschutz und die Aufgabe der ungarischen Presse. — So sollen unsere Zeitungen nicht schreiben! — Mussolini und die Reinheit der italienischen Sprache. — So sprechen wir schon ungarisch! — Wieviel rumänische Wörter gelangten in die siebenbürgisch-ungarische Sprache? — Was alles wissen die ungarisch Schreibenden nicht? — Verschieden und mannigfaltig. — Achten wir auf die Partikel! — Die Freiheit des Schriftstellers und das Recht des Redakteurs. — Die Nachrichten der Sprachpflege.

NACHRICHTEN. Die dreihundertjährige Pázmány Peter Universität. — Zoltan Gombócz. — Verfallende Bólyai-Reliquien in Siebenbürgen. — Andenken des Otto Herman. — Die akademische Belohnung des Attila T. Szabó. — Weltberühmte ungarische wissenschaftliche Entdeckung. — Es wurde eine uralte hebräische Bibliothek gefunden. — Ausgrabungen in Ungarn. — Huldigung der italienischen Wissenschaft dem Alexander Körösi Csoma. — Die neue türkische Sprache. — Die Auszeichnung des Joseph Gelei. — Ein ungarischer Gelehrte erfand den Röntgenenergometer. — Die grosse Prämie der ungarischen wissenschaftlichen Akademie wurde einer Siebenbürgen forschenden Arbeit zu Teil. — Samuel Gergely. — Ungarische Schriftstellerin in der Kommission der geistlichen Zusammenwirkung. — Der Ursprung des Johann Hunyadi. — Fehlerverbesserung.

BÜCHER- UND ZEITSCHRIFTENRUNDSCHAU.

AZ

ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban, negyedévenként 6—7 ív terjedelemben. A folyóirat az E. M. E. Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ

ERDÉLYI MÚZEUM

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjainak évi 300 lejes kedvezményes áron jár. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala,
Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop, (volt Brassai-utca) 5.

Magyarországi főbizományos: **STUDIUM R.-T.**
Budapest, IV. Kecskeméti-u. 8.
Előfizetési ára 12 P.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS,
Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Külön-nyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. A kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küldi vissza.

„ERDELYI MUZEUM“

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XL.

1935.

Nouvelle série VI.

Rédacteur: LOUIS GYÖRGY. Éditeur: Société du Musée de Transylvanie.

Rédaction: Cluj, Str. I. G. Duca 10. Roumanie.

Alexandre Tavaszy: Nos devoirs scientifiques, eu égard au passé de 75 ans de la Société du Musée de Transylvanie.

George Kristóf: Les poésies de Michel Eminescu.

Étienne Lakatos: Motifs hongrois dans la musique de Brahms.

Béla Varga: Les tendances les plus nouvelles de la psychologie.

SOCIÉTÉ DU MUSÉE DE TRANSYLVANIE. *Baron Jean Jósika*: Couronnement du tombeau du comte Émeric Mikó à l'occasion de l'existence de 75 ans de la Société du Musée de Transylvanie. *Baron Jean Jósika*: Discours d'ouverture présidentiel tenu à l'assemblée générale de la Société du Musée de Transylvanie, le 17 février 1935. *Louis György*: Rapport du secrétaire général sur les publications scientifiques de la Société du Musée de Transylvanie entre 1931—1934. *François Veress* et *Ladislav Koleszár*: Rapport sur l'annuaire de la section médicale de la Société du Musée de Transylvanie. *Louis Kántor*: Rapport du secrétaire sur l'activité de la Société du Musée de Transylvanie pendant l'année 1934. *Présidence*: Appel de la Société du Musée de Transylvanie pour sauver les actes anciens.

SOIGNONS NOTRE LANGUE. — Évitions les mots latins superflus. — Comment écrivent nos journaux? — Nos médecins écrivent ainsi. — Nos commerçants font aussi beaucoup de fautes. — Réformations de langue.

NOUVELLES. L'interdiction des noms de lieu hongrois et le travail scientifique. — Distinction française reçue par un savant hongrois. — Un savant hongrois sur le littoral de l'Océan Glacial. — Commémoration de François Liszt. Un célèbre botaniste hongrois. — Des travaux d'atlas linguistique roumain. — Statue pour le poète anonyme des airs populaires. — La bibliothèque Caetani. — Le jubilé du Kalevala.

REVUE DES LIVRES ET DES REVUES.

„ERDELYI MUZEUM“

(SIEBENBÜRGISCHES MUSEUM)

XL. Band.

1935.

Neue Folge VI.

Redigiert von LUDWIG GYÖRGY. Herausgegeben vom Siebenbürger Museum-Verein.

Redaktion: Cluj, Str. I. G. Duca 10. Rumänien.

Alexander Tavaszy: Unsere wissenschaftlichen Aufgaben, mit Rücksicht auf die 75 jährige Vergangenheit des Siebenbürger Museum-Vereins.

Georg Kristóf: Die Geschichte des Michael Eminescu.

Stephan Lakatos: Ungarische Elemente in der Musik von Brahms.

Adalbert Varga: Die neuesten Richtungen der Psychologie.

SIEBENBÜRGER MUSEUM-VEREIN. *Baron Johann Jósika*: Die Bekrönung des Grabes vom Grafen Emmerich Mikó im 75. Jahre des Bestehens des Siebenbürger Museum-Vereins. *Baron Johann Jósika*: Eröffnungsrede des Präsidenten, gehalten in der Generalversammlung des Siebenbürger Museum-Vereins am 17. Februar 1935. *Ludwig György*: Bericht des Generalsekretärs über die wissenschaftlichen Ausgaben des Siebenbürger Museum-Vereins in den Jahren 1931—1934. *Franz Veress* und *Ladislav Koleszár*: Bericht über den Anzeiger der medizinischen Abteilung des Siebenbürger Museum-Vereins. *Ludwig Kántor*: Bericht des Sekretärs über die Tätigkeit des Siebenbürger Museum-Vereins im Jahre 1934. *Präsidium*: Aufruf des Siebenbürger Museum-Vereins zur Rettung alter Akten.

SPRACHPFLEGE. Meiden wir die überflüssigen lateinischen Wörter. — Wie schreiben unsere Zeitungen? — Unsere Ärzte schreiben so. — Auch unsere Kaufleute sind fehlervoll. — Sprachverbesserungen.

NACHRICHTEN. Das Verbot der ungarischen Ortschaftsnamen und die wissenschaftliche Arbeit. — Französische Auszeichnung eines ungarischen Gelehrten. — Ein ungarischer Gelehrter auf der Küstengegend des Eismeer. — Die Gedenkfeier des Franz Liszt. — Ein berühmter ungarischer Botaniker. — Arbeiten an einem rumänischen Sprachatlas. — Denkmal dem anonymen Dichter der Volkslieder. — Die Bibliothek Caetani. — Das Jubiläum des Kalevala.

BÜCHER- UND ZEITSCHRIFTEN-RUNDSCHAU.

Jókai.

*Elnöki megnyitó az E. M. E. Bölcsészeti Szakosztályának
1935. március hó 28-i szakülésén.*

Alig pár héttel ezelőtt észrevétlenül suhantunk el a Jókai Mór születésének 110-ik évfordulója mellett. Az események összejátszása következtében azonban Szakosztályunknak mégis alkalma nyílik egy szakelőadás kapcsán megemlékezni a magyar nemzet legnagyobb mesemondójáról, legragyogóbb íróművészeről. A Jókai költészete olyan kincse a magyar nemzeti kultúrának, akkora szellemi értéke a mi magyar életünknek, hogy helyénvaló megragadni minden alkalmat, amikor emlékezetét felújíthatjuk és az emlékezés misztikus elmélyülésében áldozhatunk az ő halhatatlan szellemének. Jókai azok közé a legnagyobb lángelmék közé tartozik, akiken, mint vulkánokon át a mélységek és mint ragyogó csillagokon át a magasságok, küldik üzenetüket, bűbajos szépségüket és vigasztalásukat ennek a csúnya és összetört világnak. Mi lenne velünk, ha a mélységek igazságai nem törnének elő és a magasságok szépségei és hívásai nem sugároznának alá mireánk?!

A Jókai szívéen és képzeletén át bűbajos mesevilág bontakozott ki és nyílt meg előttünk. Egy világ, amelynek hősei jóságban, erőben, hősiességben egyformán határtalanok. Egy mesevilág, amely, bár egészen más, valóban „hütllenül eszményített“ világ, még sem ringat hamis álmok karjaiban, hanem áthat és megkap, mint a magaslatok tisztább levegője s tüzet lop szemünkbe, pírt önt az arcunkra, acélrugót feszít karjainkba és a megtisztulás aranyesőjébe fűröszi egész alakunkat. Jókai, bár kizárólag képzeletével eszményít, mégis a bűnt, a gonoszt sohasem erőtleníti meg, nem teszi illuzióvá, hanem mint reális élethatalmat láttatja meg s hőseit a gonosz elleni küzdelemben úgy megerősíti, előttük az erőkifejtésnek akkora lehetőségét nyitja meg, a legcsodálatosabb leleményességgel ruházza fel, hogy ezeknek nyomában a legkétségbeesettebb lelkek is felujonganak és az önbizalom akkora mértékével telnek el, hogy új erőkifejtéssel új elhatározásokra és tettekre lendülnek. Jókai meséinek csoda-ereje éppen abban van, hogy nem ragadnak kalandos vágyakra, nem zárnak be egy álomországba, nem szakítanak el reális világunktól, hanem mindig biztosítják az abba való visszatérést, — nem csalódottan, nem kifosztottan, de megújulva és drága ajándékokkal meggazdagodva.

És Jókai az egész magyar életet be tudja sugározni a szívéen és a képzeletén át megnyílt mesevilág bűbájával és csodás színeinek gazdagságával. Nemcsak, de annyi fény és annyi szín tör fel az ő szívéen és képzeletén át, hogy a sajátos magyar élet határain is túlcsap s mesevilága egész sugározónét szórja a nem-magyar élet sok szép, emberi-

leg értékes sajátosságaira s közel hozza a szívünkhöz azokat is, akik eddig idegenül állottak velünk szemben. Ebben a vonatkozásban Jókai nem valami modern értelemben vett internacionális lélek, hanem az ellentétek felett álló magyar és művész lélek, aki univerzális szemlélettel és keresztény békességgel tér az ellentétek felé. Jókai nemcsak művész, aki hazájának a nagyvilágot vallja, hanem igazi magyar abban, hogy egyforma nagy szeretettel keresi fel azokat az életmegnyilatkozásokat, amelyeken érzi átsugározni a jóindulat, a jóság, az áldozatos tűrés és a szenvedés emberies melegét. A világirodalmi nagyságok mértékének megfelelően egyforma szeretettel merül bele a török, az arab, a görög, vagy a román népélet mesealkotó fantáziájába, és a maga fölényesen tiszta és művészi szemléletével nemcsak pompás keretbe állítja, hanem sajátos szellemével átsugározza és megtisztítja azt a hozzátapadó salaktól.

Jó nekünk és nemzeti önnevelésünk érdekében célravezető ismétlen ráemlékeznünk Jókaira és a hozzá mérhető nagy nemzeti értékeinkre. Nagyjainkra való emlékezés fokozza nemzeti öntudatunkat, ébresztgeti sajátosságainkat és izmosítja szellemünket. A Jókaihoz hasonló nagy szellemek olyan módon nevelnek sajátosságainkra, hogy nemcsak nem szakítanak el az egyetemes emberi értékektől, hanem bekapcsolnak azok szolidaritásába.

És hadd fejezzem ki örömünket, hogy megapadt tudós gárdánkban még mindig van valaki, aki tudományos kötelességének érzi az irodalomtudomány eszközeivel és módszereivel szellemünk eme nagy alakjával, Jókai Mórral, foglalkozni. Neki köszönhetjük elsősorban, hogy E. M. E. bölcsészeti szakosztálya ez alkalommal kifejezheti a száz-tízéves Jókai Mór emléke előtt szívből jövő hódolatát.

Dr. Tavaszgy Sándor.

Jókai román tárgyú novellái.

*A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálynak
1935. március hó 28-i szakülésén tartott előadás.*

1848—49 lázas eseményei után Jókai egyelőre pihenni kényszerült. A még alig huszonötéves ifjú azonban természeténél fogva sem lett volna képes arra, hogy napjait tompa kétségbeesésben, tétlenül töltsse el. Alig volt a nagy író életében korszak, amelyben többet tanult volna, mint az 1850-es évek elején, amikor a született művész határozott ösztönével figyelte meg a magyar nép faji sajátosságait, épúgy a vele együttlakó többi népeket is; amikor hozzálátott a vándorló tréfák és anekdoták összegyűjtéséhez; és mindezek mellett nagyszabású történelmi tanulmányokat végzett, sokkal szélesebbkörűeket és alaposabban, mint ahogyan azt az eddigi kutatás általában föltételezte. Érdekesen bukkanak előnkbe Jókai tanulmányai munkáinak tükrében: 1851-től kezdve sorra jönnek: *Cserei, Gibbon, a nagy francia anekdota-gyűjtemény, Bethlen János, majd Hammer-Purgstall óriási méretű török történelme és az akkor frissen megjelent Poujoulat-féle török történelem német fordítása.* Ez csupán szerény választék, mert egészen biztosan jóval nagyobb az anyag, amelyet Jókai alig néhány év alatt nemcsak csupán fölültesen, hanem sokszor meglepő alaposággal átkutatott. Egyik-másik műnek a terjedelme is óriási; így Gibbon, vagy pedig Hammer-Purgstall figyelmes átolvasása önmagában is nagy munkát kíván. Mi fordította Jókai figyelmét épen ebbe az irányba? Ennek magyarázata talán nem nagyon nehéz. A szabadságharc után sok magyar menekült külföldre; a menekülés útja pedig csupán Törökország felé volt nyitva s ez az ország ebben az időben még közvetlenül határos volt Magyarországgal. Törökországban régi hagyomány parancsolta a menekültek felkarolását: Kossuth és társai szíves vendégszeretetre találtak. Lassanként hírek érkeztek a kibujdosottaktól, életük olyan szoros kapcsolatban állott e bomladozó birodalom belviszonyaival, hogy az érdeklődést a török szokások és erkölcsök, történelem és nyelv iránt önkéntelenül is felkeltették. *A magyar nábobban Kecskerey* a kor divatjának hódol, amikor török inast tart és vele törökül beszél. Jókai romantikus képzeletét módfelett izgatta a rejtélyes Kelet. Az általános érdeklődést még fokozta az 1853-ban kitört orosz-török háború, amelyben csaknem egész Európa a törökök pártját fogta. Mennyivel melegebb érdeklődésre számíthatott a törökök ügye a magyaroknál, akik amúgyis gyűlölettel és fájdalommal gondoltak szabadságuk eltiprójára, a törökökkel szemben álló oroszra. A török események azonban szoros

kapcsolatban állottak az ott élő keresztény népek történetével, hiszen Törökország akkor még — legalább is papíron — magában foglalta a Román Fejedelemségeket és Szerbiát is, a mai Bulgária pedig tökéletesen be volt kebelezve az akkor még óriási terjedelmű birodalomba. A török történelem tanulmányozása egyet jelentett a román, szerb, bulgár és görög történelem főbb mozzanatainak ismeretével. Innen indul ki Jókai érdeklődése a román nép iránt, ebben az időben ismerte meg a Román Fejedelemségek történetének egyik fejezetét, amelyet azután ismételtelen felhasznált román tárgyú novelláinak keretéül.

Jókai első román tárgyú novellája az 1853-i orosz-török háborúról írott könyvében jelent meg *A bojár-leány*¹ címen 1855-ben. A bevezetőben ismertetett vonásokat jellemzően igazolja.

Küriáki Sándor Havasalföldön lakott, ahol előkelő főúr, bojár volt. Részt vett 1825-ben a hetéria küzdelmeiben. Az ő testvére adta ki magát Jordaki helyett a kolostorban, mire lefejezték. A fejét megváltotta és eltemette. A felkelés szerencsétlen vége után elvonult a világtól. Hat fia volt és egy leánya: *Neszte*. 1853-ban azzal jöttek hozzá fiai, hogy nagy hadjáratot indított az orosz a török ellen, ütött a bosszú órája. Erre az ősz Küriáki azt hitte, hogy itt a harc, „*mely a román népet felszabadítja s olyan urrá teszi ismét apái földén, amilyen volt a nagy Bazarád alatt!*” Örömmel üdvözölte az oroszokat, gazdagon megvendégelte őket és fiait harcra készítette. A lakoma alkalmával *Neszte* hárfakiséret mellett elénekelt a szép *Lienka* regéjét. Ez arról szólt, hogy a várnai ütközetbe ment a magyar király, Hunyadi János és *Drakul* vajda. Ennek leánya volt *Lienka*, aki a király mellett lovagolt és vele együtt esett el.

A nagy lelkesedésben *Neszte* felajánlotta, hogy kémkedni fog az ellenfél táborában. Minthogy anyja lengyel nő volt, ő maga is kitünően tudott lengyelül és kiadta magát menekült lengyelnek. Tisztnek öltözve átkelt a Dunán egy lélekvesztőn és kikémlelte a törökök állásait.

Egy napon *Giurgiuban*² időzött a szép *Neszte* egy kávéházban több tiszt társaságában. Egyszerre larmát hallottak, egy embert vittek vesztetni. Egy csolnakos volt; a törökök ugyanis minden csolnakot összeszedtek, hogy a kémkedést megakadályozzák. *Nesztét* egy tiszt karonfogta és kényszerítette, hogy jöjjön el e látványosságra. *Neszte* azonnal megismerte, hogy ez az ő csolnakosa, akit bizonyára utána küldöttek. Az utolsó pillanatban az ember ráismert és *Nesztére* mutatott. *Neszte* azonban kihasználta a pillanatnyi zavart és azt állította, hogy az őt karonfogó tiszt a kém. Nehány perc alatt a Duna partjára sietett és a vízbe vetette magát. Bár üldözték, megmenekült és elérte a túlsó partot, ahol elájult. Itt a kozákok megismerték, hogy leány és erőszakoskodni kezdtek vele. *Neszte* azonban a kozákok saját pisztolyával lelőtte és megmenekült. Nagy fáradalmak után hazaért, s megdöbbenve látta, hogy kastélyuk rom. Egy öreg jobbágy sirva mesélte el, hogy az oroszok összeveszték *Küriáki*val és egész családját lemészárolták, kastélyát pedig felgyújtották. Az orosz tábornok semmit sem tudott a *Küriáki* család vesztéről. Így *Neszte* felkereste és behatóan tájékoztatta, hogy milyen az ellenfél állása. Ez a tájékoztatás azonban félrevezetés volt. Az oroszok a hamis adatok alapján megvívták az ütközetet és borzasztó vereséget szenvedtek. *Küriáki* leánya pedig kolostorba vonult.

¹ Jókai Mór: *Véres könyv*. Először megjelent három kötetben Pesten 1855-ben. A Nemzeti Kiadásban: *Véres könyv. Csataképek a keleti háborúból*. Bp. 1894. A Nemzeti Kiadás XIX. kötete. A novella ez utóbbi kötet 268–288. lapjain található.

² Jókainál: *Dsurdsu*.

Ez a novella jellemzően mutatja Jókai felfogását és tárgyi ismereteit a román viszonyokról. Amit itt téved, az végig kísérté összes hasonló körből vett novelláiban; amit a románokról elképzelt vagy elgondolt, azt később is hűségesen megismételte. Jókai voltaképen egy jelentős román történelmi eseményt ismert: *Ypsilanti felkelését* és ezzel kapcsolatban *Tudor Vladimirescu* forradalmi mozgalmát. Ezt emlegeti is mindjárt novellája elején, de az évet nem jegyezte meg jól magának — meglátjuk, hogy ez a hibája ismételtén visszatér — és úgy vélekedett, hogy ezek a mozgalmas események 1825-ben történtek.³ Jókai további működése szempontjából igen érdekes, hogy már itt említi Jordáni szerepét, hősi halálát egy kolostorban, szóval a hetéria mozgalmának egyik leggyászosabb eseményét.

Másik érdekes felfogásbeli tévedése Jókainak szereplői nemzetiségében rejlik. Úgy hiszem, hogy Jókait nagy zavarba lehetett volna hozni, ha valaki e novella megírásának idejében megkérdezte volna tőle, hogy miként kerülnek a görögök a Román Fejedelemségekbe. Így például itt is novellájának hősét Küriákinak hívják. A hat fiú neve: Iuon, Pavlo, Sándor, Leo, Euthym és Péró. Hogy ezek jórészt nem hangzanak valami románosan, az Jókainak szemmel láthatólag nem tűnt fel. Jókait az tévesztette meg, hogy a román történelemben szerepet vívő férfiak között tömegesen talált ilyen neveket: Cantacuzeno, Ypsilanti, Ghica, Maurocordato, Brâncoveanu, stb. Minthogy a román történelmet nem ismerte alaposabban, ezen úgy segített, hogy a fanariótákat megtette fanatikus román hazafiaknak. Ez még csak megjárja az 1850-es években, amikor a görög arisztokrácia valóban lelkes románná alakult, de aligha volt helyén a század elején.

Van azonban Jókai novellájának más érdekessége is. Már itt felbukkan a jele, hogy Jókai ismerte a román népköltészetet. Az a románé, melyet Neszte ebéd alatt *Szép Lienkáról* énekel, feltűnően hasonlít e kor román irodalmának népies hangú elbeszélő költeményeihez, amilyeneket különösen Alecsandri egykorú költeményei között olvashatunk. A törökök elől a Dunán átúszó és így menekülő leány alakja pedig a román népköltészet egyik legjellegzetesebb jelensége. Alecsandri híres népköltészeti gyűjteményében,⁴ amely először 1852-ben, tehát három évvel Jókai novellája előtt jelent meg, olvashatjuk a *Kira* című költeményt, melyben egy román leányt, Kirát, elrabol a török és Brailánál átviszi egy csolnokon a Dunán. Kira bátyjai a csolnak után úsznak és megmentik a leányt. Minthogy azonban azt hiszik, hogy Kira jószántából követte a törököt,⁵ a leányt máglyán megégetik, bármennyire esküdjözik is, hogy ártatlan. Hasonló tárgyú költeményt közöl Vulcanu nép-

³ A helyes évszám: 1821.

⁴ *Poesiile populare ale Românilor. Adunate și întocmite de Vasile Alecsandri.* București. Tipografia lucrătorilor asociați. 12. Pasagiul Român. 12. MDCCCLXVI. — A *Kira* című költemény e kiadás 116–120. lapjain olvasható.

⁵ A költemény a törököt „arab“-nak nevezi.

költészeti gyűjteménye is.⁶ Ebben Ilonka Belgrádban lakik. Itt fogják el a törökök. A leány útközben a Dunába ugrik és úszva megmenekül a törököktől. Ez így egymagában még gyenge bizonyíték lenne arra, hogy Jókai valóban ismerte a román népköltészetet, de a továbbiakban jóval nyomósabb érvekkel támogathatjuk állításunkat.

Jókai *Bojár leány* című novellája nem tartozik a kitűnő romantikus jeles alkotásai közé. Nem tárgyi tévedéseiben rejlik gyengesége, hiszen Jókai e szempontból bírálni nem valami igazságos dolog; van ebben az elbeszélésben valami hideg fesszesség, valami üres retorika, ami a műalkotás becsét és élvezhetőségét lerontja. Azt mondhatnám, hogy az egészen olyan hangulat ül, mintha Jókai maga sem hitt volna abban, amit leírt és állandóan tudatában volt annak, hogy nem hisz elbeszélésének igazságában.

Émlítettem már, hogy Jókai a *Bojár leány* bevezetésében érdekes célzást tesz Jordaki esetére. Amit ott mond, az dióhéjban tartalmazza két évvel később megjelent novellájának tárgyát. A *Jordaki feje* című novella⁷ az 1821-i Ypsilanti-féle felkelés egyik érdekes mozzanatát örökíti meg.

A drágásani ütközetben elhullott a hetéria szent serege. Mindössze harminchárom ifjú menekült meg Jordaki vezérlete alatt. Ezek magukkal hurcolták a szultán vejét, Tyndari bégét és a zeki zárdába menekültek. Az apátnő szívesen látta őket. A zárdá termében holtan feküdt Jordaki nővére, akinek vőlegénye, Mariotisz Naszta, az ifjak között volt. A törökök vezére, Girlet aga, ostrom alá vette a zárdát. Tyndari bég még biztatta a toronyból, hogy csak ostromolja az ellenséget. Erre Jordaki lelőtte őt. Girlet aga most körülzártá az épületet és kiéheztette őket. Végső szükségükben elhatározták, hogy Jordaki lemegy a pincébe és felgyújtja a felhalmozott puskaport, míg a többiek gyászdal énekelnek. Ebbe mindnyájan beleegyeztek, csupán Mariotisz Naszta, a szép Iréne vőlegénye, ellenkezett. Ő a többiek megvetésére a törökök táborába ment és azt állította, hogy ő Jordaki. Az aga ugyanis a többieknek kegyelmet ígért, ha vezérüket kiadják. Az aga pecsétes kegyelemlevelet állított ki, de amikor ebben bízva, elhagyták a kolostort, mindnyájukat megkötöztette. Az elfogott görögök csupán azt kérték az agától, hogy még egyet énekelhessenek a kolostorban. Girlet aga ezt megengedte. Az ének felhangzott, Jordaki pedig, aki a pincében várakozott és a történetekről mitsem tudott, a levegőbe röpitette a zárdát. Két hónap múlva Jordaki elnyomorodva a sztambuli kórházban tért magához. Nem tudták, hogy ő Jordaki és szabadon bocsátották. A nyomorék kiment az utcára. A szerály előtt egy kikiáltó keltette fel figyelmét. A kikiáltó nagy hangon hirdette, hogy itt látható a lázadó Jordaki feje. A fő a Mariotisz Nasztáé volt.

Az ember valósággal elszomorodik, ha a józan kutatás világánál kénytelen ráeszmélni arra, hogy ez a történet, legalább is ebben az alakban, a képzelet világába tartozik. A történelem Jordakija, az Ypsilanti-felkelés leglelkesebb vezére, a hetéria mozgalmának idején ötven éves

⁶ *Román népdalok. Fordították Ember György, Grozescu Julián, Vulcanu József, Bevezette Vulcanu József.* Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, az Athenaeum Tulajdona. 1877. Az *Ilonka* című költemény a kötet 8–12. lapjain olvasható.

⁷ Először megjelent a *Szépirodalmi Közlöny* 1857. évfolyamában. Másodszor a *Dekameronban*, 1858-ban. A Nemzeti Kiadásban a XI. kötet 193. lapján található.

volt, nem pedig tizenhétéves ifjú. A Jókaitól említett „zeki“ zárda voltaképen a Secul zárdát jelenti, ahol Jordaki valóban hősi halált halt és nem menekült meg. A novellában említett többi név nem történelmi.⁸

Hogy honnan merítette Jókai az elbeszélésének tárgyát, arra elég könnyű rájönni, ha ekkori munkásságát figyelemmel kísérjük. Jókai 1854-ben adta ki a *Janicsárok végnapjai* című regényét, ennek jegyzeteiben pedig ismételten hivatkozik az *Augsburger Allgemeine Zeitung*-ra. Minthogy a *Janicsárok végnapjai* című regény elsősorban Ali janinai basa végső küzdelmeivel és bukásával foglalkozik, ez pedig 1820—1822-ben játszódott le, nagyon természetes, hogy Jókai az 1821. év eseményeit egy egykorú hírlapban, az *Allgemeine Zeitung* 1821. évfolyamában olvasta.⁹

Az *Allgemeine Zeitung*, melyet megjelenési helyéről neveztek augsburginak, konzervatív szellemű lap volt, amely mindenekelőtt Metternich reakciós politikáját támogatta. Igy rossz szemmel nézte a görög szabadságharcot is, de kénytelen volt a vonatkozó híreket közölni. Jordaki 1821 július 14-én bukkan fel benne először és innentől kezdve hónapokon keresztül sűrűn szerepel. A lap beosztásánál fogva, mint-hogy a híreket országoként csoportosítva hozza, az akkori Román Fejedelemségek pedig Törökország kötelékébe tartoztak, a hetéria és Jordaki ügye a legszorosabban összekapcsolódott a janinai basa küzdelmeivel. Így Jókainak akarva-nem akarva, végig kellett olvasnia Jordaki történetét is, amikor Ali basa életéhez keresett adatokat.

Az első alkalommal (júl. 14.) arról értesülünk, hogy a drágășani harctéren csupán Jordaki maradt hatvan emberével és ő fedezte a visszavonulást. Később azt halljuk, hogy a hetéria hívei a hegyekben bujdosnak. Egy csapat a slatinai kolostorba menekült (aug. 26.), itt a törökök ostrom alá fogták őket. A török csapat vezetője, a *bim-basi megadásra szólította fel őket, de ezt ebben a pillanatban lelőtték*. A további hírek azután egészen közel visznek a novellában ismertetett eseményekhez, Jordaki és Farmaki a *Seka* kolostorba húzódtak mintegy háromszáz hetéristával (szept. 20.) A kolostort szept. 17-én ostromolják a törökök, de egyelőre kevés sikerrel, mert nincsenek ágyúik. Október 15-én részletes tudósítást kapunk: Selihar bej ötezer emberével Niamz (Neamțu) környékén harminc göröggel ütközött össze. Ezek visszavo-

⁸ Mindezt igen alaposan összefoglalta és a vonatkozó történelmi irodalomra is utalt Bitay Árpád, aki a novellát is lefordította *Capul lui Iordache* címen a következő munka függelékében: *Mauriciu Jókai. Biografie și caracterizare cu prilejul aniversării de o sută de ani dela nașterea lui*. Din incredințarea și cu sprijinul Ministerului Artelor și al Cultelor de Dr. Gheorghe Kristóf, profesor de la literatura maghiară la Universitatea din Cluj. Ca adaos: câteva nuvele caracteristice de ale lui Jókai. Traducere de: Dr. Árpád Bitay, profesor la liceul de fete „Marianum“ din Cluj. „Minerva“ Institut de Literatură și Tipografie S. A. Cluj. (Megjelent 1925-ben.) A fordítás a kötet 119—124. lapjain. Jegyzet a 124—125. lapokon. Már Bitay is úgy vélekedik, hogy Jókai valószínűleg valamilyen hírlapból meríthette tárgyát.

⁹ A *Janicsárok végnapjai* és az *Augsburger Allgemeine Zeitung* közötti összefüggést tárgyalja Czunya Miklós *Jókai töröktárgyu regényeinek forrásairól* című értekezésében (Budapest, 1934.), a 26—29. lapokon.

nultak Sek kolostorba. Ez igen erős épület, erdős hegyek között. A görögök a falakon tüzeléssel védekeztek. Már napok óta folyik az ostrom eredmény nélkül. A rákövetkező napon a következő hírt olvassuk: A Piatra melletti Ruhren kolostort a törökök bevették; csupán három hetérista menekült meg. A halottak között van állítólag Jordaki is, aki igen hősiiesen viselkedett.

Okt. 18-án:¹⁰ „Als Salisch Pascha von den fruchtenlosen Bemühungen der Türken gegen das Kloster Seck unterrichtet wurde, begab er sich selbst an der Spitze von 1000 Mann den 23. dahin. Den andern Morgen liess er die Griechen auffordern, sich zu ergeben, indem versichert wurde, es sollte keinem etwas zu Leide geschehen, im Gegentheile jedem frei stehen, sich wohin er wolle zu begeben. Die Griechen, diesen Versicherungen trauend, öffneten die Thore, und legten die Waffen nieder; aber die Janitscharen fielen über sie her und hieben sie zusammen.“

Okt. 19-én: „Den neuesten aus der Moldau einlaufenden Nachrichten zufolge war das feste Schloss Secku (unweit Nyamz), in welches sich die Überreste der Insurgenten mit den beiden Kapitäns, Jordaki und Farmaki, geworfen hatten, am 24. Sept. nach einem heftigen Bombadament von mehreren Tagen, von den türkischen Truppen unter Salih Pascha's Kommando mit Sturm erobert, und alle darin befindlichen Insurgenten, meistens Albaneser, mit Ausnahme der beiden obgedachten Kapitäne, *welche gefangen nach Konstantinopol geschickt wurden*, niedergemacht worden.“

Okt. 21-én az előző hírt megerősítik azzal a különbséggel, hogy Jordaki, nehogy az ellenség kezébe kerüljön, elégette magát. Még részletesebben értesülünk a következő számból: Jordaki beteg volt és sebekkel borítva egy cellában találták. Most fegyvertársával, Farmakival együtt, Konstantinápolyban a legszörnyűbb halál elé néz. *„Ihre Namen wird die Geschichte verewigen, und Europa ihnen ein gerechtes Mitleiden zollen...“* Okt. 23-án: Még megerősítésre szorul Jordaki elfogatásának híre, minthogy a menekültek elbeszélése szerint három társával sikerült megszabadulnia. *„Ein Grieche, der sich im Kloster Seku edelmüthig für ihn ausgab, soll dadurch seine Rettung möglich gemacht haben.“* Ez a hír még október 27-én is tartja magát: Jordaki sorsa még mindig vitás. „Die Meisten behaupten, er sey glücklich gerettet.“ Mások viszont azt állítják, hogy elégette magát feleségével és gyermekeivel együtt. A törökök két foglyot küldöttek Konstantinápolyba: az egyikről azt állítják, hogy Jordaki, a másíkról pedig, hogy Farmaki. Csak okt. 31-én kapunk világosabb hírt: most már bizonyos, hogy Jordaki a lángok között lelte halálát. Betegen feküdt a kolostor egyik cellájában, de — sejtve sorsát — szalmát és szurkot tétetett ágya mellé. Amikor a törökök közeledtek, *sajátkezüleg felgyújtotta a cellát* és így szenvedett hősi halált.

Dec. 7-én olvassuk a dráma végét: „Aus der Moldau sind mehrere

¹⁰ Eredeti helyesírással.

von den bei der Einnahme des Schlosses Secku gefangenen Insurgenten hieher¹¹ gebracht worden: *Zweiunddreissig* derselben wurden gestern Nachmittags in den verschiedenen Quartieren der Stadt und der Vorstädte, *Kapitain Farmaki* aber in der Hauptstrasse von Pera, enthauptet.“

Jókai tehát mindent készen kapott. Csupán a mesteri bonyolítás az ő műve. Az anyag, a maga történelmi ellenmondásaival és valótlanságaival is, ott feküdt előtte. *Jókai nem volt kritikai elme*: ő egy anyaggal kapcsolatban nem azt vizsgálta, hogy abban mi az igaz, hanem azt, hogy meseszövésszempontjából mi használható. Készen kínálkozott: a harminchárom ifjú, a békére felszólító török lelövése, a hősi önfeláldozás, a menekülés, sőt — ami a száraz és rideg Augsburger Allgemeine Zeitung-nál a legnagyobb ritkaság — még a résztvevő, barátságos és lelkesült hang is. Jókai figyelmét rögtön fölkellette a hálás anyag, amint azt két évvel előbb kelt novellájának célzása világosan bizonyítja. Szokása szerint bizonyára jegyzeteket készített belőle és két év múlva megírta egyik leglendületesebb, legszebb elbeszélését. Jókai novellája elbeszéléseinek heroikus csoportjába tartozik. Szokása volt neki a hősi bátorságot, a férfias elhatározást és a szabadságért folytatott küzdelmet prózai óda formájában megörökíteni. Ezt tette itt is. Novellája költészetének maradandó kincseihez tartozik.

Jókait a történelem regényes mozzanatai mellett különösen érdekelte a román nép. Második erdélyi útján, 1858-ban, épen a románoktól lakott aranybánya-vidéket járta be¹² és figyelmét különösen felkeltette a román nép életmódja, szokásai, mondái és általában mindaz, ami egy nép sajátos belső életét alkotja. Idevágó regényei élénken bizonyítják meleg érdeklődését. Érdekes, hogy ebben az időben két novellát írt, amelyek a román néppel foglalkoznak. Mindkettő a *Dekameronban* jelent meg először, második erdélyi útjának évében.

Az egyik novella erdélyi tárgyú: *Egy haramia-banda a havason*.¹³

Ezelőtt ötven-hatvan esztendővel — természetesen a novella keletkezésének idejétől számítva — Aradmegyét vakmerő szegénylegények nyugtalanították. Tizenketten voltak, vezérüket Gligornak hívták. A banda nevezetesebb tagjai voltak: Bunduka, egy hetven esztendő ember, híres zárfelnyitó, azután a „halszemű“ Ravasel. Arad akkori alispánja elrendelte, hogy nem szabad ennivalót juttatni a legényeknek. A pásztorokat is beparancsolta a hegyekből. Erre a bujdosók egy napon megkötözve hozták magát Gligort az alispán kastélyába. Amikor azonban beléptek az alispánhoz, kényszerítették, hogy velük jöjjön barlangjokba. Itt kegyelmet kértek tőle, amit az alispán meg is ígért és kegyelemért folyamodott értük. Amíg az megérkezik, velük lakott az erdőn és élelemmel látta el őket. Javulásuk bizonyosságát adták azzal is, hogy egy hozzájuk állni szándékozó legényt megölték. A kegyelem meg is érkezett; a levelet a pálosi óhitű pap olvasta fel nekik; ugyanott, a templomban tettek fogadalmat, hogy életüket megváltoztatják. Szavukat meg is tartották és mint tisztességes emberek haltak meg.

¹¹ T. i. Konstantinápolyba, ahonnan a tudósító nov. 10-éről keltezve a hírt küldötte.

¹² Dr. Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. Pásztortűz kiadása. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műint. R.-T. Cluj-Kolozsvár, 1925.

¹³ Megjelent a *Dekameronban*. Nemzeti Kiadás XI. kötetének 131. lapjától.

Ennek az elbeszélésnek a tárgyát Jókai a pozsonyi *Magyar Hirmondó* című lap 1784. évfolyamából vette,¹⁴ de arról szemmel láthatólag nem volt tudomása, hogy ez a történet egy sokkal jelentősebb esemény előjátéka volt, mint egy egyszerű rablótámadásé. A hegyekbe menekült emberek ugyanis elégedetlen román jobbágyok voltak, akik valóban magukkal hurcolták Forrai András aradi alispánt és annak közbenjárására kegyelmet nyertek. De az elégedetlenség azért tovább tartott és ugyanazon év őszén a Hora-Cloșca felkelésben sokkal véresebb alakot öltött, mint a Jókai békés elbeszélésében.¹⁵

A Jókai engesztelékeny, összhangot kereső lelke különös örömmel csüggött ezen a jóságos tárgyon. A megtérő, megjavuló bűnös, aki a társadalom hasznos tagja lesz, mindenben megfelelt nemcsak a romantizmus szépért lelkesülő eszméjének, hanem a Jókai szeretetreméltó, szelid lelkületének is. Nem csodálhatjuk tehát, hogy e tárgyat ugyanazon évben némi helyszínváltoztatással megismételte. E novella címe: *Reparált lelkek*.¹⁶

A múlt század végén¹⁷ Moldvában nagyon bizonytalan világ volt, a sok háború tönkre tette a közbiztonságot. Végre a tilisiti béke nyugalmat hozott, ugyanekkor egy igazságos fejedelem került trónra. A román népköltészet különös szeretettel dicsóítja a szegénylegényeket. Ezek az erdőkben tanyáznak. A szegény nép pártfogói, bűbajos tulajdonságokkal bírnak. A fejedelemnek sok baja volt a bujdosó legényekkel. Végre úgy vetett véget a bizonytalanságnak, hogy felakasztatott belőlük egy csapatot. Csupán a plojești (!) hegyek között tartotta fenn magát egy híres vezér: „az erős Páva”. Ezzel nem bírtak. Egy napon egy szép cigányleány jelent meg a fejedelem előtt és felajánlotta, hogy elébe hozza Pávát. Azonban azt kérte a fejedelemtől, hogy ne öltesse meg a legényt, hanem neki és társainak ajándékozzon egy puszta falut. A fejedelem menlevelet adott, mely egy puszta falura szólt. A bűbajos leány, Czitrá, erre elvezette a legényeket a faluba, ahol azok megtértek, bűnbánatot tartottak a papok előtt és megkeresztelkedtek. Páva neve Mihály lett, elvette Czitrát feleségül és mint kovácmester tisztességes életet folytatott.

A novella ugyan a Román Fejedelemségekben játszik, — szemmel láthatólag nagyon bizonytalan történelmi és földrajzi keretek között, hiszen Ploiești nem Moldovában van, körülötte nincsenek hegyek, stb. — de azért az előbb tárgyalttal feltűnő rokonságban van. Alap gondolata ennek is a bűnös megtérése. Nagyon érdekes az elbeszélésben jól jellemzett román népköltészet. Jókai leírásából ugyanis világosan lehet látni, hogy ismerte a román népköltészet ama termékeit, melyeket „doina haiducească” névvel jelöl meg az irodalom. Ezek bujdosó szegénylegényekről szólnak.¹⁸ Jókai erre vonatkozó adatait *Alecsandri* híres népköltési gyűjteményéből merítette. Ebben olvassuk az „erős Páva” kifejezésnek megfelelő „Păunul codrilor”, vagy „Păunașul codri-

¹⁴ Tolnai Vilmos: *Jókai Mór forrásaihoz*. Irodalomtörténet, 1927. évf. 315. l.

¹⁵ J. Lupăș: *Răscoala țărănilor din Transilvania la 1784*. Cluj. 1934. — A 62. lapon.

¹⁶ A Nemzeti Kiadás XII. kötetében a 208. laptól.

¹⁷ T. i. a XVIII. század végén, mert Jókai elbeszélését a XIX. sz.-ban írta.

¹⁸ Dr. Kántor Lajos: *Magyarok a román népköltészetben*. Erdélyi Múzeum, 1933. 52. l.

lor“ elnevezést.¹⁹ Alecsandri szerint a „Păunaș“ derék ifjú vitézt jelent, aki egyben oly titokzatos, mint Pán, az erdők istene. Véleménye szerint ennek emlékét őrzi e népmondai alak. Híres szegénylegényekről több balladát közöl Alecsandri. Ilyen *Vidra*, vagy *Bujor*, aki a nép pártját fogta, épen ezért kedvelték és rejtegették. Ugyanitt értesülünk arról is, hogy egyes betyároknak megkegyelmeztek. Így a *Jianul* című balladához fűzött jegyzetből²⁰ megtudjuk, hogy ez a híres betyár a XIX. század elején élt, kegyelmet kapott később és békességben fejezte be életét Târgovișteben, ahol letelepedett.

Különös érdeklődésre tarthat számot az a kérdés, hogy honnan ismerte Jókai Alecsandri népköltési gyűjteményét. Alecsandri műve a megjelenésének idején (1852) irodalmi esemény volt, melyet nemcsak a románság körében, hanem Európa-szerte ismertek és nagyra becsültek. *Kotzebue Vilmos*, a híres német drámaíró fia, akit családi kapcsolatok és diplomáciai küldetések fűztek a románokhoz, 1857-ben német fordításban adta ki Alecsandri gyűjteményét.²¹ Első magyar ismertetője, *Acs Károly*, szintén ebben az időben működött.²² Az sem lehetetlen, hogy Jókai útközben, esetleg szóbeli közlésből ismerkedett meg az említett népköltési gyűjteménnyel. Bármiként is áll a dolog, fényes bizonyítéka Jókai általános érdeklődésének, amely különös mohósággal kereste a népiesen jellemző vonásokat.

A két népies román tárgyú novella megjelenése után Jókai huszonöt évig nem írt román tárgyú elbeszélést. 1883-ban jelent meg a *Fejedelem és Fra Diavolo* című novellája. Ez mégegyszer mintegy összefoglalja mindazokat a tárgyi ismereteket, amelyeket Jókai a románokról tudott.²³

A *Fejedelem és Fra Diavolo* című novella a színészek világából meríti tárgyát. Páli uram színigazgató volt, aki különösen operákat adott elő. Híres műsordarabja volt a *Fra Diavolo*. Páli uram felesége énekelte a szopránt, Páli uram a tenort. Páli egyébként mereven játszott; kiállt a színpadra és hüvelykujjával malmozva énekelt vagy dikciózott. Nyugodtsága is elárulta, hogy rendkívül jámbor ember volt. Az emlékezetes pozsonyi országgyűlés véget ért és a színésztársaság útra készült. Egy Avakum nevezetű görög rábeszélte Pálit, hogy menjenek Bukarestbe. Égre-földre esküdözött, hogy Bukarest szebb város, mint Bécs; hogy Kallimaki herceg teatrumot építtetett, hogy az új fejedelem, János vajda, Párizsban tanult és lelkesedik a színházért, s a felesége, Bajraktár nagyvezér leánya, török módra él. Van Bukarestben egy híres költő, Tarakszaki, az majd ellátja őket darabokkal. Addig-addig biztatta Pálit, míg végre útnak indultak.

¹⁹ Alecsandri idézett művének 25. l.

²⁰ Alecsandri idézett művének 160. l.

²¹ *Rumänische Volkspoesie*, Berlin, 1857. — Vulcanut valami megtévesztette és úgy vélekedett, hogy Kotzebue műve előbb jelent meg, mint az Alecsandrié. (Idézett munkájának bevezetésében a XXII. lapon.)

²² *Virágok a román népköltészet mezejéről. Ismerteti és kiadja Acs Károly*. Első füzet. Pest. Lauffer és Stolp bizománya, 1858.

²³ *Fejedelem és Fra Diavolo* először megjelent a *Pesti Hirlap* 1883. évf. 306. számában, másodszer az *Athenaeum Nagy Képes Naptárának* 1884. évfolyamában. A Nemzeti Kiadás LXIX. kötetében (*Még egy csokrot*) a 116–147. lapokon.

Hosszú utazás után végre megérkeztek Bukarestbe. A város csakugyan szép volt, a színészeket szívesen fogadták. Tarakszaki költő már másnap bemutatkozott. Kis, púpos emberke volt s rögtön ajánlotta, hogy tanulják be hatfelvonásos drámáját, melynek a címe: Mihály vajda, Tarakszaki hevesen udvarolt a direktornénak, de csakhamar veszedelmes versenytársra talált János vajda személyében. A társulat számtalanszor előadta a Fra Diavolót, amelyet Tarakszaki románra fordított. Közben némi politikai nyugalanság kezdődött, de Páli uram azzal mit sem törődött. Tarakszaki egyre unszolta a direktort, hogy adassa már elő a Mihály vajdát. Végül egy este nagy hagymakoszorút dobtak a színpadra. Ez az Unnahár fejedelemasszony bosz szúja volt, mivel megtudta, hogy férje a szép direktornénak udvarol. Páli uram belátta, hogy valamiképen vissza kell szereznie a közönség kegyét. Elővették tehát Tarakszaki drámáját és ahogy tudták, betanulták. Páli játszotta Mihály vajdát. Erre az alkalomra a fejedelem odakölesönözte neki saját fejedelmi díszruháját, bajuszt ragasztott és világra úgy nézett ki, mint maga a fejedelem. Az első felvonás szerencsésen elindult. A színészek a román szöveget a sugó után szörnyű hibákkal tördelték, amin a közönség kitűnően mulatott.

Tarakszaki nem volt jelen. Ez a darab ugyanis csak jeladás volt a hetéria számára, melynek Tarakszaki is tagjai közé tartozott, hogy itt a felkelés pillanata. Galac felől érkezett a hetéria serege Wladimiresko Tivadar vezetése alatt.²⁴ Tervük az volt, hogy a fejedelmet elfogják és kényszerítik, hogy vezesse őket a törökök ellen. A hetéria csakugyan elfoglalta Bukarestet. A rémhírre a fejedelem a Páliné öltözőjébe menekült. A direktorné feltalálta magát. Hirtelen leborotválta a fejedelem bajuszát és Páli ruháiba bujtatta.

Közben Páli uram a kasszánál állott, már leijesen felötözve és jelenésére várva. Egyszer csak odaront egy gyanus csoport, megragadta a fejedelem ruhájába bujtatott direktort és a palota elé hurcolta. Itt óriási fel-fegyverzett tömeg várt rá. Mindenki azt hitte, hogy ő a fejedelem. Felállították egy emelvényre és azt követelték, hogy szónokoljon. Nem volt mit tenni: elszavalta a Mihály vajda nagy jelenetét. Az pedig gyűjtő szónoklat volt, amelyben felszólítja a népet, hogy vonuljon a törökök ellen. Páli uram természetesen az egézből egy kukkot sem értett, csak azt látta, hogy szónoklata leir-hatatlan viharos lelkesedést váltott ki. Utolsó mondata ez volt: „Most bocsássatok a fejedelemnőhöz”. Erre nagy diadalmenetben cipelték a fejedelemnő lakosztályaiba. Unnahár fejedelemasszony, mint török nő, jól ismerte az ilyen zendü-léseket. Egy cseppet sem ijedt meg. Hallotta férje beszédét és szörnyű haragra gerjedt, hogy az a népet a törökök ellen tüzei. Dühösen beszélt hozzá valami nyelven, amiből Páli uram semmit sem értett, csupán azt látta, hogy a fejedelemasszony selyemzsinórt, meg méregpoharat mutogat neki. Erre úgy megijedt, hogy kiszaladt. Odakint már várták. Lóra ültették, hogy vonul-janak az ellenség ellen.

A színészek a zendülés hírére hirtelen összekapkodták a holmijukat és menekültek a határ felé. Vitték magukkal a fejedelmet is a direktor köntösé-ben. Valami nagy városnál belefutottak Ypsilanti táborába. Ez is a fejedelem ellen vonult, de a hetéria ellen is (!) az oroszok pártfogása alatt. Ypsilanti szívesen fogadta a színészeket és azt kívánta, hogy játsszák el Fra Diavolót. Hiába magyarázták, hogy a Fra Diavolót megszemélyesítő színész berekedt, Ypsilanti mindenféle rekedtség elleni orvosságot itatott meg vele. Nem volt más hátra: a fejedelemnek be kellett tanulnia Fra Diavoló szerepét. Az ám, de nem volt semmi hallása! Páliné rengeteget vesződött vele. Ypsilanti hirtelen színházat ácsoltatott össze és váratlanul megjelent a próbán. A meg-rémült fejedelem olyan lámpalázt kapott, hogy se nem látott, se nem hallott. Ekkor azonban híre érkezett, hogy ott a hetéria serege Wladimiresko veze-tésével. No erre Ypsilanti hirtelen ellene vonult, a hetériát leverte (!!) és Wladimireskót elfogta. Ám János vajdát nem tudták elfogni. Páli uram

²⁴ Híven igyekszem visszaadni Jókai művének tartalmát, hogy világosan bemutassam történelem-komponáló eljárását.

ugyanis látva, hogy nagy a veszedelem, hirtelen leszedte az álbajuszt, kibújt a fejedelmi köntösből és ellépett. Estére megkezdődött a Fra Diavolo előadás. János fejedelem sehogyszem akart fellépni. Páliné toporzékolt. Ekkor a színpadról, ahol már folyt a darab, hirtelen felhangzott Fra Diavolo éneke. Páli uram ugyanis visszatalált társulatához, gyorsan nekiöltözött és kilépett a végszóra. Ennek hallatára Páliné a színpadra rohant és férje nyakába borult, amiért Páli nagy hidegvérrel büntetésre ítélte. Az előadás azután zavartalanul folyt, csak az egyik szereplő énekelt iszonyú hamisan. Az a fejedelem volt, aki még azon éjszaka Párizsba ment és sohasem tért többé vissza. Páli uram pedig ünnepélyesen megtiltotta társulatának, hogy valaha egy szót is merjenek szólni e kalandjukról.

Jókai történelmi tévedéseit az elbeszélte események világosan cáfolják. Nyilván látható, hogy Jókai olyan volt, mint a Bourbonok: nem tanult és nem felejtett semmit. Talán egész életében nem írt le nagyobb történelmi tévedést, mint amikor azt állította, hogy *Ypsilani leverte a hetéria seregét!* Főlölesleges hangsúlyoznom, hogy épen Ypsilanti volt a hetéria fővezére. De még bizonyos, érdekesebb részletek tárgyalása előtt meg kell jegyezmem Jókai védelmére, hogy az Ypsilanti-Tudor Vladimirescu fejezet a Iorga német és francia nyelvű történelmi műveinek megjelenéséig tökéletesen zavaros volt a külföldi történelmekben. *Cantu Caesar*, akit Jókai ebben az időben olvasott,²⁵ sőt Oncken monumentális műve is, mely Jókai könyvtárában megvolt, ugyancsak homályosan adják a vonatkozó részt. Példátlan ugyanis a történelemben, hogy ugyanazon helyen és ugyanazon időben egyszerre három párt álljon egymással szemben. Különben Jókai művei között ritkán lehet találni még egy helyet, ahol olyan szemmel láthatólag hangsúlyozta volna a történelmi keret tökéletesen mellékes szerepét, mint itten. És mégis — mily sajtászerű — behatóbb történelmi vizsgálat után érdekes nyomokra fogunk bukkanni, amelyek a Jókai novellájának, ha történelmileg nem is igazolják, de határozottan jelentőséget adnak.

A Jókai novellája mindenekelőtt érdekes kapcsolatban van a román színészet kezdeteivel. Jelentéktelen kísérletektől eltekintve, a román színjátszás azzal kezdődik, hogy Caragea János fejedelem, aki barátságos viszonyban volt Gentzeel, Metternich herceg titkárával, összeköttetése útján színészeket kért Bécsből. Meg is érkezett 1818 augusztusában egy *Gherghy* nevű színigazgató társulatával, és drámai, valamint operaelőadásokat rendezett.²⁶ Ez a *Gherghy*, akinek nagy a fontossága a román színészet megindításában, *Gerger János* brassói szász színigazgató volt, aki ebben az időben nagy tevékenységet fejtett ki, többek között Kolozsvárt is ismételten szerepelt.²⁷ Világos, hogy a fejedelem levelére Gentz az erdélyi kormányszékhez írhatott, hogy küldjenek színészeket

²⁵ Amint az *Egy az Isten*-hez fűzött jegyzetei igazolják.

²⁶ *Teatrul la Români de Dimitrie C. Ollănescu, membru al Academiei Române. Partea II. Teatrul în Țera-Românească.* București, 1898. 8. 1.

²⁷ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897.* 254. l. Hogy *Gherghy* valóban *Gerger Jánossal* azonos, könnyen eldönthető az *Ollănescu*-tól (a 8. lapon) említett *Dilly-né* nevű színésznő azonoságával. Ez a színésznő ugyanis *Dille-né* néven szerepel *Gerger* színtársulatában. Meg kell még említenem, hogy a románok ebben az időben cirill betűkkel írtak, így a nevek átírása sokszor körülményes volt.

Bukarestbe. Ott pedig annál is inkább a Nagyszebenben és Brassóban tartózkodó Gergerre gondolhattak, mivel ez 1815 május 5-én Brassóban román nyelven előadatta Kotzebue *Die gefährliche Nachbarschaft* című vígjátékát.²⁸

Gerger 1818 szeptember 8-án kezdte meg szereplését Bukarestben Rossini *Olasz nő Algirban* című operájával. A színi előadások felkeltették az ebben az időben a Román Fejedelemségekben tömörülő görög vezetőkörök figyelmét. A hetéristák nem akarták elmulasztani a kínálkozó jó alkalmat, hanem maguk is színtársulatot szerveztek, melynek célja a szabadságvágy felkeltése volt. Felváltva játszottak Gergerrel ugyanabban a helyiségben. Az első hetérista előadás — természetesen görög nyelven — Voltaire *Brutus fiainak halála* című színműve volt. Az előadás oly lázba hozta a hetéria ifjú tagjait, hogy a színmű végeztével az utcán pisztolyaikat kilőtték és forradalmi dalokat énekeltek.²⁹ Ez volt a hetéria első nyilvános megmozdulása, de a felkelés csak 1821 elején tört ki. Valószínű, hogy Gerger Bukarestben egy olasz operatársasággal egyesült. Annyi legalábbis bizonyos, hogy egy számos tagból álló olasz operaegyüttes szerepelt Bukarestben, amikor az Ypsilanti—Tudor Vladimirescu felkelés kitört.³⁰ Ez a társaság a zavarok elől Brassóba jött és itt 1821 május 3-tól július 5-ig operaelőadásokat tartott.³¹ Ugyanekkor sok előkelő bojár is Brassóba menekült, ahol a színi előadásokat szemlélve, elhatározták, hogy maguk is buzgolkodni fognak odahaza a román színművészet érdekében.³² Nemcsak az olasz társaság operaelőadásaiban gyönyörködhettek, hanem a magyar színészek vendégszereplésében is, akik 1822-ben és 1826-ban Brassóban vendégszerepeltek.³³ 1826-ban Déryné is a társulat tagjai közt volt és több bojár családdal ismerkedett meg,³⁴ el is látogatott hozzájuk és velük folytatott társalgását szokott eredetiségével örökítette meg. Egy Stefanészko nevű

²⁸ Dr. Eugen von Filtsch: *Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XXIII. Band. 1890. 310. l. Nagyon valószínű, hogy ez volt az első román nyelvű színi előadás. Iasiban az első román darab Gheorghe Asaki *Mirtil și Hloe* című pásztorjátéka volt, melyet 1816 dec. 27-én adtak elő (Teodor T. Burada: *Istoria teatrului în Moldova*. Iasi, 1915. I. 99. l.). Bukarestben 1819-ben, vagy 1820-ban adták Euripides *Hekuba* című drámájának román fordítását; ott ez volt az első román nyelven játszott darab (Ollănescu i. m. II. l.). Tudva azonban, hogy Gerger már azelőtt is mutatott be román nyelven színdarabot, alig hihető, hogy Bukarestben már egy évvel előbb ne játszott volna román nyelvű színdarabokat. — A Koetzebue említett vígjátékával együtt előadták d'Alayrac *Wer Vieles bringt, wird Jedem etwas bringen* című operettjét, de Filtsch szövegezésében nem világos, hogy ez is román nyelven folyt-e. Meg kell még jegyezni, hogy Filtsch nem ismerte a román színiélet történetét, Ollănescu és Burada pedig Filtsch munkáját.

²⁹ Ollănescu i. m. 10—11. l.

³⁰ Ollănescu erről nem tud. Filtschnél l. 313. l.

³¹ Valószínűleg ezek adták elő az Ollănescutól (8. l.) említett operák jelentékeny részét. Ez ugyanis fényes társaság volt, elsőrendű erőekkel.

³² Ollănescu, 16. l.

³³ Ferenczi Zoltán, i. m. 299. l.

³⁴ *Déryné naplója*. Sajtó alá rendezte Bayer József. Budapest. II. 257. l.

bojár-család hívta Dérynét, hogy látogasson el Bukarestbe. Ő el is ment volna, de társai félték a veszedelmes úttól. A román főnemesség olyan élénk érdeklődést mutatott a magyar színészet iránt, hogy Ghica herceg, aki természetesen nem tudott magyarul, tolmáccsal hallgatta végig az előadásokat. Így gyakran megtörtént, hogy egy-egy jobb kiszólás után az általános derűtség teljes elcsendesültével kezdett a herceg nevetni, minthogy a tolmács akkorra fordította le a hallott szellemességet.³⁵

Ha Déryné akkor elfogadja az ismételt szíves meghívást, ő vitte volna először a magyar színészetet Bukarestbe. Így azonban ez a dicsőség Pály Elek színigazgatót és híres magyar tenoristát illeti,³⁶ aki 1840 október 18-án szerepelt először Bukarestben³⁷ *Fetele de la Sziclosz* című darabbal román nyelven. Valószínű, hogy ez a darab azonos Treitschke *Siklósi borzasztó két éjszaka* című színművével, amelyet Komlóssy Ferenc fordított magyarra és 1828 november 2-án mutatták be először Kolozsvárt.³⁸ Pály csaknem egy hónapig időzött Bukarestben és Ghica Sándor fejedelem tiszteletére ünnepi előadást rendezett³⁹ hét élőképben, melyek a fejedelem áldásos működését dicsőítették.

A Jókai novellájában említett *Fra Diavolo* operát természetesen nem játszhatták a színészek Tudor Vladimirescu korában, tehát 1821-ben, minthogy Auber 1830-ban írta operáját és Bukarestben 1834-ben adták először.⁴⁰

Érdekes a Jókaitól említett *Tarakszaki* név. 1599-ben ugyanis Vitéz Mihály vajdának egy latinul írt életrajza jelent meg, amelynek a szerzője, Walther Baltazár, a mű előszavában elmondja, hogy ezt az életrajzot eredetileg román nyelven írta a fejedelem kancellárja és egy lengyel, névszerint Taranoviu vagy Tarnovski (magyar helyesírással *Tarnovszki*) lengyel nyelvre fordította.⁴¹ A név hasonlósága, továbbá az, hogy Tarakszaki épűgy, mint Tarnovszki Mihály vajdáról írnak, némi gondolkozóba ejtheti az embert, bár valószínű, hogy csak a véletlen játékaról van szó.

³⁵ *Déryné naplója*, II. 264—265. l.

³⁶ Született 1796-ban Pápán, meghalt 1846-ban Kolozsvárt. Szinnyeinél (*Magyar Irók*, X. 245—248. l.) és a *Színművészeti Lexikonban* (III. 436—437. l.) részletes életrajza. Ez utóbbi Erődi Jenőtől.

³⁷ Szinnyei hibásan 1842-t ír. Ez az évszámtévedés Feleki Miklós életrajzából került a Pály Elek adatai közé (*Vasárnapi Ujság*, 1877. 211. l.) A *Színművészeti Lexikonban* Erődi Imre a helyes évszámot írja, amely Ollánescu idézett művének 103. lapjáról való. Nem tudtam megtalálni, hogy ki közölte magyarul a helyes adatot. Erődi nem említi.

³⁸ Ferenczi Zoltán, i. m. 523. l.

³⁹ Ollánescu szerint, ahonnan ezeket az adatokat vettem (103. l.), a fejedelem trónralépésének évfordulóján. De ez nem talál októberre, minthogy Ghica Sándor fejedelem 1834 áprilisában lépett trónra. Lehet azonban, hogy októberben iktatták be hivatalosan.

⁴⁰ Ollánescu i. m. 24. l.

⁴¹ Gh. Adamescu: *Istoria literaturii române*. București. Biblioteca pentru toți. 138—139. l.

Jókai elbeszélésében valósággal elkábulva szemléljük a valóság és képzelet kúsza szövedékét. Hiszen kétségtelen, hogy a Jókai novellája a legképtelenebb történelmi tévedések mellett a történelem egészen elrejtett igazságait is magában foglalja. Ime: a hetéria első megmozdulása valóban egy színi előadással volt kapcsolatos, a bukaresti színészek valóban sietve menekültek a zavarok elől Brassó felé és módfelett valószínű, hogy egyik-másik velük megbarátkozott bojár közójük keveredve, álöltözetben menekült ki az országból. Pály valóban adott román darabokat Bukarestben és a fejedelem tiszteletére hazafias játékot is rendezett.

Kétségtelen, hogy Jókai nem ilyen kínos adatgyűjtés nyomán jött elbeszélésének gondolatára. Felesége, Laborfalvy Róza, tanuja volt a magyar színészet hőskorának és sok érdekes esetet mesélt el neki.⁴² Ebben az időben amúgy is nagy színészirodalmi esemény volt Déryné naplójának ismételt közlése.⁴³ Valószínű, hogy Jókai a páratlan érdekességű naplót már kéziratban olvasta. Jórészt innen került ki Pály jelleme. Ha együtt szerelmes szerepeket játszottak, — írja Déryné⁴⁴ — Pály hidegen átkarolta és a páholyokon jártatta szemét, mialatt így énekelt:

*Ninette kedves lélek
Csupán te néked élek...*

Déryné erre megcsípte figyelmeztetésül, hogy hevesebben játssza a szerelmezt, de Pály nyugodtan odasúgta neki: ma legalább háromszáz forint a jövedelem!

Pály második felesége, Botos Karolina, akiről Jókainál szó lenne, jellemileg nem egyezik az elbeszélés szellemes, ügyes és találékony direktornéjával. Aligha járok messze az igazságtól, ha úgy vélekedem, hogy ez a Pálné inkább a tűzrölpattant, páratlan ügyességű Déryné, akinek így állított emléket a nagy romantikus.

Ez a novella legélénkebb bizonyosága annak, hogy Jókait nem lehet csupán történelmi tévedései szempontjából megbírálni. A *Fejedelem és Fra Diavolo* Jókai legzseniálisabb elbeszélései közé tartozik. Nemesak a csapongó jókedv, a sokszor dévaj humor az, ami értékét kitünteti, hanem vígjátéki cselekvényének boszorkányos ügyességű bonyolítása, állandó és világos folyamatossága, amely lehetővé teszi, hogy állandóan át tudjuk tekinteni az egész szövedékét. Ha Jókai művei lassankint el is évülnek, ez a novella még sokáig fog dacolni a kérlelhetetlen idővel.

Vessünk még egy pillantást Jókai román tárgyú novelláira. Jókai voltaképen egy eseményt ismert a román történelemből, az *Ypsilanti—Tudor Vladimirescu-féle mozgalmat*, amely 1821-ben játszódott le. Nem

⁴² Erre vonatkozólag érdekesen ír Jókai a *Magyar Nábob* bevezetésében a Nemzeti Kiadásban.

⁴³ Először folytatásokban a *Vasárnapi Ujság* 1877. évfolyamában.

⁴⁴ *Naplója*. II. 311. l.

volt azonban pontosan tájékozva erről sem, csupán egy-két fontosabb név és esemény maradt meg emlékezetében. A hiányzó részeket nem tanulmányokkal pótolta, hanem saját képzeletéből egészítette ki, legtöbbször az igazság rovására. Hasonlóképen gyengén ismerte a Román Fejedelemségek földrajzi viszonyait is. Inkább érdekelte Jókait maga a román nép, annak szokásai és költészete. Tanulmányozta az akkor megjelent híres Alecsandri-féle gyűjteményt és annak adatait felhasználta.

Jókai összes novelláit a román nép őszinte megbecsülése jellemzi. Bárhol is ír a románságról, mindig tisztességgel, sőt szeretettel szól róluk. Román tárgyú novellái a romanticizmus hamisítatlan termékei, amelyekben elsősorban a mese fontos, azután a népiesség, s ezek mellett az adatok igazsága elhalványodik. Közöttük a *Jordaki feje* a heroikus, a *Fejedelem és Fra Diavolo* pedig a humoros nemben Jókai legkiválóbb alkotásai közé tartoznak.

Dr. Rajka László.

A bonczhidai Bánffy-kastély

A honfoglaló vezérek korában letelepedett Tanuzapa besenyővezér ivadékai, a Tomaj nembeli losonci Bánffy-nemzetség, Magyarország s Erdély egyik legnagyobb történelmi múltú családja. A Bánffy-nemzetségnek egyénileg legkimagaslóbb s az ország történetében fontos szerepet vívő tagjai közül számosan a család bonczhidai ágához tartoznak. Ennek az ágazatnak történetével, nemzedékeinek életével elválaszthatatlanul forrott egybe a bonczhidai várkastély, amely évszázadok óta áll őrt Kolozsvártól északra,¹ a Kis-Szamos partján, Erdély legnagyobb s csodálatos szépségű parkjának közepén. A bonczhidai kastély története nem csupán a Bánffy család históriájának fontos mozzanata. A magyar művészettörténet — kutatói talán nem ismerték közelebbről — nem méltányolta mindezekig a kastély művészeti szépségeit, amelyek a változó korok és stílusok szellemét maradéktalanul tükröztetik vissza. A Bánffy-család kimagasló egyéniségeinek életén, gondolkozásmódján, ízlésén át az európai nagy stíláramlatok magyar s erdélyi változatainak sajátosságait képviseli Bonczhida: a félköríves stílu templomtól kezdve, az azzal részleteiben egykorú erődített kúrián át a fejedelemség korának renaissance-várkastélyáig, majd a barok-rokokó, az empire s a romantika korának toldásáig és átalakításáig. „Úgy hat reánk, mint valami organizmus, amely folyton változott, fejlődött, nőtt, gyarapodott“. Fejlődésében lett egyéniséggé: átépítései, toldásai a Bánffyak egyéni életformáját, világszemléletét, vágyait, ízlését tükröztetik vissza s egyben őrzik az erdélyi művészet sok sajátosságát az alkotó mesterek művészetében.

*

Történelmi kútfőink nagy hiányossága miatt az első Bánffyaknak Bonczhidával s az ott folyó építkezésekkel való kapcsolatait csak nehezen körvonalazhatjuk. A család szétszóródása, elágazása, majd elemi csapások, tűzvészek s más pusztítások miatt sok elveszett a Bánffyak gazdag középkori oklevéltárából.² Az egyetemes történetből jól ismert azonban, hogy a Bánffyak s a velök egy törzsből eredt, de azóta kihalt Losonczyak ősei, a Tomaj nemzetség tagjai, milyen jelentős szerepet tölthettek be az Árpádkori Magyarország közéletében.³

¹ A két megye határán, eredetileg Doboka-, később azonban Kolozsmegyéhez tartozott.

² Varjú Elemér: *A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története. Oklevéltár a Tomaj nembeli Losonczy Bánffy család történetéhez*, Bp. 1918. I. 1214—1427. Előszó, VIII.

³ Hóman—Szekfű: *Magyar Történet* II. 55., 87., 88., 90., 100., 102., 103., 127., 134. etc.

Tomaj nembeli Dénes fia Dénes — amint Hóman Bálint kimutatta — II. Endre udvarában képviselte Béla herceg érdekeit és politikáját.⁴ Endre király alatt 1224—1226, majd 1227—30 közt tárnokmester volt, 1233—34-ben pedig erdélyi vajda (a családnak ez a legrégebbi, ismert kapcsolata Erdéllyel.⁵) Béla pártjának az udvarban való győzelme után Tomaj Dénest hűségéért s becsületességéért a nádori széssel jutalmazták.⁶ 1235-től 1241-ig volt nádorispán s ekkor elesett a mohi csatában.⁴ A tatárjárás után egymásután emelkedtek Magyarhonban a várak, erődítések. Béla, aki egymaga nem rendelkezett elég anyagi erővel, egyre-másra osztogatta a várépítési engedélyeket a főuraknak. Sok vár emelkedik Erdélyben is, az addig szervezetlen királyi várbirokokon.⁸ Dénes nádor ivadékai Losonc és Divény várát építették fel,⁹ ezért Losoncról írta magát később a család. A nádor fia, Dénes, 1275—77-ben visszakapta az időközben idegen kézre jutott Losoncot; 1297-ben még élt.¹⁰ Fia, Tamás (1319-ben székely ispán), volt a Bánffyok őse. Még 1351-ben életben volt.¹¹

A régi, Doboka-vármegyei Bonczhida a XII. században már nem jelentéktelen helység. Későbbi okleveleink is bizonyítják, hogy Bonczhida kezdetől fogva királyi birtok volt s eredetileg a szomszédos széki királyi sóbányákhoz tartozott. A kastély mellett álló templom egy része — Posta Béla megállapítása szerint is,¹² — még XII. századi építmény; legkorábbi, nyugati és déli falrészén a megpörkölt kövek mutatják egykori leégését. Ez a nyilván még III. Béla korában épült félköríves stílusú templom leégése csak a tatárjárás pusztításainak következménye lehet. Az 1241-i nagy mongol horda egyik hadserege, amely Radna felől tört be, Rogerius adatai szerint e völgyön vonult fel Várad felé. Székről a sót a régi Dobokamegye nyugati részébe kétségtelenül ezen a völgyön át hozták. Ezeket az utakat a kereskedők és a sóhordók mind ismerték s a tatár csapatok kalauzolására kényszerített szászok sem kerülhették el. Ennek eshetett áldozatul Bonczhida.¹³

⁴ Hóman—Szekfü, 88—90. l.

⁵ Hóman—Szekfü, Táblázat, ad 48. l.

⁶ Hóman—Szekfü, 102. l.

⁷ Hóman—Szekfü, 103., 134. l.

⁸ Hóman—Szekfü, 148—149. l.

⁹ Hóman—Szekfü, 149. l.

¹⁰ Nagy Iván: *A Losonczyak és Bánffyok nemzedékrendje*. Turul, I. 1883. 16—26., I. tábla, 23. l. Egyéb, a Bánffyok családfájára vonatkozó közlemények: Nagy Iván: *Igazító adalék a Bánffyok családfájához*, Turul, u. o. 150 l. — Ugyanő: *Helyreigazítás a Losonczyak és Bánffyok nemzedékrendjéhez*. Turul, II. 1884. 88. l. Gr. Lázár Miklós: *Egy oklevél Nagy Iván „A Losonczyak és Bánffyok nemzedékrendje” című közleményéhez*. U. o. 79—81. l. Továbbá (a XII kötetes Nagy Iván idevonatkozó cikkein kívül) Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1911. I. 343—345. l. Ugyanő adja a család történetére vonatkozó genealógiai irodalom bibliográfiáját. Ez a genealógiai irodalom megvan az *Erdélyi Múzeum* levéltáraiban őrzött Köblös Z. Sándor kézirat genealógiai könyvészetében, de szempontunkból nincs használható adata.

¹¹ Nagy Iván, i. h.

¹² Kelemen Lajos nb. közlése. A templom régi, nyugatra néző s befalazott ajtaját néhány évvel ezelőtt Debreczeni László állapította meg.

¹³ Kelemen Lajos föltevése.

A tatárjárás után a XIII. század közepén megindult telepítések alkalmával Bonczhida nagyrészt új, *hospes*, de nem szász lakókat kap.¹⁴ Ekkor a templom újra kiépül, a szükséghez képest megnagyobbítva. Az új, de még mindig kéthajós templom a XII. századi falak egy részét magában foglalta és az előzőhöz hasonló stílusban épült fel, félköríves ablakokkal.¹⁵ Délnyugati sarka és keleti oldala a régi templom fent említett megpörkölt kőveiből áll. Hogy ekkor, a tatárjárás utáni időkben, a templom kiépítésekor valamiféle erődítés is épült volna Bonczhidán, — nem tudjuk, de valószínűnek tartjuk.

Bonczhida az idők folyamán mindjobban fejlődött. A legrégebbi ismert s eddig kiadatlan okleveleink tanúsága szerint¹⁶ 1321-ben már Dobokamegye legjelentősebb városa „*villa Bonchyda*“. Dobokavármegye itt tartotta üléseit s vámszedő hely volt malmokkal.¹⁷ Valószínűleg a széki sóút emelte a jelentőségét. 1366-ban Lajos király személyesen intézte el a közte és Szék városa között fölmerült határperert. A főurak körében a Csepegő hegyére állva, saját kezével mutatott a határra, amelyet azóta Királyhatárának („*Kyralhatara*“) neveznek. Nagy Lajos mindkét helység lakóit ekkor „*populi nostri*“-nak nevezte.¹⁸

Úgy látszik azonban, hogy a határkiigazítások a XIV. század közepén még nem értek véget Bonczhidán. 1369-ben Imre erdélyi vajda a kolozsmonostori konventnek parancsot adott a „*Bunchyda*“-i telepések

¹⁴ A Zimmermann—Werner-féle *Urkundenbuch* első két kötetének oklevelei is megemlékeznek erről. A „*hospes*“ kifejezés nemesak német jövevénynépet jelentett. Ugyanis a szászok minden ilyen oklevelet éppen azért adtak ki, mert szász történelmi adatnak tekintették a hospesekre vonatkozó dokumentumokat.

¹⁵ Gerecze Péter (*Magyarország műemlékei*. II. 426. l.) Gróf Esterházy János jelentése nyomán (*Műemlékek Országos Bizottsága*, 1872. 94. sz.) kora csúcsívesnek tartotta a templomot. Esterházy János műleírásáról az 1872. évi 159. sz. a. jegyzőkönyv is megemlékezik, de a leírás itt sem található. Valószínűleg időközben kikérték az irattárból.

¹⁶ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* c. nagy művének Dobokamegyére vonatkozó része a szerző halála miatt kiadatlan maradt. Dobokamegye kész vázlatos történelmi földrajza a Csánki-hagyatékban, a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában őriztetik (1888. febr. 3-án készült el). Csánki-hagyaték, 12. fasc. Ebből merítettük a Bonczhidára vonatkozó eddig ismeretlen XIV. és XV. századi oklevelek jegyzékét. A hagyaték tanulmányozásának lehetővé tételéért Dr. Balogh Jenő v. b. t. t. és Dr. Gróf Zichy István uraknak mondunk hálás köszönetet.

¹⁷ Csánki Dezső kiadatlan kéziratában. Az 1321. évről M. O. D. L. 29442 sz. oklevelet jegyzi fel forrásként (M. Kir. Országos Levéltár). Ez azonban (papír, vörös viasz zárópecsét nyomaival). Zsigmond királynak 1387. szeptember 12-én kelt s Viszenth János és István részére szóló adománylevele; Bonczhida benne elő nem fordul. Csánki itt téves számat jegyzett fel, ami annál is különösebb, mivel többször idézi ezen okmányt Bonczhidával kapcsolatban.

¹⁸ Csánki Dezső kéziratában. A szám, melyre hivatkozik, M. O. D. L. 28783. (M. kir. Országos Levéltár.) Ezen oklevél azonban Lépes Loránt erdélyi vajdának a kolozsmonostori konventhez intézett meghagyása, 1415. nov. 28. és 1416. jan. 28-i kelettel s Bonczhidára nem vonatkozik. (Papír, rongált, zárópecsét helye.) Sajnos, itt is téves az oklevél száma.

és a kendilónai nemesek közötti határkiigazításra, amely 1370-ben véglegesen meg is történt.¹⁹ Ekkor is az oklevelekben „villa regalis”, „possessio regalis” néven szerepel „Bonchyda”.²⁰ Ezidőtájt, a korai XIV. századi oklevelekben még nem találjuk az „oppidum” elnevezést, amely egyébként minden vásár-, szabad bíró- és sokszor papválasztás jogával felruházott nagyobb s népesebb helyet megilletett. Mindez bizonyos Bonczhidának is kijárt.²¹

A XIV. század végén kapcsolódik egybe a Bánffy-család története Bonczhidával. Tamás, a székely ispán fia, az először 1383-ban említett Dénes, Lajos király leányának, Máriának, kedvelt embere s udvarában nevelkedett. Felesége Genyő Anna volt.²² Nagy hatalomra s befolyásra tett szert s Mária királynő férje, Zsigmond király, Dénesnek — „magistri Dionisi filii quondam Thomae de Lossunch comitis Zolyensis”, azaz zólyomi ispánnak „villam nostram regalem Bonczhhyda vocatam” a hozzátartozó helyiségekkel együtt új adományként adta, 1387 június 3-án, Budán kelt adománylevelében.²³ Ekkor, majd a következő évben a gyulafehérvári, illetve a váradi káptalan Dénest, az ekkor már horvát-dalmát bánt beiktatta.²⁴ Az 1389-i privilegiális alakban írt bonczhidai adománylevelél „fidelis noster dilectus baro magnificus vir Dionisius filius Thomae de Losonch regnorum nostrorum Dalmaciae et Croaciae banus”-nak nevezi.²⁵ 1405-ben már nem élt Dénes bán. Zsigmond ugyanis „notae infidelitatis” címén elkobozta fiaitól, Lászlótól és Györgytől, Bonczhidát, de 1405-ben kegyelemből visszaadta s a kolozsmonostori konvent annak rendje-módja szerint abba visszahelyezte őket.²⁶ Dobokamegye egy oklevele 1426 december 3-án s egy másik

¹⁹ Varjú: *Oklevéltár*, I. CCIX. sz. Datum Torda, 1369. nov. 11., Orsz. Levéltár, Dl. O. 28718. sz.: „Bunchyda”. — CCXXII. 1370 máj. 15. Kolozsmonostor; Orsz. Levéltár, Dl. O. 31065., Teleki-család okmt. I. köt. 161. l. CXVIII. sz. — CCXXV. 1370. júni 3. Gyulafehérvár („Bonczhyda”): *Bánffy-család levéltára Kolozsvárt*.

²⁰ *Oklevéltár*, I. CCXXV. sz.

²¹ Ezek az „oppidum”-nak kijáró vásárvámok nagyban növelték a földesurak jövedelmét. Hasonlóan 1410-ben kap Zsigmond királytól vásárjogot a tőle 20 km-re fekvő mezőségi Szóvát a Suckyak javára. Ez azonban a kedvezőtlenebb fekvése miatt csak alvó jog maradt, míg Bonczhida a széki sóútban vásár- és hídvámjával jóval többet jelentett.

²² Kövály László: *Erdély nevezetesebb családai (Kolozsvártt, 1854.)* 20. l. Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, II. 163 ff. és ugyanő, Turul, i. h.

²³ *Oklevéltár*, I. CCLXXIII. sz.

²⁴ *Oklevéltár*, I. CCLXXXIV. sz. 1387 jun. 4. Buda; — CCLXXXVII. sz. 1387 jul. 6. Gyulafehérvár; — CCXCVIII. sz. 1388. jun. 19. Visegrád („Bonczhyda”); — CCXCIX. 1388 jul. 30. Várad.

²⁵ *Oklevéltár*, I., CCC. sz. 1389. jan. 11. *Bánffy-család levéltára*.

²⁶ *Oklevéltár*, I. CCCLI. sz. 1405 jun. 19. Buda („Bonczhhyda”); — CCCLII. 1405 jun. 22. Buda; — CCCLIII. 1405 aug. 28. Kolozsmonostor; CCCLVI. 1406 ápr. 11. Nem vonatkozik Bonczhidára ugyan, de a Bánffyak történetének adaléka, mely szerint a kolozsmonostori konvent 1415 febr. 23-án kelt oklevelével értelmében Dénes fiai, György és László, Ugrócz és Szunyogszeg helyett cserében Nyirest kapják. M. kir. Országos Levéltár, Dl. O. 27149. sz. (hártya, függőpecsét helye).

ugyanaz év december 31-én²⁷ „Bonczhydá“-n kelt. Bonczhida ekkor Lászlóé volt (†1427),²⁸ majd Istvánra szállott, az összes élő losonci Bánffyak közös ösére. Ezt az Istvánt 1427-ben királyi udvarnoknak említik; 1441-ben székely ispán s még 1453-ban is élt.²⁹ Bánffy Istvánt 1441-ben, I. Ulászló alatt több birtokadományozási és rendezési oklevél említi Bonczhidával kapcsolatban.³⁰ Egyik fia, György, aki magát „de Bonczhyda“ kezdi írni, a Bánffyak bonczhidai ágának őse. Felesége Lorántffy Kata volt.³¹ Az ő idejéből 1455 július 8-án kelteződik egy oklevél,³² majd 1467-ben Bálványosvár Doboka-megyei tartozékainak elvesztésével kapcsolatban történik említés róla.³³ István már állandóan Bonczhidán él; innen intéz levelet 1469 augusztus 3-án Beszterce város tanácsához egy familiarisa ügyében.³⁴ Egy 1471 január 8-án kelt s Hidalmás községre vonatkozó dobokamegyei záloglevélben „una cum nobilibus comprovincialibus in Bonchya sede nostra pro tribunali in iudicio nobiscum existentibus“ kitétel áll.³⁵ Dobokamegye tehát itt tartotta üléseit a XV. században. 1473-ban,³⁶ majd egyik erdélyi alvajda 1487-ben „oppidum“-nak címezi „Bonczhydá“-t.³⁷

²⁷ M. kir. Országos Levéltár, Dipl. Oszt. 28193. sz. (papír, rongált, külső szürke viaszpecsét töredékeivel) és Dipl. Oszt. 28799.: Lépes Loránt erd. alvajda a kolozsmonostori konventhez, 1426 dec. 31. és 1427 jan. 5. (igen rongált papíron, külső pecsét helye). Hasonlóan kiadatlan az az 1439 július 14-én kelt introductorium, amely szerint Dénes fia László és István a Lászlónak Zsigmond király által élte fogytáig adott fele Teke és Sajó helyiségeket a László halálával zálogba veszik Albert királytól. M. kir. Országos Levéltár, Dl. O. 27161. (papír, egérrágásos, papírral fedett piros külső viaszpecsét).

²⁸ Nagy Iván, Turul, i. h. II. tábla, 24. l.

²⁹ U. o.

³⁰ *Oklevéltár*, I. CCCCLI. 1441. okt. 2., Nagyfalun. — E korból való ismeretlen Bánffy-okmányok: I. Ulászló 1441 máj. 23-án kelt adománylevele Losonczy Dezső, erdélyi vajdának, Lekenceze, Vermes és Tacs falvakról. M. kir. Országos Levéltár, Dl. O. 27304. (papír, rongált, viaszpecsét-töredékekkel). — Ugyanerre vonatkozik a Dl. O. 27303. sz. okm. is.: I. Ulászló, 1441. márc. 20. (papír, vörös viasz külső pecsét helye).

³¹ Nagy Iván, i. h.

³² *Remissio et Relaxatio Portionis Possionarium Christophorum et Nic. Dobocai*... etc. Datum in Bonczhyda. M. kir. Országos Levéltár, Dl. O. 27311. (papír, rongált, külső pecsét).

³³ Csánki-hagyaték, id. h.

³⁴ *Oklevéltár*, II. (szerkesztette: Dr. Iványi Béla, 1458—1526. Bp. 1928.) CV. sz. („Bonczida“).

³⁵ M. kir. Országos Levéltár, Dl. O. 27338. sz. (papír, rongált, külső pecséttel).

³⁶ *Kol. mon. Prot.* (Csánki jegyzete) 1473. — *Oklevéltár*, II. CXXXVI. sz. 1473. aug. 21., Kolozsmonostor.

³⁷ *Székely Okmánytár*, I. 267. l. — „Datum in Bonczida“ kelt 1483 jun. 21-én egy oklevél. (*Oklevéltár*, II. CCXCVII). — Ismeretlen Bánffy-okmány, amely szerint 1486 máj. 16-án Ferenc zálogba veszi nejétől, Dobokai Katalintól, Doboka, Jenő, Lozsád, Maró, Egregy, Vármező, Kékes, Romlott és Nyárló községeket. M. kir. Országos Levéltár, Dl. O. 37373, *Kol. mon. konv.* (papír, zárópecsét helye).

Bánffy György 1499-ben már nem él. Fiai osztoznak s István kapja „Oppidum Bonczhydá“-t.³⁸ Felesége Báthori Zsófia.³⁹ István fiúk neve 1508-ban,⁴⁰ majd László testvérével 1519-ben végbement birtokcserevel kapcsolatban fordul elő.⁴¹ Feleségének neve az okmányok hiányossága miatt nem ismeretes.⁴² A Bánffy-család kiadott okleveleiben 1522-ben „Castrum Sebesvar“ mellett „possessio Bonczhyda“ kitétel áll.⁴³ Tudjuk még, hogy Bánffy Istvánt 1523-ban II. Lajos király maga elé idézi.⁴⁴ Ekkor a XV. század végétől kezdve a Bánffyak már nagy hatalmat képviseltek. Szekfű Gyula említi, hogy birtokuk 800 portán is felül rúgott.⁴⁵

A Bánffyaknak a mohácsi vészt megelőző időkből származó okmányai hallgatnak arról, hogy a templom mellett valamiféle erődítés vagy kúria állott volna a tatárjárást követő időkben. A terras kb. három méterrel emelkedik a Kis-Szamos síksága fölé, a folyó árter leg-szélén. Kétségtelennek kell azonban látnunk, hogy a Bánffyaknak, akik a XIV. század vége óta állandóan Bonczhidán éltek, valamiféle kuriájuk állott e helyen. Nagy valószínűsége van annak, — ezt tartja Kelemen Lajos is, — hogy az 1437-i parasztlázadás után a Bánffyak, nevezetesen István, László fia, Albert királytól vagy Ulászlótól várépítési privilégiumot kapott. Ekkor ugyanis több nagy és kiváltságos familia nyert várépítési jogot. Ismeretes, hogy ekkor épül fel az erdélyi püspökök számára Gyula vára: először 1438—39-ben említik a források. A Bethlenek bethleni várának fennmaradt emléktáblája az Albert királytól engedélyezett 1439 körüli építésről beszél; ezt Albert királynak 1438 május 22-én kelt kiváltságlevele is igazolja. A somkerekai Erdélyi család gernyeszegi vára is ezidőtájt épülhetett.⁴⁶ Ezekből az időkből való a Bánffyak egykori erődített nagyfalusi kastélya is. A parasztlázadás tanulságai, a vezető családok létfenntartási védelme s a rend biztosításának vágya hozta létre ezeket a XV. századi erődített castellumokat vagy udvarházakat. Minden jogunk megvan hinni, hogy a Bánffyak Bonczhidára vonatkozólag is kaptak hasonló privilegiális levelet. Hiszen az 1437-i parasztlázadás itt is dúlhatott; innen húsz kilométerre van Alparét mellett a Bábolna-hegy, ahol a legke-ményebb harcok pusztítottak. Erre az 1437 utáni kiváltságlevélre vonatkozó adat a Bánffy-levéltárak hiányos bonczhidai anyagában nem

³⁸ *Oklevéltár*, II. CCLXXXIX. Torda. Orsz. Ltár. Dl. O. 29578.

³⁹ Nagy Iván, i. h.

⁴⁰ *Oklevéltár*, II. CCCXXXIX. sz. 1508 jun. 6., Székesfehérvár (castrum Sebeswar, castrum Walko, oppidum Bonczhida).

⁴¹ *Oklevéltár*, II. CCCLXIV. 1519 okt. 9. Orsz. Ltár. Dl. O. 30998. sz.

⁴² Nagy Iván, i. h.

⁴³ *Oklevéltár*, II. CCCCXIX. sz. 1522. jan. 8. Kolozsmonostor.

⁴⁴ *Oklevéltár*, II. CCCCXXV. 1523. máj. 25. Buda.

⁴⁵ Hóman—Szekfű: *Magyar Történet*, IV. 182. l.

⁴⁶ L. Lukinich Imre: *A bethleni Gróf Bethlen-család története*. A gernyeszegi vár legrégebbi adata 1477-ből való. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Bp., M. T. Akad., 1913) V. köt. 669. l. — Forrása: Orsz. Ltár. Dl. O. 27062. sz. A gernyeszegi régi várral a gernyeszegi Teleki-kastélyról készülő tanulmányunkban fogunk behatóan foglalkozni.

található meg,⁴⁷ de az egyetemes történelemből jól ismert, hogy a fenyegető török veszedelem következtében is, a XV. század folyamán, az erősségek száma megtöbbszöröződött.

A síkfüldi, községi várak egyébként a középkori Magyarországon erősen el voltak terjedve. A XIV. században e váraknak Felsőolaszországból származó olyan formája alakult ki, amely az elterjedtsége és hosszu ideig tartott divatja után joggal nevezhető magyar típusnak.⁴⁸ Ez négyszögű, szabályos udvart körülvevő, sarkain egy-egy toronnyal ellátott, négy zárt szárnyból álló, egy vagy két emelet magasságú erősség volt. Hasonló magyar vártípus alakját mutatja a mai várkastély is. Nagy terjedelme (legrövidebb, északi szárny 50.40 m. hosszú) arra vall, hogy XV. századi erődítésként föld vagy palánk állhatott. Az építésnek nyugati szárnyába belefoglalhatták azt a régebbi épületet is, melynek kétméteres közfalai, de főleg pincéjének kőből épült donga boltozása — Fitler Kamill megállapítása szerint⁴⁹ — a templommal egykorúnak tartható. E véleményt megerősíti, hogy a kőanyag azonos és a régóta kimerült kolozsvári kőbányából származik. Azonkívül a mai várkastély északkeleti sarokbástyájának dongázott téglarakásos pinceboltjai után következő s ma már befalazott részek — Pósta Béla megállapítása szerint is — a XV. századból valók.⁵⁰ Mindez egyezik a történelemből ismert fent vázolt körülményekkel. A kövek beszéde nyomán kétségtelen, hogy az 1437 utáni időkben Bonczhidán már valamiféle udvarház, kuria vagy szerényebb castellum állott, A víz melletti fekvés is magától értetődővé tette az erődítést ezekben a cseppet sem bátorságos időkben.

A Bánffyoknak a mohácsi vészt követő s Iványi Bélától összegyűjtött, de eddig még kiadatlan oklevelei⁵¹ csak egynéhány elszórt, de becses adattal világítják meg a bonczhidai kúriát. Egy 1536 augusztus 10-én (hihetőleg Bánffy István idejében) kelt oklevél Bonczhydán nemesi kuriát említ.⁵² Hasonlóképen egy 1543 augusztus 13-án (Bánffy

⁴⁷ Ha volt is ilyen, akkor az 1514-i parasztlázadásnak áldozatul eshetett a nagyfalusi erődített udvarház feldulásakor. Nyilván ezért hiányozhatnak Bonczhida középkori oklevelei is.

⁴⁸ Varjú Elemér: *Magyar várak*, Bp. 209—210. l.

⁴⁹ Bánffy Miklós gróf nb. közlése.

⁵⁰ Bánffy Miklós gróf, valamint Kelemen Lajos közlései nyomán. Pincéi ma már csak az északi épületrésznek, a nyugati és a délkeleti szárnynak vannak. Donga, illetve a két bástya alatt kupolabolt, négyzetes téglarakással. Az északi traktus alatt régi, bemohosodott téglarakás van; a két bástya alatt azonban a vakolás friss, hihetőleg XIX. századi renoválás nyoma. A keleti szárnyon, a XIX. századi újjáépítések következtében a pincét befalazták; a téglarakás helyett azonban a már említett XV. századi kőboltozás maradványai láthatók. A nyugati szárny dongázott pinceboltjai a már említett, a templommal egykorú faragott kövekből vannak rakva. Bizonyos, hogy ásatásokkal az egykori vár egész alaprajzát meghatározhatnánk, de erre ma már nem lehet gondolni.

⁵¹ Iványi Béla egyetemi tanár a Bánffy-oklevéltár III. kötetét rendező sajtó alá a család megbízásából. Az ő nagylelkű közléseinek köszönjük a XVI. és XVII. századra vonatkozó okleveles utalásokat.

⁵² M. kir. Országos Levéltár, Kolosmon., Cottus Colos. B. 132,

István fia István idejében) kelt oklevélben „oppidum Bonczida“ szerepel, „cum curia nobilitari“.⁵³ Egy 1547-i s a Bánffy-családban tartandó esküvő meghívója írja, hogy „nuptiae in domo nostra bonchydajensi fient“.⁵⁴ 1578 április 9-én István fia Farkasnak, a Bethlen Klára urának, idejében a Bánffyak új kiváltságlevelet vesznek javaikra s a dobokai főispán uralkodik Bonczhidán.⁵⁵ Fia, Mihály (de Zentelke), idejéből egy 1614-i oklevél Bonczhidán udvarházat említ.⁵⁶ 1624-ben szintűgy „Bonczyda cum curia nobilitari“ kitétel fordul elő.⁵⁷ Kétségtelen, — mint Iványi Béla is véli,⁵⁸ — hogy ezt a nemesi kúriát vagy domust a XVI—XVII. században nehezen lehetne valamiféle nyílt, ambitusos, egyszerű háznak elképzelni. Olyanféle „ház“ lehetett ez, mint amilyen a felvidéki nagyőri, vagy a XVI. század elején a korábbi középkori alapokra épült márkusfalvi kuria volt,⁵⁹ amelynek négy sarkán torony emelkedett és vízárok vette körül az építményt. Ebbe eresztették aztán bele a Poprád, illetve a Hernád vizét, akárcsak a Kis-Szamos vizét a bonczhidai várakba.

Egykorú rajz vagy metszet teljes hiányában a XV—XVI. századi bonczhidai erődítményeket még csak képzeletben sem tudjuk rekonstruálni. Annyi bizonyos, hogy a Szamos ártere fölé emelkedő erődítmény körül mély árkok húzódtak. Két, északra fekvő, párhuzamos várak nyomai még ma is kivehetők: László János 1831-i terve fel is tünteti őket. A falu és a vár között felvonóhíd vezetett a mai híd helyén. A várakok körül palánk, s még tovább leányvár állott, melynek alapzata s: földsáncai még most is kirajzolódnak a vártól mintegy 500 m.-nyire északnyugatra. László János rajzán üresen hagyott folt jelzi a leányvár helyét.

A bonczhidai kastély legrégebbi fennmaradt ábrázolása Bánffy Dénes grófnak, a Mária Terézia főlovászmesterének, Martin van der Meytenstől (1695—1770) festett arcképén látható. Ez 1740 után, de mindenesetre 1748 előtt készült.⁶⁰ A kép bal alsó sarkának háttérében magas, zárt négyszögű, saroktoronyokkal ellátott, kaputornyos kastély látható. Északra erődítések nyomai, keleten elővár építményei emelkednek. Noha az ábrázolás Bonczhida XVIII. századeleji alaprajzi elrendezésének megfelel, kétségtelen, hogy Meytens sosem látta Bonczhidát s a főlovászmester szóbeli leírása után festette le a kastélyt. Szürke hegység előtt, magas, egyemeletes lovagvárat ábrázolt a mester, négyzetes alapú, karsú, sátozottos saroktoronyokkal, szemben a szélesen terjeszkedő síkföldi magyar-olasz típusú renaissance-várkastéllyal s

⁵³ Bánffy-levéltár Kolozsvárott.

⁵⁴ Nagyszeben város levéltára, 1547. No. 553.

⁵⁵ Kőváry, i. m. 21. l. Forrása: *Fiscal Archiv. fasc. 324. A. (?)*

⁵⁶ Bánffy-levéltár Kolozsvárt, No. 7. Fasc. O.

⁵⁷ M. kir. Országos Levéltár, Kolosmon. Cottus Colbs S. 160.

⁵⁸ 1935. ápr. 4-én kelt nb. levele szerint.

⁵⁹ Képét és alaprajzát l. Varjú, i. m. 100. l.

⁶⁰ Bánffy Miklós gróf budapesti palotájában. Vászon, olajfestmény, 1.17 m. széles, 2.05 m. magas. Hátsó oldalán: „COMES DIONISIUS BANFFY L. B. DE LOSONCZ. MEYTENS FECIT“ é. n.

kövér, hengeres, kúptetős bástyaival. A festett főhomlokzat közepén magas, négyzetes alapú kaputorony emelkedik; a főkapú s az emeleti ablak fölött kiugró rondellákon szökik az égnek magas, hegyes toronysisakja, négy hegyes, kúptetős fióktornyával. Ez a kaputorony valóban állott egykor a főhomlokzat közepén; négyzetes alaprajza Leder József XVIII. századvégi átalakítási alaprajzán is látható. A XIX. század első tizedeiben is állott a torony, de akkor, 1816 körül egy sikertelen bővítési kísérlet miatt a kapu boltívei annyira meghasadoztak, hogy le kellett bontani az építményt. A kastély akkori urát, Bánffy Józsefet, inkább a saját átépítései foglalkoztatták, mintsem a régi épületrészek konzerválása. A Meytens-féle ábrázolás tehát nem hiteles⁶¹ s így valószínűnek tarthatnók, hogy a kaputorony is a XVII. században keletkezett, mivel elhelyezése megfelel a XVII. századi erdélyi renaissance-kastélyok koncepciójának. Meggondolásra csupán az késztet, hogy a családi hagyomány a Meytens-képnek megfelelő formában írja le a kaputorony kiképzését. Viszont megtörténhetett, hogy ezt a kiképzést a XVII. században nyerte, ami végre is nem volt szokatlan ekkor. Feltehetőleg azonban, hogy a középkori építés e kaputorony helyén állott. Az említett XV. századi alapkövek a kaputorony helyétől északra eső épületszárny pincéiben láthatók.

Az 1578-i adománylevélben előforduló Bánffy Farkas, a dobokai főispán fia, Mihály (de Zentelke), volt Bonczhida ura a XVII. század elején. Első felesége Károlyi Fruzsina volt, a második feleségétől, Kapi Judittól, 1638 körül⁶² született fia, Dienes, Doboka- és Kolozsmegye főispánja, kolozsvári főkapitány, Erdélyország fővezére, Apafi tragikus véget ért tanácsosa építtette át a mai kastélyt.

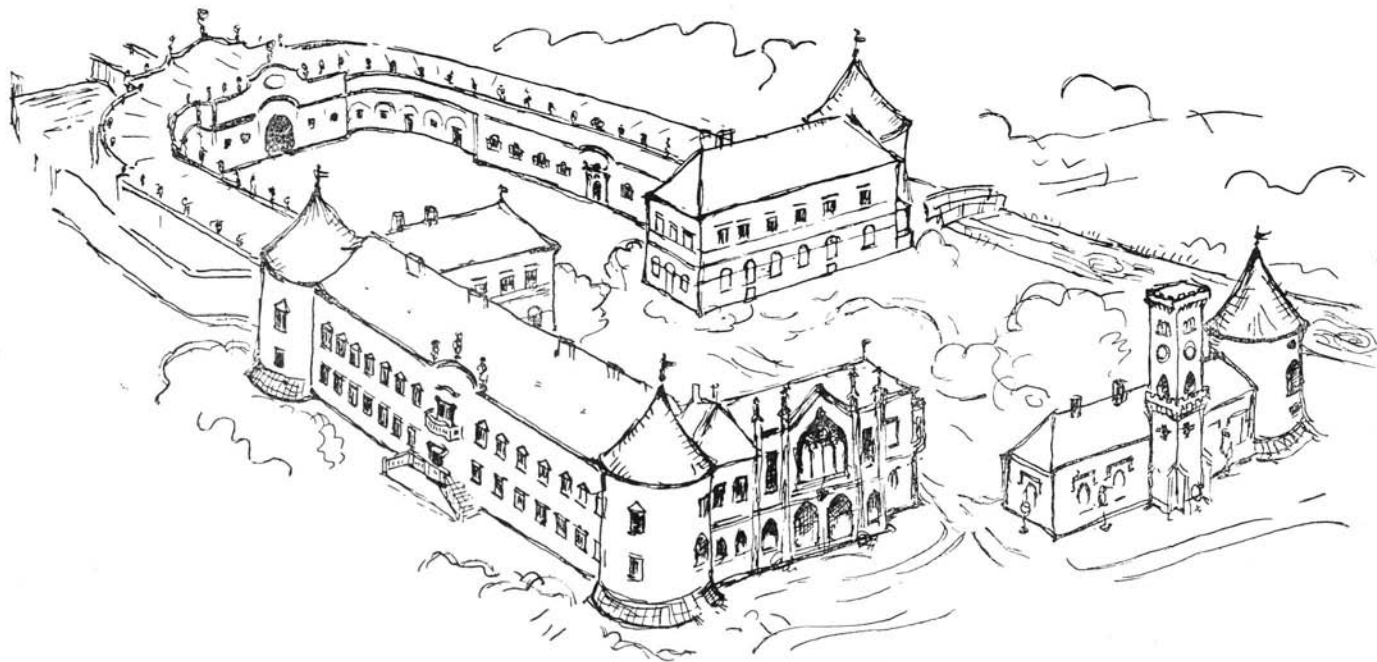
A halódó, „duodec abszolutizmusban“ élő erdélyi fejedelemség egyik legkimagaslóbb s legnagyobb tehetségű alakja volt Bánffy Dénes, akiről méltán írja Szekfű Gyula, hogy „eleganciában, bátorságban, hatalomban mindenkit fölülmúlt“.⁶³ A politikai történelemből jól ismert a Bánffy Dénes históriája. Legelsőnek látta meg a török hatalom belső korhadását és ezért a másfél évtized múlva bekövetkezett bécsi orientációt ajánlotta. Folyton növekvő hatalma, önálló végvári tevékenysége a gyenge Apafi Mihály féltékenységét felkeltette, s noha felesége, Bernemissza Kata révén sógora is volt a fejedelemnek, hosszadalmas csel-szövények és üldözések után elfogták és lefejezték.⁶⁴

⁶¹ Így pld. az északkeleti bástyától a kaputoronyig terjedő rész a festményen csak öt tengelyes, szemben a Leder-féle terven látható kilenc tengellyel.

⁶² Zsinka Ferenc (*Losonczy Bánffy Dénes és kora. Történeti Értekezések*, 4. sz. 1914. 6. l.) szerint Bánffy Dénes 1630 körül született. A Bánffy Miklós gróf birtokában levő kéziratos XVIII. századi genealógia eddig ismeretlen adata szerint 1638 év van jelezve.

⁶³ Hóman—Szekfű: *Magyar Történet*, V. 262. l.

⁶⁴ Szekfű, i. m. 262—263. l. Bánffy Dénes históriájának egyébként nagy s jól ismeretes irodalma van. A 62. jegyzetben említett Zsinka-féle tanulmányt megelőzőleg Szilágyi Sándor akadémiai székfoglaló értekezése is Bánffy Dénes históriájáról szól (*Bánffy Dénes kora és megöletése. Magy. Akad. Ért. Pest. 1859*).

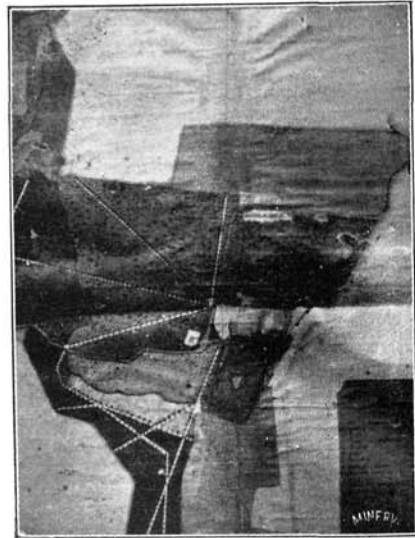

A bonyhídi kastély madártávlati képe.

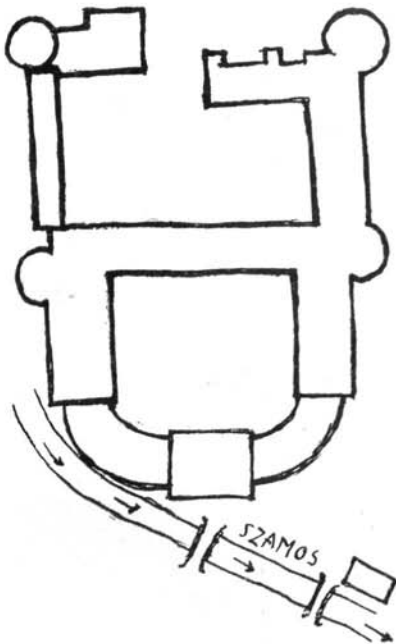
(Szerző rajza.)

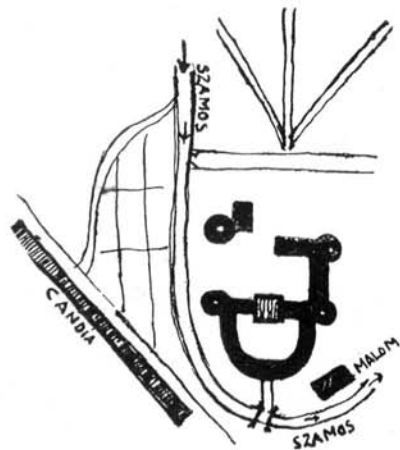
A bonyhádai kastély képe
Meytens festményén.
(Szerző felvétele.)

Lobonü Christian Erras terve
a bonyhádai parkhoz.
(Szerző felvétele.)

A bonyhádai kastély rajza
az Erras-féle terven.

A bonyhádai kastély rajza
a Roschkochnik-féle terven.

Építkezéséről semmiféle levéltári adat nem maradt ránk.⁶⁵ A székelység ismeretes 1674-i bonczhidai pusztítása alkalmával a levéltárat is feldúlták és tűzre tették,⁶⁶ amelyben a bonczhidai Bánffyak legkorábbi, XIV—XVII. századi okmányai őriztetek s amelyek a várkastélyra vonatkozó legkorábbi írott forrásainkat szolgáltatathatnák. Csupán Rettegi Györgynek, a legjelesebb XVIII. századi erdélyi emlékirónak, egyik mellékmondata utal arra, hogy „a bonczidai kastélyt ez (t. i. Bánffi Dienes) építette volt a dobokai várnak köveiből.”⁶⁷ Rettegi György híradása annyival is hitelesebb, mivel jól ismeretes, hogy a XVII. századi török háborúk korában a bonczhidai vár a legjobb erdélyi erődítések közé tartozott.⁶⁸ Az 1680-i kortárs az „*arculis et castris aequipanda beneque munita*” községi *castellumok* között a szentbenedeki Kornis-vár után Bonczhidát sorolja fel.⁶⁹ Így kétségtelen, hogy Bánffy Dénes építette fel a várkastélyt mai főalakjában, mindenesetre a XVII. század ötvenes éveinek végétől kezdve. 1657 előtt az akkor még alig 19 éves Bánffy Dénes nem szerepel s már csak ezért is valószínű, hogy a bástyák építésében atyjának vagy nagyatyjának is része volt.

Ez az építkezés hosszabb ideig húzódott, s úgy látszik, nem egységes terv irányította. A Barta-féle zavarokban összeomlott XI. századi dobokai vár⁷⁰ kövei kiváló anyagot szolgáltattak a kastély építéséhez. A régebbi építmények megkötötték a tervező kezét, kinek személyét mély homály borítja. A régi, hagyományos, négy sarokbástyás magyar vártípus éled újra Erdélyben, a XVII. században. Régebbi korokba visszanyúló példái a diósgyőri vár,⁷¹ a XV. századi Fogaras vára,⁷²

⁶⁵ Teleki Mihály levelezésében semmi nyoma nincs a bonczhidai építkezéseknek.

⁶⁶ L. többek között a 69. jegyzetben említett emlékiratot, továbbá Szilágyi i. m. 55. l. Érdekes, hogy Zsinka (i. m. 69 l.) „udvarház”-nak nevezi a kastélyt, noha kétségtelen, hogy ekkor már az egész felépült. Ebből is láthatjuk, hogy a források „*curia*” jelzése nem mindig vonatkozik egyszerű házra. Zsinka egyébként alapos tanulmánya 1658-ban (9. l.), 1659-ben (u. o.) és a Barsay Ákos ellen való hadbaszállással kapcsolatban 1660-ban (11. l.) említi Bonczhidát. Bánffy Dénes pompakedvelésére s művészszeretetére vonatkozólag is érdekes adatokat közöl (60. l.). Ugyanott írja, hogy Bánffy Dénes az irásokat megvetette s okmányokat nem gyűjtött. Innen is magyarázható, hogy az építkezéseire semmi levéltári adat nem maradt fenn.

⁶⁷ Rettegi György *Emlékiratai*. III. 1718—1767. Közli: Torma Károly. *Hazánk* (Szerk. Abafi Lajos és Szokoly Viktor), Bp. I. 1884. 298. l.

⁶⁸ Kőváry László: *Erdély régiségei* 1852. 204—205. l. és ugyanő: *Erdély építészeti emlékei*. 1866. 262. l.

⁶⁹ Joannes Vitézy 1680 dec. 21-én, Pozsonyban kelt emlékirata „*Trannia, hoc est, brevis ac suscinta regionis illius descriptio... etc.*” A bécsi udvari könyvtárban, Schwartner hagyatékában, kézirat, 16 folio. Siebenbürgische Zustände unter M. Apaffi I. Geschildert von einem Zeitgenossen. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge, I. 1853. 277. l. A székelység dulására is érdekes részleteket találhatunk, 283—284. l.

⁷⁰ Kőváry: *Erdély régiségei*, 85—86. l. Hodor: *Dobokamegye természeti és polgári ismertetése*, 1837. 611. l. Tagányi—Réthy—Pokoly: *Szolnokdobokamegye monográfiája*, III. 335—336. l.

⁷¹ Varjú, i. m. 40—41. l.

⁷² Varjú, i. m. 44—45. l.

majd a dunántúli Egervár,⁷³ az újabb korokból a bozói prépostság (XVI. század eleje),⁷⁴ a Felvidéken a középkori alaprajzra épített árva-megyei Nagybicse vára⁷⁵ s némileg, alaprajzi elrendezésében, a XVII. századvégi brunói várkastély.⁷⁶ Kivált a radnóti⁷⁷ és az aranyosmedgyesi várkastélyok, a bonczhidai kastély legközelebbi rokonai,⁷⁸ amelyeket a stílusuk s erdélyi voltuk is közelebbi vonatkozásba állítják Bonczhidával. A radnóti várkastély szűk udvara és rövid szárnyai bizonyítják, hogy mestere, a Rákóczi György kedvelt építész, a velencei Agostino Serena, a XVI. századeleji alaprajz megkötöttségéből indul ki,⁷⁹ szögletes saroktornyai egyeznek az aranyosmedgyesi vár bástyáinak szerkezetével (1630—1647). Bonczhida ezzel szemben köralapú sarokbástyákkal van szegélyezve, akárcsak a nagybicsei vár, vagy a küküllővári s bonyhai kastély.⁸⁰ Az aranyosmedgyesi vár kaputornyának elrendezése is Bonczhidára emlékeztet.

Radnót, Aranyosmedgyes és Bonczhida közös vonásai az erdélyi renaissance jellemző ablaklezárásai, a háromszögletes szemöldökpárkányok.⁸¹ Jogosan feltételezhető, hogy a bonczhidai várkastély átépítését is valamelyik kiváló olasz mester vezette. A XVI—XVII. században a várépítés mesterei Magyarországon s az erdélyi részekben is csaknem kizárólagosan az olaszok s ezek a felsőolasz várkastély-típust honosítják meg nálunk,⁸² amely azonban középkori magyar hagyományokra nyúlik vissza. Bonczhida végeredményben Aranyosmedgyes várához áll legközelebb időben és stílusban. Művészi kiképzése azonban sokkal fejlettebb, homlokzatmegoldása harmónikusabb, arányai kellemesebbek. Inkább a derűs, de méltóságteljes kastély, mint a zordon s harcias vár benyomását adja.

Az építkezés, mint fent említettük, különböző meglévő épületrésze-

⁷³ Varjú, i. m. 42—43. l.

⁷⁴ Varjú, i. m. 22—23. l.

⁷⁵ Varjú, i. m. 110—111. l.

⁷⁶ Varjú, i. m. 28—29. l.

⁷⁷ Varjú, i. m. 132—133. l.

⁷⁸ Varjú, i. m. 10—11. l.

⁷⁹ Varjú, i. m. 68. l. Balogh Jolán mindezzel szemben (*A renaissance-építészet és szobrászat Erdélyben*, Magyar Művészet, X. 1934. 5. sz. 149. l.) az alaprajzi elrendezést is a velencei mesternek tulajdonítja.

⁸⁰ A bonyhai kastély (Kőváry, 235. l. *Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben*, Magyarország, VII. 495. l.) az utóbbi időkben sajnálatosan lebontatott. Kitűnő fényképét őrzi a Csányi Károly felvétele (Dr. Gróf Teleki Domokos gyűjteményében).

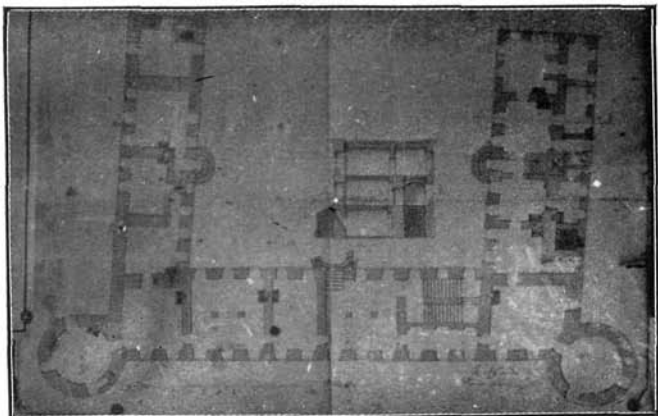
⁸¹ Balogh Jolán, i. m. 154. l. írja, hogy a „tipikusan barokk kastélyokon is nem egyszer előfordulnak a háromszögű lezárású ablakok“, mint a bonczhidai Bánffy kastélyon, stb. A bonczhidai kastélyt azonban vajmi nehéz „tipikusan barokk“ kastélynak nevezni.

⁸² Balogh, i. m.

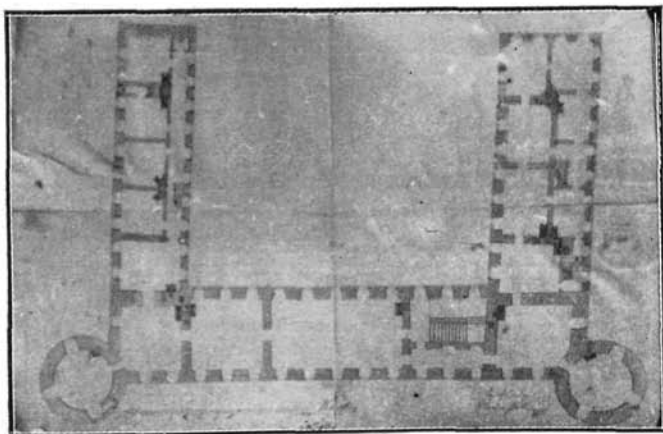
A bonczhidai kastély északi homlokzata.

(Veress F. felvétele 1878-ban.)

Leder József XVIII. századvégi alaprajza a bonyhádai kastély északi traktusának földszintjéről.

(Szerző felvétele.)

Leder József XVIII. századvégi alaprajza a bonyhádai kastély északi traktusának emeletéről.

(Szerző felvétele.)

ket kapcsolt össze. A négy sarokbástya elhelyezése s méretei bizonyítják ezt. A kastélynak mind a négy bástyája eltér egymástól nagyságban; a déliek belső építészeti megoldásukban sem egyeznek az északiakkal. Így a délnyugati toronynak pinceboltozata magasabb, egy félemeleti szobája van, az is boltozott és fölötte magas falak támasztják alá a fedélzetet. A délnyugati torony falai 3.30 m. vastagok, földszinti terme alacsony, keresztboltozatos, szemben az északi bástyák fiókboltozásaival. Valószínű, hogy a négy torony közül legkorábban épült ez a 9.4 m. átmérőjű bástya, mindenesetre még a Bánffy Dénest megelőző időkben. Valamivel későbbi lehet a délkeleti bástya, amelynek átmérője 9 méter. A déliek a méretükben s boltozásaikban is eltérnek az északiaktól (ezeknek az átmérője 11.5, illetve 13.4 m.); falaik tömegesebbek, boltozásaik alacsonyabbak s az ablaknyílások kisebbek. Sem helyzetük, sem az őket összekapcsoló későbbi épületszárnyak nyomán nem rajzolhatunk szabályos négyszöget a kastély alaprajzául. A déli bástyák egymástól 14 méterrel távolabb állanak, mint az északiak. Az északi tornyoktól ferde szögben induló épületszárnyak falai jóval vastagabbak az északiénál s az alaprajz is igazolja, hogy ezek az épületek a mai főszárnynál korábbiak. Mindez bizonyítja, hogy a XVII. századi építés nem nöhetett elő varázsütésre a semmiből, hanem elhelyezkedésében alkalmazkodnia kellett a régebbi építményekhez, így a régi kaputorony helyéhez, valamint a meglévő szárnyépületekhez és bástyákhoz.

Az 50.40 m. hosszú északi szárny azonban kétségtelenül Bánffy Dénes építése és máig is csorbítatlan egésznek alkot. Szegélyező bástyáitól az említett régebbi épületszárnyak indulnak dél felé. A keleti oldalon lévő az egykori kaputoronyt közrefogva, a mintegy 60 méternyi távolságban álló délkeleti bástyaig vezetett. A nyugati, legrégebbi szárny csonka; csak a fele (22 m.) volt meg, s mint az említett Leder-terven⁸³ látható, 10 tengely hosszúságig s a keleti szárnynál 5.6 méterrel szélesebben. Innentől a sarokbástyaig a XVIII. század elején leégett és további részeit lebontották. A délnyugati bástya mellé, de a főszárny tengelyén kívül egy földszintes épületet emeltek, melynek nyugati homloka a toronnyal együtt a XIX. században neogotikus kiépítést kapott.

A család bonczhidai levéltárában fekvő két legkorábbi XVIII. századi park-terv nyomán még más, esetleg XVII. századi épületekre következtethetünk. Mindkét rajz sajnálatosan keltezetlen, de mindenesetre 1750 után, a főlovászmester Dénes gróf építéseit követő időben keletkezett. A korábbi, amely „*Johan Christian Erras*“ marcheggi kertész terve a franciás barok parkhoz,⁸⁴ a keleti, keskeny épületszárnyat is végig kiépülve mutatja; a nyugati szárny fele ekkor már nyilván leégett. A délnyugati saroktoronytól a fent említett új építmény látható, a mai konyhaépület helyén. Ez az épületszárny azonban nem helyezhető

⁸³ L. lejjebb.

⁸⁴ „*Gezeichnet v. mit Johan Christian Erras Gärtner zu Marchegg*“. Dátum nélkül. Gr. Bánffy-család bonczhidai levéltára. A tervek csoportjában.

egy vonalba a kiszögelléses északnyugati csomka szárnyépülettel. A déli oldalon viszont keskeny épületszárny (nyilván gazdasági épület) köti össze a déli bástyákat. A következő uradalmi térképen, amely Bánffy Dénes gróf és Bánffy Farkas báró bonczhidai birtokának elhatárolásául szolgált s amelyet „Joh. Roschkoschnik“ szignált,⁸⁵ ez a déli szárnyépület már nem látható s a keleti építmények is más elhelyezést mutatnak. A rajz azonban elég kezdetleges s így nem szolgáltathat biztos útmutatást.

Az emeletes épületek északi kerti frontja 15 tengelyes; a bástyákon 3—3 ablak nyílik. A XVII. században az ablaksor egyöntetűségét nem bontotta meg semmi; a középrész lépcsőfeljárós, emeleti erkélyes s oromzati szobros hangsúlyozása XVIII. századi, így a főlépcsőház is. Az északi front a bástyák felé keskeny szögű törést mutat; a szélső tengelyek keskenyednek, s ez is bizonyítja, hogy a bástyák korábbi építmények, amelyekhez a XVII. századi mesternek alkalmazkodnia kellett. Az emeleti ablakok háromszögű lezárásúak, a földszíntiek vízszintes, szépen profilált szemöldökpárkánnyal díszesek. Övpárkány vagy lizenák nem zavarják a homlokzat méltóságteljes, nyugodt s harmónikus kiképzését. Itt már eltűnik a szűk nyílású radnóti ablakok komorsága s az aranyosmedgyesi várszerűség. A tengelyek keskenyebbek, az ablakok tágabbak, a homlokzat benyomása barátságosabb; inkább kastélyra, mint várra mutat. A magát biztonságban érző, nyílt, bátor s pompakedvelő Bánffy Dénes ízlése teremti meg ezt a XVII. században Erdélyben még korainak tetsző világi renaissance-kastélyt. Bonczhida kétségkívül egyike a legszebb XVII. századi erdélyi renaissance-kastélyoknak, ha ezt a koncepciót a saroktoronyok várszerű emlékei s a sok későbbi barokk-rocokó, empire és romantikus hozzátoldás nem is teszi első pillanatra egészen világossá. Az ablakok renaissance-lezárása mind a négy bástyán megmaradt s eredeti szépségükben díszítik azokat. Hasonlóan megmaradt ez az ablakmegoldás az északi szárny délre néző, belsőudvari 11 tengelyes homlokzatán is. Itt azonban már övpárkány és emeleti lizena tűnik fel, azonkívül Nachtgall szobrai s Blaumann erkélyes portálja a barokk középhangsúlyt emelik ki.

A belső kiképzés tekintetében a földszinti termék fiókos dongával, az emeletet síkmenyezettel vannak fődve. A lépcsőház balluszterjei s a stukkódíszek XVIII. századiak. A kastély mai szárnyépületei, valamint a többi építmények sem őrzik az eredeti tagozást. Itt már az új stílus új mesterei lépnek fel.

⁸⁵ „Planimetrische aus mesung und Oeconomische Beschreibung Einen Teil von denen grundstücken in Bonczida zu geherig denen zween herschaften, seiner Excellenz Graff Banfi Denisch und seiner genaden Baro Banfi Forekash die abwechselung in an bauen und Brachligen... das Andere Jaher, der Plan ist nach denen posesores also illuminirth Sign. *John Roschkoschnik*“. Dátum nélkül. *Gróf Bánffy-család bonczhidai levéltára.*

A bónchidai kastély belseudvari homlokzata a nyugati szárny részletével.

(Mara István felvétele.)

A bónchidai kastély belseudvari homlokzata a keleti szárny részletével.

(Szerző felvétele.)

A bonyhádai előudvar díszkapuja.

(Szerző felvétele.)

Bánffy Dénes 1674-i lefejeztetése után⁸⁶ Erdélynek a szent korona országaival való 1790-i egyesüléséig a bonczhidai Bánffyak, — noha Erdély rendei igyekeztek jóvátenni a Bánffy Dénessel szemben elkövetett igazságtalanságokat⁸⁷ — elég válságos helyzetben éltek s ez nem kedvezett a kastély állapotának sem. Az erődítések, a leányvár s általában a várkastély régi védelmi tartozékai nyilván ezidőtájt indultak pusztulásnak. A XVII–XVIII. század fordulóján Bonczhida igen megviselt s elhanyagolt állapotban volt.

A Bánffy-család régi fénye Lipót korában újra felragyogott. György, Dénes fia († 1708), mint a vértanu gyermeke, az osztrák ház nagy kegyeibe jutott. Elkobzott birtokaikat teljes egészében visszakapta s ő lett az erdélyi fejedelemség első főkormányzója; 1696-ban grófi rangra emelte a király. A Bánffy-család levéltáraiban azonban nincs nyoma annak, hogy akár a gubernátor, akár fia, György gróf, a dobokai főispán, Thorotzkay Ágnes férje († 1735), a bonczhidai kastély szomorú állapotán bármit is változtattak volna. Kelemen Lajos közlése szerint azonban a Teleki-levéltárban több, a XVIII. század első negyedéből való missilis levél említ köhordást Lónáról Bonczhidára. Ez kétségtelenül valamely építést bizonyít.

György gróf fia, Dénes, a kolozsi főispán, Mária Terézia titkos tanácsosa s főlovászmestere, vette aztán kezébe az elhanyagolt bonczhidai kastély ügyét. Levelezései is bizonyítják, hogy a főlovászmester nagyon szívén viselte az ősi várkastély sorsát. Neki köszönhető, hogy a bonczhidai kastély a barokk-korban olyan építészeti s kivált plasztikai emlékekkel gazdagodott, amelyek a magyar nyelvterületen általános viszonylatban is jelentős értékelésre tarthatnak számot s a gubernium-korabeli Erdély barokkművészetének talán legfigyelemreméltóbb alkotásai.

*

Bánffy Dénes arcképéről középtermetű, telt, piros arcú, élénk pilantású férfi néz le reánk. A pompa s a fény volt az eleme; nagy lábon élt s könnyen, generózusan bánt a pénzzel.⁸⁸ Óriási birtokainak jövedelmét feleségének, Barsay Ágnesnek, a nagy hozománya is növelte. Jóságkormányzói, tisztartói rendre meggazdagodtak; nem egy alkalmazottjának sikkasztásairól nehéz fasciculusok regélnek a családi levél-

⁸⁶ Cserei Mihály: *Magyarország Históriaja*, 79. l., a székelység 1674-i pusztításával kapcsolatban érdekes esemény emlékét jegyzi föl. Mikor Bánffy Dénes Koppándról is elmenekült s a székelység Bonczhidán nem találta, a pusztítás közben a mézes s boros hordók fenekét bevették; egy elázott székely a pincében előbb a mézbe s aztán az ágynemükből kirázott tollba heveredett s elétántorgott. A székelységet páni rettegés szállta meg erre s szájról-szájra járt, hogy ime előjött a „Bánfi Dénes ördöge” és agyonütötték. Említi Kőváry is, i. m.

⁸⁷ Az 1678-i diéta a Bánffy György circumscriptionját törölte; az 1682-i a Bánffy Dénes elleni ligát; az 1684-i fogarasi gyűlés a birtokokat oldotta fel a nota alól (L. bővebben Szilágyi, i. m. 82. l.), Bánffy György később II. Apafi Mihály kancellárja lett (Zsinka, i. m. 72. l.).

⁸⁸ Kőváry László, *Erd. Múz.* 1901. XVIII. 129–134. l., valamint a *Gróf Bánffy-család levéltára*, II. koffer, 17. fasc. „Curiosa” csomókat (1751–57.) és másutt is. Erdélyi Múzeum.

tárakban. A művészet virágzása azonban pompakedvelő főurak s mecénások nélkül nehezen volt elképzelhető a barok-korban. A XVIII. századi szűkös viszonyok között tengődő Erdélyben ritkaság volt Bánffy Dénes, aki a bécsi pompában sem felejtkezett meg szűkebb pátriájáról. Dénes gróf már a családi hagyományok útján is a bécsi udvarhoz vonzódott, amely Mária Terézia édesgető politikája következtében az erdélyi arisztokrácia súlyosabb egyéniségeit a császárváros virágzó „Hochbarock“-jának légköréhez idomította. Nem közönséges esze, műveltsége és finom politikai tehetsége miatt nagy kegyben állott a böles királynő előtt. Titkos tanácsossá lett s a nagy súlyt és díszet jelentő főlovászmesterséget is elnyerte. Nem csoda, hogy Erdélybe hazatérve, szomorúan látta az elhanyagolt, omlásnak indult s minden világiás renaissance-a ellenére is komor, bástyás kastélyt, harcias kaputornyával; amely azonban ősi családi vára volt, s mint a fiával, György gróffal, folytatott levelezése is bizonyítja, rendkívül szívéhez nőtt.

Ekkor már, a negyvenes években, béke honolt Erdélyben. A török, tatár végleg kitakarodott s letűnt a magyar történelem színpadáról. Az előző századok csatazajától s véráldozataitól kimerült ország lassan-lassan magához tért, az új uralom megszilárdult, a hitvallások között az egyenetlenkedések annyira-amennyire elcsitultak s mindjobban tért hódított a nyugaton már alkonyodó barokkművészet is.

Más helyütt már részletesen ismertettük az erdélyi barokkművészet kezdeteit, megindulását, fontosabb gőcpontjait s vezető mestereit.⁹⁹ Mint a régebbi korokban, a barok században is Kolozsvár falai között éltek a kiválóbb építészek, kőfaragók, szobrászok; itt alkotják legjelentősebb műveiket, innen hívják őket az egyházak s a főnemesi családok — katolikusok s protestánsok egyaránt — szerte Erdélybe, templomaik, kastélyaik, palotáik megépítésére, felékesítésére. Az újra díszesedő Szent Mihály-templom melletti műhelyekben élnek s dolgoznak, amikor Kolozsvár a századforduló nyomoruságai után újra épül a XVIII. század közepén. Bánffy Dénesnek szerencséje volt s nem kellett idegenből hozatnia mestereket, hogy új építéseit megvalósíthassa.

A negyvenes években már nem volt szükség erődítésekre, komor várakra; ekkor már a kastély kényelme, lakályossága, világiassága volt a vezető szempont. Az új építés tervében nagy szerepet vitt a Bánffy Dénes udvari méltósága s nagy érdeklődése és szeretete a lótenyésztés iránt. Olyan pompás istállót és „Reitschule“-t akart építeni Bonczhidán, amely különb s díszesebb legyen, mint bármelyik erdélyi vagy akár magyarországi mágnásé. Terve rendkívül szerencsés formában valósult

⁹⁹ Biró József: *A kolozsvári Szent Mihály-templom barok emlékei*, Cluj-Kolozsvár, 1934., *A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere*, Johann Eberhard Blaumann, Erd. Múzeum, 1933. XXXVIII. 10–12. sz. és *Erd. Tud. Füz.* 63. sz., *Két kolozsvári főúri barokk-palota*, Arch. Ért. 1934. XLVII. 116–132. l., *Ujabb adatok Erdély művészettörténetéhez*. Előadás 1935. ápr. 3-án az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatban.

meg, s Bonczhida így a világi magyar baroképítészetben párját ritkító építményekkel gazdagodott.

Bánffy Dénes a kastély keleti sáncainak helyén nyíló nagy térségre építtette az új istállót és a lovardát. A két épület a kastély keleti homlokzatától a délkeleti, illetve az északkeleti bástyák belső oldaláról indul ki. Ehhez kapcsolódnak a különféle gazdasági épületek: kocsiszínek, szerszámosház, sütőház, mosókonyhák, személyzeti lakások. Ezek az épületek az istállótól és a lovardától félkörívben indulnak ki s elől, a malom-árok hídjánál, a boltozott áthajtóhoz vezető díszkapunál találkoznak. Az 51 méter legnagyobb hosszúságú s 40 méter széles patkóudvar megkapó térhatású s megfogalmazásában egészen más „cour d'honneur“-t ad, mint az előrenyúló □ szárnyú XVIII. századi kastélyok. A négy sarokbástyás renaissance-kastélyhoz szerencsésen simul ez a hatalmas előudvar, amely gyönyörű díszkapujával, ritka szépségű lovarda- és istállókapujával s főképen az attikán végigvonuló szoborgalériával valóban fejedelmi keretet kölcsönöz a főépületeknek s a bástyák harcias benyomását a rokokó világias pompájával enyhíti. Ugyan ebben az időben a kastély belső és homlokzati kiképzésén is folyt a munka. Ezek az átalakítások is szerencsésen símulnak a XVII. századi részekhez.

Ki volt ennek az építkezésnek tervezője vagy elgondolója? Nem tudjuk. Olyan természetű szerződés vagy egyéb levéltári nyom, amely útbaigazítana, nem maradt reánk. Fontos támpont azonban e tekintetben a Bánffy Miklós gróf megfigyelése. A 32 lóra tervezett kőistálló alaprajza a bécsi udvari istálló, a Hofstallung, belső koncepciójával és méreteivel megegyezik,⁹⁰ s ez arra enged következtetni, hogy az előudvar terve Bécsből került Bonczhidára.⁹¹

A XVIII. század tér- és tömegmegoldása előszeretettel alkalmazta a barok gondolatnak megfelelő ívben hajlított építményeket. Bernini s Borromini nagy kezdeményezésének északi folytatói a legváltozatosabb formákban valósítják meg ezt a barok fogalmazást. Bonczhidára közvetlen hatással a *Fischer von Erlach* tervei lehettek. A bécsi barok e nagy mestere Károly császár megbízásából kezdte építeni 1721-ben a Hofstallung épületeit. Az öreg Fischer von Erlach az *Entwurff einer historischen Architektur* című híres művében közli a 600 ló számára való Hofstallung hatalmas tervét; nagyszabású terve azonban halála miatt (†1723) nem valósult meg.⁹² Fia, Joseph Emanuel (†1742) foly-

⁹⁰ Nagybecsű szóbeli közlése.

⁹¹ A családi hagyomány szerint is. Már említettük ezt: *A Szent Mihály-templom*, etc. 84. jegyzet.

⁹² Dreger: *Baugeschichte des K. K. Hofburg in Wien. Öst. Kunsttopographie*, Bd. XIV. Wien, 1914. 241. ff., valamint: *Wien, Berühmte Kunststätten*, Bd. 67. Wien, E. A. Seemann, 1923. 169–70. l. Thieme–Becker, *Künstlerlex.*, XII. 44–49. Fischer munkájának első kiadása Bécsben, 1721-ben jelent meg; második kiadása 1725-ben Lipesében. A Hofstallung terve: Bd. IV., Tafel XVI. L. még Hans Sedlmayr: *Fischer von Erlach der Ältere*. (München, 1925.) Abb. 54.

tatja atyjának a Hofburghoz kapcsolódó munkásságát; ő építi fel a Hofstallung első épületeit. Az apa és fiú munkáját nehéz elválasztani egymástól; Joseph Emanuel hűvösebb, franciás hatás alatt dolgozott.⁹³ Kleiner metszete is reprodukálja az azóta sok átalakításon átment Hofstallung fischeri megfogalmazását.⁹⁴ A Burgtor felé néző főépület után következő Caroussel-udvart kétoldalt az istálló s a lovarda fogja közre, amelyet félkörívben fog össze egy földszintes épület, az „amphiteatrum“. Fischer von Erlach elképzelése elevenedik meg Bonczhidán is, természetesen jóval szerényebb megfogalmazásban és kivitelben. Nem lehetetlen, hogy Joseph Emanuel rajzolta meg a bonczhidai udvar terveit, de ha nem is ő, mindenesetre egy olyan bécsi mester, aki az ő körükhöz tartozott és az „Entwurf“ szellemében nevelkedett. Így *Jadot de Ville-Issey*, aki a téli lovarda és a Stallburg átalakításához készített többek között terveket, egyik rajzán Bonczhidához hasonló félkörívben tervezte meg az Augustinerstrasse felé elhelyezett istállókat.⁹⁵ Így, ha a bonczhidai előudvar tervezőjét személy szerint nem is ismerhetjük, kétségtelen, hogy a bécsi Hofburgnak a Károly vagy a Mária Terézia uralkodása idejében működő egyik mesterében kell keresnünk, aki Fischer von Erlach hatása alatt dolgozott. Bonczhida mindenesetre rokokóbb benyomást kelt, s ebben már nagy szerepe van a kolozsvári szobrásznak is. Azon sem lepődhetünk meg, hogy az építészeti részek kivitelében némi vidékiesség érezhető rajta. Kolozsvár Bécestől vajmi meszsze esett.

Az építkezés idejéről fennmaradt számadások csak 1751-ben kezdődnek. A lovarda kapuján a griffektől tartott emblemák azonban 1748 évszámot mutatnak.⁹⁶ Nyilván ezidőtájt kezdődött az építkezés. Az egykorú számadások 1751 április 24-től 1753-ig tartanak. Bárdosi György perceptor elszámolásai ezek,⁹⁷ de a fölülvizsgálásuk még 1756-ban is

⁹³ Ugyanezen helyeken. Joseph Emanuelre vonatkozólag l. Thieme—Becker, *Künstlerlex.*, XII. pp. 49—50.

⁹⁴ Kleiner *Wiener Ansichtenwerke*, Bd. IX. Taf. 8. Reprodukálja Dreger is, *Öst. Ksttop.* Bd. XIV. Abb. 181. Solomon Kleinerre vonatkozólag l. Thieme—Becker: *Künstlerlex.*, Bd. XX. 452—456. l.

⁹⁵ *Öst. Ksttop.* Bd. XIV. Abb. 266. I. Nicolas Jadot, Baron de Ville-Issey (1710—1761.) életét és tevékenységét, l. Thieme—Becker, XVIII. 321—322. l.

⁹⁶ A lovarda kapuján a baloldali griffmadár által tartott pajzson „CDB/de L“ (Comes Dionisius Bánffy de Losoncz), a jobboldalt „ANO 1748“ látható. Az istállón viszont „C/DB/LB/DL“ és „Ao 1751“ olvasható. Ugyancsak 1751 évszám látszik az északi front közepére emelt áltány bal szélső konzolján.

⁹⁷ *Demonstratio Perceptoralis Ilmo Dno Comiti, Dno Dionisio Bánffy I. Baroni de Losontz, SSmae Cao Regiae Cao Regiae Matis Camerarius et S. R. I. Equiti, Tabulae Item Reae in Trannia Judice Jurato Assessori, et Inelyti Cottus Zarand Supremo Adtori offert... Absolutionem instat Humillime Perceptor Georgius Bárdosi. Demonstratio Perceptoralis sub serius integri anni revolutione die videlicet 24-a Apr. 1751 ad 24-tum Apr. 1752. — Secunda Demonstratio Perceptoralis a die 24-ta Apr. 1752 incip... etc. — III. Demonstratio Perceptoralis pro 1753. Erdélyi Múzeum, Gróf Bánffy-család levéltára, II. Rokonságok, II. koffer 17. Fasc. Idéztük már: *A ... Szent Mihály templom etc.**

tart.⁹⁸ A sokáig húzódo munkát elégedetlenül szemlélhette Bánffy Dénes, s ettől fogva nagy bizalmatlansággal nézte a hazai mestereket. Amikor fia, Bánffy György, a kolozsvári palota építéséhez fogott, ezt írja neki 1774 november 12-én: „... láddé fiam, már én próbáltam azt, amit te most kezdesz próbálni, én tudom mit ér az Erdélyi mester ember, mert nem tsak hogy rossz munkát téssen, de e mellett az ember soha végét nem éri, akármilyen erős contractust is tsinálljon véle...“⁹⁹

Az építőmester „*Kőmives Pallér Grimmer Péter Uram*“ volt; kolozsvári nemesember s jómódú építkezési vállalkozó a XVIII. század közepén. Életének eddig ismert mozzanatait már más helyütt közöltük.¹⁰⁰ Valószínű, hogy nemesak a Bánffyak szolgálatában dolgozott. Az „Iklód felől lévő bonczidai épület“, azaz a lovardát 2000, az istállót pedig 1300 forintért fogadta fel 1750-ben. Járandóságait csekély kivétellel 1753-ban már megkapta.¹⁰¹ 1752 áprilisában a válaszüti istállót és vendégfogadót is felfogadta. Az ács munkákat az istállón „Osváld Róberger“,¹⁰² a lovardán Csoma István végezte.¹⁰³ A források részletesen emlékeznek meg az összes mesteremberekről: téglavetők, asztalosok, lakatosok, üvegesek, stb. munkáiról,¹⁰⁴ ami azt bizonyítja, hogy az egész kastély alapos renováción ment keresztül. Bánffy Dénesnek tehát nagy érdemei vannak az elhanyagolt bonczhidai kastély helyreállításában.

Az elszámolásokból Hoffmayer József köfaragó, Romanus Léhel stukkaturás s kivált *Nachtigall János* képfaragó nevei tűnnek ki. Nekik van a művészi munkálatokban a legfontosabb szerepük. A Nagy-

⁹⁸ Ezek az elszámolások nem voltak egészen rendben s A. Török de Almás, *Rationum exactor* átnézte őket s tetemes hiányt állapított meg bennük. *Difficultates ex Ratione Perceptorali Dni Georgii Bárdosi a die 24-a Apr. 1751 ad eundem diem Anni 1752 executata. — Difficultates ex Secunda Raone die 24-a Apr. 1752—53. etc. — Ex Raone Tertia Anni 1753 dni G. Bárdosi a 24-a Apr. 1753 usque ad 24-ta Aug. Ai 1756 decurrere eratae Exactorales Difficultates. Elaboravit et extradavit Claudiopoli, 6, 8-br 1756. Erdélyi Múzeum, Gróf Bánffy-család levéltára, II. Rokonságok, II. koffer, 17. fasc.*

⁹⁹ Bánffy Dénes grófnak Kolozsvárt 1774 nov. 12-én kelt levele Bánffy György grófhhoz. *Gróf Bánffy-család levéltára, II. Rokonságok, I. koffer, 80. fasc.*

¹⁰⁰ *A ... Szent Mihály-templom etc. 21—22. l.*

¹⁰¹ I. Dem. Perc. pag. 25. § 1., II. Dem. Perc. pag. 17. § 1., III. Dem. Perc. pag. 13. § 1.

¹⁰² I. Dem. Perc. pag. 26. § 2.

¹⁰³ I. Dem. Perc. pag. 26. § 3., II. Dem. Perc. pag. 18. § 2.

¹⁰⁴ Szászcsanakadi, bonczhidai, örményesi téglavetők, „Kolozsvári téglás Varga Mihály“, „Kolozsvári cserépcsináló Simon István“, „Kolozsvári üveges német Hermán Sámuel“, „Kolozsvári Német Lakatos Ditrich Ferner“, „Szebeni német lakatos Rothmayer Simon“, „Bonczhidai szász asztalos Stajbmel Mihály“ s még mások nevei a Dem. Perc. paragrafusáiban. L. még *A ... Szent Mihály-templom etc. 25. l.*

váradról 1744 körül Kolozsvárra vándorolt s itt megtelepedett Hoffmayer József a legkeresettebb erdélyi kőfaragók egyike volt; fiával, Simonnal együtt, Erdély legtávolabbi részeiben is dolgozott. A család élettörténetét s eddig ismert tevékenységét másutt ismertettük.¹⁰⁵ József a hetvenes évek végén még élt; jól ismeretesek a Szent Mihály templomban végzett munkálatai. Bonczhidán az új istálló s a lovarda ablakköveit, ajtóit, az északi fronton épített áltányt, grádicsköveit s az istállóban lévő kö-lő fundamentumát vállalta fel s faragta ki, — szokás szerint — az elébe adott rajzok alapján. Járandóságairól is téjékozódhatunk.¹⁰⁶ „Bonczhidai stakaturás Romanus Léhel“ neve 1753-ban merül fel; 150 rajnai forint ára munkát végzett, ami azonban nincs specifikálva.¹⁰⁷ A kastély stukkóinak tervezője a szoborgaléria mestere volt, Nachtigall János, az erdélyi barokszobrászat ragyogó tehetségű alakja.

Nachtigall János 1717 körül született, kolozsvári származású ember volt s itt is halt meg 1761-ben. Családja élettörténetét már részletesen feltártuk.¹⁰⁸ A Szent Mihály-templom restaurációja alkalmával végzett plasztikai munkái az erdélyi XVIII. századi művészet legelső vonalában állanak s egyetemes tekintetben sem jelentéktelenek. Kőszobrászatban s fadaragásban egyaránt kiváló alkotott. Nemcsak a főtemplomban, hanem a jezsuiták s a ferencesek szolgálatában is dolgozott.¹⁰⁹ Nagy s kiterjedt munkássága a maga egészében még feltárást vár; bizonyos azonban, hogy a bonczhidai szobrok tevékenységének legjelentősebb állomásai. Az alkotásban itt jóval több szabadságra is nyílt alkalma.

Bánffy Dénes Kolozsvárt nagy elismeréssel szemlélhette János mester gyönyörű szószekét, köfeszületét, s a Katalin-oltárat a Szent Mihály-templomban, amelyek 1750 körül készültek el. Valószínűleg a személyes rokonszenvenek volt szerepe abban, hogy őt s nem a kongeniális nagy munkatársát, Schuchbauer Antalt, szemelte ki a bonczhidai szobrok megfaragására. Az okmányok szerint Nachtigall János vállalta magára az istálló s a lovarda ajtajának kifaragását, metszését, az előudvar belső homlokzatán álló 36 kőszobrot, az istállóban álló kölovat, a díszkapu homlokzatának szobrait s a lovarda külső frontján elhelyezett urnadíszeket. Az „Északi Tractusra kívántató Hat Statuák“ alatt a kastély főépületének két homlokzatát koronázó 3—3 szobrot kell értenünk. Láthatólag az ő munkája a díszkapu homlokzatába helyezett, hatalmas griffektől tartott Bánffy-címer is. 1751 július 27-én és 1752 feb-

¹⁰⁵ A ... *Szent Mihály-templom*, 22—25. l.

¹⁰⁶ II. Dem. Perc. pag. 19. § 3., I. Dem. Perc. pag. 27. § 4., III. Dem. Perc. Pag. 14. § 2., *Difficultates ad I. Dem. Perc.* pp. 27—28. § 4.

¹⁰⁷ II. Dem. Perc. pag. 26. §. 1., II. Dem. Perc. pag. 15. § 6.

¹⁰⁸ L. A ... *Szent Mihály-templom*, etc. 26—28. l.

¹⁰⁹ Ugyanott.

ruár 13-án kelt contractusok szerint vállalta fel e munkákat¹¹⁰ s 1753-ban már készen is állhattak, bár ez a forrásokból világosan meg nem állapítható.

Az istálló s a lovarda udvari homlokzata mutatja a díszesebb ki-képzést. A kastély falától kiindulva 9—9 tengelyesek ezek az épületek; a három axisos, legömbölyített sarkú rizalit közepén nyílnak a díszes kapuk. Fölöttük a párkányzat ívalakúan megtörik. A lizenákkal tagozott, félkörös ablaksor után az ívben hajló, 5—5 tengelyes gazdasági épületek következnek s ezeket a széles rizalitet adó öttengelyes épület fogja össze. A párkányzaton felül magas attika vonul végig s ezen foglal helyet a szoborgaléria. A kapunyílás fölött az attika is ívelten magasodik ki.

A híd felé néző homlokzaton két-két négyzetablak között táru l a díszkapú hatalmas íve. Fölötte nagy plaszticitással s eleveséggel faragott két griffmadár tartja a Bánffy grófok gazdagon dekorált címerét. Az attika legtetején Atlasz pompás, erőtől duzzadó figurája emeli görnyedt vállain a világgömböt. Kétoldalt, a kaput szegélyező pillérek tetején két hatalmas titán nehéz sziklákat emel fenyegetődzve. Ezekről oldalra emberfős urnadísz van elhelyezve, majd az épület két sarkán párját ritkító szépségű Louis XV. urnák láthatók. Ezek az urnák a lovarda külső homlokzatának peremén egészen a kastély faláig folytatódnak. Emberfő-díszes, majd bogyo- s lángdíszel váltakozó tizenöt nagyszabású urna, dekorációik szabad, friss, kötetlen lendületével, a rocaille-oknak, cartouche-oknak, növényindáknak egész arzenáljával. Nachtigall díszítő művészetének minden pompája, eredetisége s ötletessége visszatükröződik ezen a tizenyole urnán.

A díszkapu előkelőségének s nagyvonalúságának kellemes benyomását csak fokozza a patkóudvar belső monumentalitása. Az attikán minden ötödik méterén mintegy másfél méter magas kőszobor áll. Az antik mitológia, amely a XVIII. század művészetének is annyi hálás tárgyat nyújtott, elevenedik meg a Nachtigall szobraiban. Ovidius *Metamorphosis*a táru l fel a bonczhidai kastélyban, bibliai alakokkal s

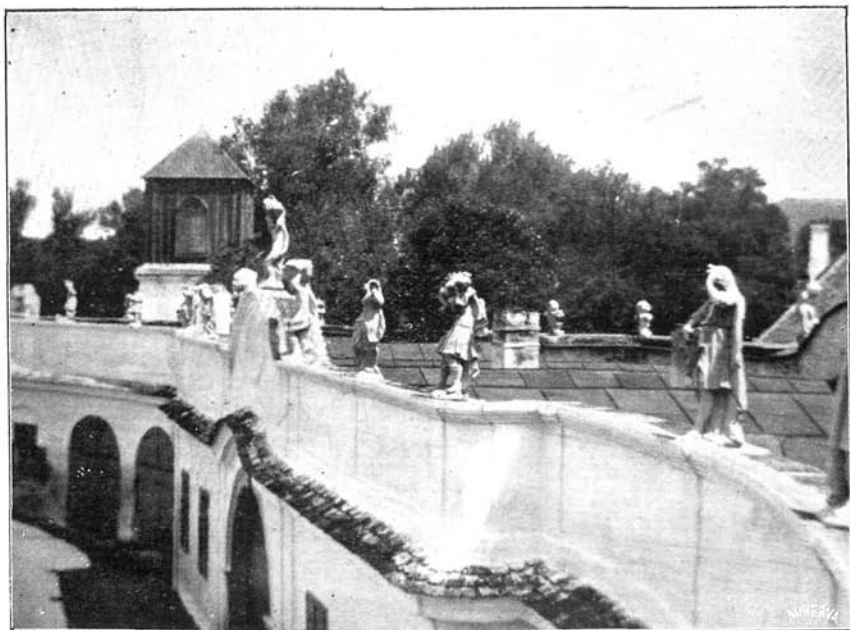
¹¹⁰ I. Dem. Perc. pag. 30. § 12.: Kolosvári német kőfaragó Nachtigall János. 1751 27-a Julii... adtam magának az ujj kő Istálló ajtója kifaragásáért, metszéséért Rf 21 fac Hfl 25 de 20. — 1751 27-a Julii et 1752 13-a Febr contractus tenora szerint... az új kőistállóban levő 36 emberfőkre erogaltam Rfl 98 fac Hfl 117 de 60. Notandum Az emberfőkért restal Rf 10 azonkívül a státuákért és kőléért." II. Dem. Perc. pag. 20. § 6.: „Ao 1752 11ma 7bris A Kőistállóban levő emberfőkért hátra maradt Rf 10., Hfl 12. Adeoque az ember főkért restal nihil. Eodem die a' Kö Istallo tetejére kívántató hat statuákért ... erog. Rf 93 fac ... Hfl 111, den 60, Ao 1753 24-ta Martii az észak felől levő tractusra tsinált hat Státuákért ... Rf 108, egyet-egyet Rf 18... fac Hfl 129 den 6." III. Dem Perc. p. 14. § 3.: „Anno 1753 23-tia Aug. A kőistálló tetejére készített Hét statuáknak árrokat már felvette. Restantiában maradt 4 Statuáknak arok a Rf 15 ½ egynek-egynek. Az Északi Tractusra kívántató Statuáknak arrokat pedig egészen kiadtam in 2-da dem. A kőistállóban levő lóra semmit sem adtam." Azonkívül: *Difficultates ex Secunda Raone* § 3.

allegorikus figurákkal elegyesen. Attributumaik azonban gyakran hiányzanak; a munkaprogramm sem maradt ránk s így nem mindegyikét azonosíthatjuk.

A lovarda belső szélén harcos vitéz alakja áll. Mellette Perseus karddal s a levágott meduzafővel. Koronás, kardos férfialak, ezt medvefej, erőteljes figura (Anubis?) követi, utána Diana látható a vadkanal. A lovarda kapuja fölött hatalmas sas szárnyán lovagol az ifjú Ganymedes. Mellette sisakos, mellvértes, szakállas vitéz — talán Kreon — tört márt kebelébe; utána Hera, kedvenc pávájával. Mellette Acteon horgasztja le bús szarvasfejét; Medea ritka szépségű alakja követi, amint tört emel alélt gyermeke testének. Theseus heves fordulattal, nagy lendülettel emeli kardját a hidra fejének. Utána Delila áll előtünk nagy ollóval és Sámson hajfürtjeivel. Sisakos, kardos vitéz jó, majd Deukalion és Pyrrha emelik gondterhelten s hajítják hátuk mögé a nehéz köveket. Dyonisios figurája után női alak következik. Az áthajtó fölötti oromzaton három sziklát emelő titán áll, majd újólaj női alak tűnik föl. A rizalit szélén Kronos falja fel gyermekét, utána a kétszarvú Mózes és egy szakállas próféta köti le figyelmünket. Egy vergődő s fényesen mintázott redőzetű nő után Ceres következik, bőség-szarut és gyümölcsöket ölelve magához. A szakállas, sisakos Neptun hálót emel, lábai alatt delfin búvik meg; Mars után kardot emelő koronás királyt, majd a méltóságteljes Ariadnét látjuk. Az istálló kapuja fölött Helios hajtja négy tüzes lovát; mellette Hermes s utána Thyestes falja fel a csecsemőt. A tegezes Adonis mellett Herakles támaszkodik bunkójára s a kastély falánál Hephaistos emeli kalapácsát.

Ahány alak, annyi egyéniség, annyi változat és felfogás. A beállítás eredetisége, a mozdulatok gazdagsága és bátorsága, a heves kontrasztokban csavart testek tökéletes anatómiai mintázása révén ezek az erőteljes duzzadó, zömök, nehézkes lábú s cseppet sem dekadens alakok Nachtigall szobrászati talentumának legszebb termékei. A barokk mozgalmasság itt-ott lecsiszolja a szabályos formákat s egyes szobrokon (mint a vonagló Deukalionon) az alkotás láza ömlik végig. A Szent Mihály-templom szószékköblének komor evangelistái, fájdalmas arcú egyházatyái elevenednek meg itt, de a szabadon álló szobor mozgási lehetőségeinek lendületében.¹¹¹ A rokkó báj és szenvelgés hiányzik Nachtigall szobrain; az erős, pompás fizikumu isten- s hitregeszobrok arcáról hiányzik az olymposi derű s a görög sorstragédiák sötét szelleme lebeg fölöttük. Nachtigall János talán egyéni érzelmeinek fájdalmát is kőbe faragja; s amint egyházi alkotásain sem érzik a diadalmas, derült katolicizmus magabizó bája s játékos mosolya, úgy e mitológiai figurákat sem élteti a görög tavasz optimizmusa, — a játékos rokkóra termett urnák dekorációit is vad viharok szele rázza. Ki tudja, hogy e ritka tehetségű, magányos mester, aki életében talán ki sem mozdult Erdélyből, nem érezte-e át a szegény, félreeső, szűkös, elnyomott ország

¹¹¹ V. ö. *A ... Szent Mihály-templom*, etc. 47—50. l.

Részlet az előudvar belső homlokzatáról.

(Szerző felvétele.)

Részlet Nactigall János szoborgalériájából. Jobbról: Theseus, Medea, Acteon szobrai.

(Szerző felvétele.)

Dísz-urnák az istálló külső homlokzatáról. A háttérben az északkeleti bástya.
(Szerző felvétele.)

Részlet a szoborgalériából. A jobbszélen Ceres alakja.
(Szerző felvétele.)

fölött lebegő s e kastélyra is ránehezedő balvégzetek lelkeségét s nagyra hívatott művészi talentumának tengődését e távoli tartományban?

*

A lovarda s az istálló díszes kapuit, mint forrásaink bizonyítják, szintén Nachtigall János faragta.¹¹² A konzolféjes szegélyező pillérek, a frizben s a belső tereket kitöltő síkon a kolozsvári Katalin-oltárra emlékeztető rocaille-, inda- s akantuszlevéldíszek fonódnak össze, finom stílérzékkel összerendezett harmóniában. A lovarda-kapu ívét emberfejes zárókő díszíti s a fölötte nyíló szoborfülkében magyarruhás lovász színezett lovasszobra áll.¹¹³ Az ívelten tört zárópárkányt kagylódísz koronázza, s a széleken kardos, szárnyas griffek tartják az említett emblémákat. Az istálló kapuja hasonlóképen van megszerkesztve, csupán a szoborfülkében áll profilban egy ló figurája. A két sor pillérrenddel tartott csehkupola-boltozatú, 32 lóra épített istálló közepén, hármás fülke előtt hatalmas s klasszicizáló modorban faragott kő-ló áll, lángdíszes talapzaton s orra likain át fújja a vizet a nyolcszögletű medencébe.¹¹⁴

Az építkezések alkalmával az északi traktuson is jelentős átalakítások történtek. A főépület ablaksorainak renaissance-egyöntetűségét középhangsúly kiemelésével bontották meg a kor ízlésének megfelelően. Mindkét homlokzat koszorúpárkányát a középső tengelyben ívszelvény-nyel kiemelték s három-három szoborral látták el. A belső homlokzat bejáratát később átalakították, az északi homlokzat azonban a lefejezett Dénes idejének emlékét őrzi. A koszorúpárkány szegmentális íve alatt levő középső ablak helyére erkélyre nyíló ajtó került. Ez ívelt hajlatú szemöldököt kapott s finoman profilálták az erkélyajtót. Három egyszerű konzol tartja a kidomborodó mellvédű díszes baluszterekkel szegélyezett áltányt; köveit Hoffmayer József faragta. Különösen szépen tagozott a kertre nyíló homlokzati kapú, amelyhez kétkarú lépcsőfeljáró vezet. Korlátjának szallagfonatai azonban Blaumann korára, a XVIII. század nyolcvanas éveire vallanak. Az oromzatokon álló három-három szobor azonban Nachtigall alkotása. Az északi fronton feltűrt redőjú ruhában, kecses szarvassal áll Diana, baloldalán méltóságteljes nőalak oroszlánna (Kybele?), jobbról virágos faággal talán Flóra van ábrázolva. A belső homlokzaton középütt szárnyas angyal s kétoldalt harcos figurák láthatók. Ezek a szobrokon nincs mozgalmasság, nyu-

¹¹² L. a 110. jegyzetet.

¹¹³ A családi hagyomány szerint, midőn az ablakfák még nem voltak felrakva, egy megvadult ló lovászával kiugrott a nyíláson és semmi bajuk nem történt. Ennek az emlékét őrzi ez a megkapó báju figura. Bánffy Miklós gróf nb. közlése.

¹¹⁴ Itt említjük meg, hogy a bonczhidai középkori templom barok kapubejárata fölül helyezett három, igen megviselt állapotban levő angyalszobrot stílkritikailag szintén Nachtigallnak adhatjuk. Az embléma 1747 évszámot mutat. V. ö. *A ... Szent Mihály-templom*, 50 l. A templom renaissance-szókének rokokó koronáját, annak kisszerűsége miatt határozottan nem attribuíhatjuk, de alkotója nem eshetett messze Kolozsvártól.

godt méltóságteljesség ömlik el rajtuk. A szobrász étezte a barok lendület stílszerűtlenségét a renaissance-homlokzaton.

A belső kiképzésre is nagy gondot fordított Bánffy Dénes. Ő építette be az előző kor külső s valószínűleg falépcsője helyett a belső főlépcsőházat. Az orsós mellvédet is ő készítette. Nachtigall rajzai nyomán készült a stukkatura. A mennyezet játékos fantáziájú inda- s szalagdíszei ékítik a lépcsőházat; az ebédlő bejárata fölött a griffes Bánffy-címer tűnik szembe. Az emeleti nagy ebédlő mennyezetének s az ablakmélyedések oldalfalainak stukkaturája a kolozsvári oltárok díszait idézik emlékezetünkbe. A kastély belső berendezésének legkorábbi darabjai is a Bánffy Dénes idejéből valók.

A főlovaszmester figyelme nemcsak az előépületek s a kastély díszítésére terjedt ki. Ő adja meg a kastélyt körülvevő park mai kiképzésének alaptervét, amely a maga négyszáz holdnyi terjedelmével az erdélyi részekben páratlan nagyságú s pazar flórájával csodálatos szépségben pompázik. A XVIII. században a kertművészet a barok kastély kiképzésének legfontosabb járuléka s díszítője volt. Versailles, Nymphenburg, Schönbrunn és Eszterháza nyomán a francia kert nagyvonalúságát akarta Bonczhidára varázsolni Bánffy Dénes.

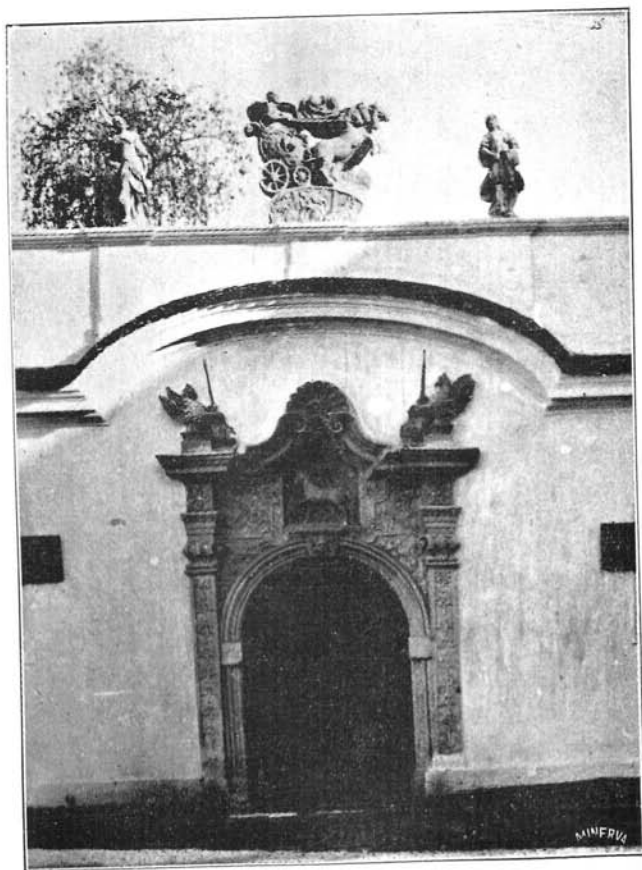
A francia barok szellemű vadaskert koncepciója elevenedik meg a park legkorábbi fennmaradt tervén, amelyet a már említett Johann Christian Erras marcheggi kertész rajzolt. A kastély nyugati oldaláról sugárszerűen indul ki a három, közel ezer méter hosszú, hársfákkal ültetett allée, amely a maga végtelenbe nyúló távlatával jelenítette meg a barok-kertet. E három út egy hídnál egyesült s egy negyedik északra indult ki. A kastélytól nyugatra eső fácskoskertet is széles utak hasítják végig. A beültetett részben vadászlakok, grották helye látszik. A Roschkoschnik-féle terven is látszik ez a franciás vadaskert, amelyet a Szamos egyik árka szel át. A park azonban a XIX. század elején az angolpark divatjának hatása alatt egészen megváltozott. Erről alább még szólni fogunk.

*

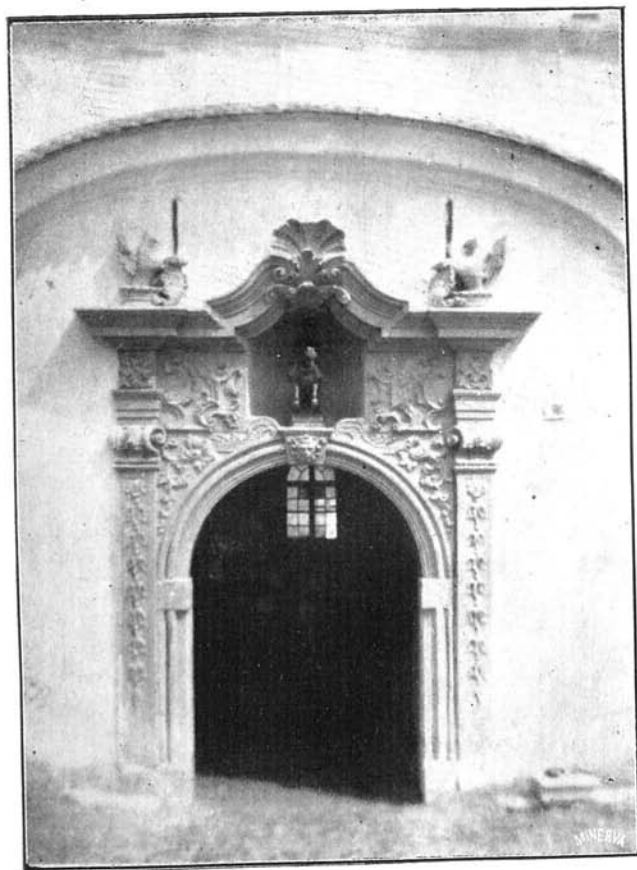
A XVIII. század ötvenes éveinek végén a bonczhidai kastély és park teljes pompájában állott s a híres Bánffy-ménes is méltó otthont kapott. Ez a rózsás helyzet azonban nem volt tartós; az idő nem mult el nyomtalanul Bonczhida fölött. A hetvenes évek elején, 1771-ben panaszosan írja a főlovaszmester fiának, György grófnak: „...hát ha még látnád Bonczhidán a nagy szegénységet, a hol is olyan fekete és alávaló kenyeret eszik még a páter is, hogy a paraszt ember annál szebb kenyérral él... a szobák is a kastélyban minden órán béomlanak, úgy járja az esső egyszóval sír az ember ha ott jár...”¹¹⁵ Sürgeti a renovációt s 1772-ben írja: „...kérjed a gubernátort, ... igazíttasson a bonczhidai házak fedelén valamit, ne essék be mégis az esső”.¹¹⁶ Dénes

¹¹⁵ Bánffy Dénes grófnak 1771 dec. 6-án Kolozsvárt kelt levele Bánffy György grófhoz. *Erdélyi Múzeum, Gróf Bánffy-család levéltára, II. Rokonságok*, I. koffer, 30. fasz.

¹¹⁶ Ugyanó ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1772. nov. 29.

A lovarda kapuja.
(Szerző felvétele.)

Az istálló kapuja. Fölötte balról Ariadne, Helios
és Hermes szobrai.
(Szerző felvétele.)

Blaumann portáléja a bonyhádi kastély belsőudvari
homlokzatán.
(Szerző felvétele.)

grófnak annyira a szívéhez nőtt Bonczhida, hogy midőn a fiával való osztozás terve fölmerült, magának Bonczhidát kívánta.¹¹⁷ Érthető tehát, hogy a kastély állapotát tragikus színben látta. 1773 májusában írja fiának: „... Én Bonczhidán úgy concipáltam magamat, mintha a Troja ruinái között mulattam volna... Isten tudja, mikor lehet tsak a ruinákat reparálni...“¹¹⁸ Minden gondja a kastély volt s egyáltalában nem volt elragadtatva fia tervétől, hogy Kolozsvárt fényes palotát építtet a piacsoron.

A Bánffy Dénes fia, az ekkor még 26 éves György gróf, ezidőtájt fogott hozzá a kolozsvári palota építéséhez. Bánffy György nagyratörő s becsvágyó ember volt; bécsi kancelláriai szolgálata után 1787-től az 1822-ben bekövetkezett haláláig ült Erdély főkormányzói székében. Fényes tehetségének tulajdonítható, hogy a Bánffy-család a guberniumkori Erdély történetében mindvégig vezető szerepet vitt. Köréje s felesége, Palm Jozefa grófnő, köré csoportosult az egész főnemesség. Nagy történeti érdeme, hogy ő helyeztette át a guberniumot Nagyszebenből Kolozsvárra. A művészettörténet is igen sokat köszönhet neki, Kolozsvár XVIII. századvégi fellendülését az ő építkezése indítja meg.

A kolozsvári ház építését *Johann Eberhard Blaumannra*, a württembergi származású szebeni szobrászra és „Stadtbaumeister“-re bízta, aki a XVIII. század harmadik negyedének legkiválóbb erdélyi mestere volt.¹¹⁹ Dénes gróf ellene volt e tervnek, Blaumannal sem rokonszenvezett. 1774 nyarán írja fiának: „... Éppen ilyen punctum az is, hogy én új nagy épületeket ne tsináljak: szeretném bizony látni, kicsoda kezdene a Bonczhidai jószággal egyedül egy nagy épületet...“¹²⁰ Majd a terv nagyszabású voltának szegült ellen s fiával állandó nézeteltérései voltak e miatt.¹²¹ Bonczhidán ellenben új virágházat akart létesíteni.¹²² Ekkor, 1775-ben merült fel a főépület belső homlokzata elé építendő portálé gondolata, valamint az északra nyíló lépcsőzet terve. „... Blaumannal én most nem régiben is beszéltem, hogy a grádivs, mind a portál iránt gondolkozzék s tsinálja ki valamiből a riszt (tervet), de nem tud talán hozzá, mert tsak mellőzi a dolgot, denique én meg nem engedem addig, hogy hozzá fogjon, mig azt ki nem tsinálja...“¹²³ 1776-ban nagynehezen megindul a virágház építése,¹²⁴ de a kolozsvári palota erősen hátráltatja a munkát. A javítások azonban sürgősek, mert 1778-

¹¹⁷ Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1773. márc. 10.

¹¹⁸ Ugyanő ugyanahhoz, Kolozsvárt, 1773. máj. 15.

¹¹⁹ Blaumann élettörténetét, műveit s a kolozsvári palota építéstörténetét l. *A kolozsvári Bánffy-palota etc.*; v. ö. még: *Két kolozsvári főúri barokk-palota*, Arch. Ért. 1934. XLVII. köt.

¹²⁰ Bánffy Dénes grófnak Kolozsvárt 1773. júl. 31-én kelt levele Bánffy György grófhhoz. I. h.

¹²¹ *A... Bánffy-palota, etc.* 7—8. l.

¹²² Bánffy Dénes grófnak Kolozsvárt 1775. ápr. 8-án kelt levele Bánffy György grófhhoz.

¹²³ Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1775. jún. 21.

¹²⁴ Márgai Ferenc inspektornak 1776. szept. 14-én kelt levele Bánffy György grófhhoz. *Gróf Bánffy-család levéltára, I. Nemzetségi levéltár.*

ban a fedélzettel is baj van s tavasszal a nagy istálló boltozatában repedések mutatkoznak. Ez év tavaszán némi lendületet vesz a helyreállítás Márgai inspektor vezérlete alatt,¹²⁵ ami viszont a kolozsvári munkát hátráltatja. Bánffy Dénes halála évétől, 1780-tól nehézkes menetben állandó javítgatások folynak a kastély fedélzetén és a „két áltán fölött való statuák mellett“.¹²⁶ 1782 őszén Blaumann feléje sem néz Bonczhidának,¹²⁷ de 1783 őszén egészen elkészül a virágház.¹²⁸ Azonban „... a Nagy Palota eleiben való Áltánkát mind eddig nem lehet felállítanunk...“¹²⁹ Sok a húzavona s a kétfelé való munka miatt gyakoriak az összekülönbözések. E zaklatottságok okozzák, hogy Blaumann csak 1784-ben készül el a bonczhidai portáléval, amit az emeleti ablak szemöldökének felírása is bizonyít: RESTAURARI CURAVIT COMES GEORGIUS BANFFI L: B: DE LOSONTZ /S: C: R: A: M: CAMERARIUS INSIGNIS ORD: S: STEPHANI REGIS APLICI COMENDATOR/ HUNGARICO ET TRANNICO AULICUS CANCELLARIUS ANNO 1784. Ekkor már az északi homlokzat lépcsőfeljárata is be van fejezve.¹³⁰

E munkálatok célja inkább az ötvenes évek alkotásainak reparációja volt. A Blaumanntól épített s a délkeleti bástya mellett álló nagyszabású, nyitott üvegfalú virágház csak kortörténeti tekintetben jelentős. Annál figyelemreméltóbbak a kastélyon végzett munkák. Az északi front kétkarú lépcsőfeljárója szerencsésen egészíti ki a barok toldások ünnepléses jellegét. A déli homlokzaton a ferdén álló, hornyolt korinthusi fejes oszlopok a kiöblösödő mellvédes erkélyt tartják. A megfogalmazás s a díszítmények részletei a kolozsvári palota főhomlokzati erkélyére ütnek. Különösen szép a kapu ívétől kiinduló konzol. Az emeleti ablak nyitott háromszöges szemöldökében női buste áll s fölötte a griffektől tartott Bánffy-címer tölti ki a Nachtigall szobrai alatt levő falmezőt. A portálé kecses, előkelő, letompított megoldása szerencsésen símul a XVII. századi olasz mester munkájának homlokzatához.¹³¹

A bonczhidai kastély belső berendezése legnagyobbbrészt a XVIII. századból való s részben a XV., részben a XVI. Lajos-stílust képviselik.

¹²⁵ Márgai Ferencnek 1778. febr. 18-án, Kolozsvárt kelt levele Bánffy György grófhoz. *Gróf Bánffy-család levéltára, II. Rokonságok*, I. koffer, 35. fasc. Ugyanő 1778. márc. 25-én kelt levele Bánffy Dénes grófhoz. Ugyanott. Ugyanő 1778. máj. 6-án kelt levele Bánffy György grófhoz. *I. Nemzetségi levéltár*. Ugyanő Bonczhidán, 1778. máj. 26-án kelt levele ugyanahhoz. *II. Rokonságok*, I. koffer, 35. fasc.

¹²⁶ Márgai Ferenc levelei Bánffy György grófhoz: Bonczhida, 1780. szept. 30.; Kolozsvár, 1780. okt. 26.; Kolozsvár, 1780. okt. 23.; Kolozsvár, 1780. dec. 5.; Kolozsvár, 1781. ápr. 14.; Kolozsvár, 1781. máj. 17.; Bonczhida, 1781. dec. 26. *I. Nemzetségi levéltár*.

¹²⁷ Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1782. szept. 21. és nov. 22. Ugyanott.

¹²⁸ Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhida, 1783. jún. 12., aug. 22. és nov. 10., Kolozsvárt, szept. 22. és nov. 16. Ugyanott.

¹²⁹ Ugyanő ugyanahhoz, Bonczhidán, 1783. jún. 12. U. o.

¹³⁰ Márgai leveleiben már nem említi a befejezést. Ekkor már a kastélyban nem folyt jelentősebb munka.

¹³¹ V. ö. *A ... Bánffy-palota, etc.*

A fehér kályhák közül a kék szalon ismeretlen mesterű gyönyörű Louis XV. kályhája a legszebb. A pazar üvegfüggős barokk csillárokat már Márgai Ferenc is említi.¹³² A nagy ebédlőben lévők nyilván Bánffy Dénes szerzeményei. Az ajtók copf-fafaragása a jozefinizmus korára vall. A szebbnél-szebb bútorok és dísz tárgyak között külön említést érdemelnek a GBG betükkkel ellátott, fából faragott méteres nagyságú emberfejes sakkfigurák. Bánffy György és Palm Jozefa levelezése bizonyítja,¹³³ hogy mennyi gonddal és figyelemmel foglalkozott a család Bonczhida díszítésével.

Bánffy György idejéből valók a kastély két legrégebbi reánk maradt alaprajzi felvételei. Az északi épület és mellékszárnyainak alaprajzi felvételeit „Joseph Leder Maurer Pallier mp“ szignálta évszám nélkül.¹³⁴ Leder József, a kolozsvári Farkas-utcai Teleki-ház tervezője, a századvégi Erdély egyik legjobban foglalkoztatott építőmestere volt.¹³⁵ A tervek a kilencvenes években keletkezettek. Nyilván a főkormányzót is foglalkoztatták a kastélyon tervbevetett változtatások, mint a mellékszárnyak félkörös lépcsőfeljárói.¹³⁶ A változtatásokat azonban nem ő, hanem fia, József gróf, vitte véghez, aki még a gubernátor életében kapta Bonczhidát osztályrészül.

*

A főkormányzói ág utolsó sarja rendkívül zárkózott, magábavonult életű ember volt. A főkormányzói tanácsosságon kívül más hivatalt nem is viselt. Úgyszólván élete végéig, 1858-ig ki sem mozdult Bonczhidáról. Egészen elfoglalták a kastélyon véghezvitt átépítések s változtatások. Ezek azonban már nem voltak olyan szerencsések, mint elődeié. Levelezései semmi támpontot nem adnak terveihez; a nagy Bánffy-levéltárban legalább is ilyen természetű adat nem található.

A barokk-rocokó ideje már elmúlt s a jozefinizmus bágyadt sugarai is leáldoztak. Az empire-ízlet lassan-lassan teret nyert, ez azonban már nem új kezdetekből indult ki, hanem szerves és szinte észrevétlen átmenetű folytatása volt a XVIII. századvég letompított művészetének. A kolozsvári mesterkör a XIX. század első felében is vezető szerepet vitt Erdélyben s általánosan elterjesztette a neoklasszicizmus magyar változatú építészeti formáit. Erdély szívesen fogadta az új klasszicizmust, amely a magyar néplélek nyugodt, harmonikus művészi formáltságának jól megfelelt.¹³⁷ Bánffy József is legnagyobb mértékben a kolozsvári mestereket foglalkoztatta, bár külföldiek is megfordultak kastélyában. Rendkívüli érdeklődéssel viseltetett a művészet iránt. Minden új, divatos irányt azonnal felkarolt s tekintet nélkül arra, hogy a kastélynak használt-e vele vagy sem, nyomban kipróbálta. A családi levéltárban őrzött rengeteg terv, amely sok új mesternévvel ismertet

¹³² Márgai Ferenc Kvárt, 1786. júl. 26-án kelt levele Bánffy György grófhhoz.

¹³³ *Bonczhidai családi levéltár.*

¹³⁴ *Bonczhidai családi levéltár.* A tervek csoportjában.

¹³⁵ L. *Két kolozsvári főúri barokk-palota.*

¹³⁶ Ugyanott, 118. l.

¹³⁷ Gerevich Tibor: *Erdélyi művészet.* Magyar Szemle, 1934. XXII. 2. (86.)

meg bennünket, eleven tanubizonysága a Bánffy József építőszenvédélyének.

Figyelmét elsősorban a park kötötte le. Az angol hellenisztikus irányú újklasszicizmus korában William Kent kezdeményezése indítja meg a naturalisztikus park formáját. Romantikus berkek s ligetek kezdik körülvenni az angol főnemesség görög portikuszos vidéki villáit. Az angol kert megbontja a francia ízlés diktálta geometriai formákat, eltörli az egyenes utak uralmát, a sugárútakat s helyükbe mesterséges ligeteket, kanyargós utakat varázsol a szabad fejlődésnek engedett fák s bokrok közé. Bánffy József a bonczhidai kertet angol parkká alakította át. Hermann Sámuel mérnök év nélkül való¹³⁸ s László János 1831-ben rajzolt¹³⁹ tervei mutatják a parkon végzett átalakításokat. A gróf a három sugárút belső harmadát kivágatta s kanyargós úttal, mesterségesen elrendezett bokrokkal, elszórt virágágyakkal vétette körül a kastélyt. A tervezők valóban nagyszabásút alkottak, noha a parkban elhelyezendő építmények csak részben valósultak meg. A tervmagyarázatok részletesen sorolják fel a romantikus főúri park rekvizitumait: halászkunyhó, emlékek, padok, „Schweizerey“, magányosság temploma, gloriette, Pán-templom, kútak, pavillon, eremitage, botanikus kert, gyümölcsaszaló, méhészet, obeliszek, napóra díszítette volna a parkot.¹⁴⁰ Ezeknek egyike-másika meg is valósult; ma a Pán-szobor, a vadászkunyhó s néhány Louis XVI. urna emlékeztet a romantika korára. A százados fák s a park töretlen pompája megkapóan koszorúzza most is a kastélyt.

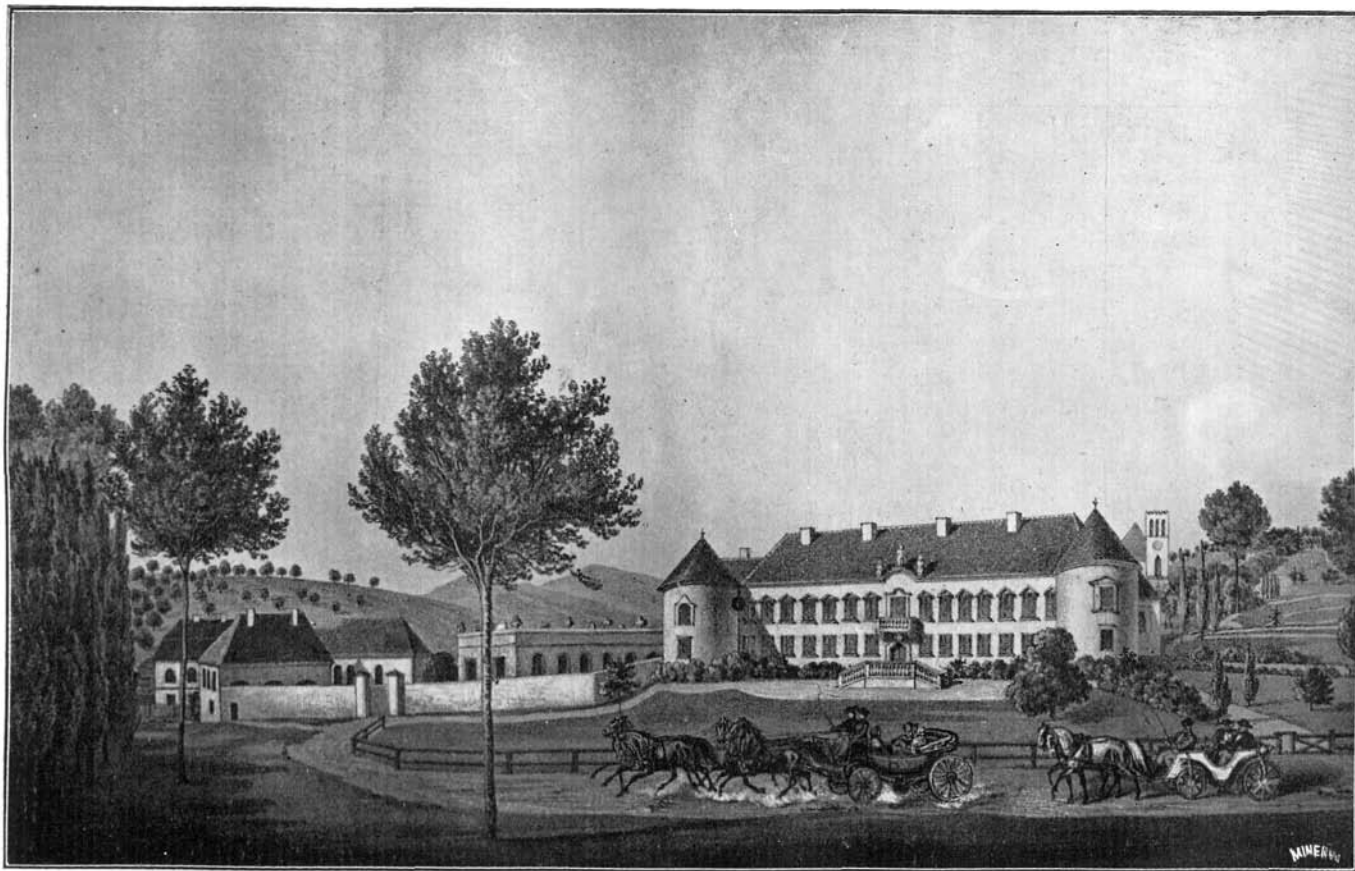
Sajnálatosan Bánffy József bontatta le a tizes évek végén a kaputornyot, a XVII. század harcias emlékét.¹⁴¹ A XIX. században nem volt konzerváló hajlandóság, s nagy kár, hogy a gróf újító szenvedélyének a donjon áldozatul esett. Így a kastély keleti traktusa két épületté vált és széles út vezetett a patkó-udvarba. A lebontás adta meg a grófnak az ösztönzést új építései keresztülviteléhez. Elődei példáján fellelkesülve, ő is meg akarta örökíteni nevét és tevékenységét. Elsősorban a lebontás után csonkán maradt s egyébként is megviselt keleti szárny újjáalkotása foglalkoztatta. A családi levéltárban őrzött tervek részletesen szemléltetik Bánffy József szándékát. A kilenc rajzot „Luigi Pichl Architetto membro dell' Accademia in Roma“ szignálta. Az olasz mester 1783-ban született; testvére volt Pichl Ferdinánd főhercegi építésznek. A bécsi Akadémián tanult s az osztrák főhercegi udvarok-

¹³⁸ „Plan des dem Herrn Joseph Banffi angehörigen Gartens in Bonchida. Aufgenommen von Samuel Hermann mp. Ingenieur“. *Bonczhidai családi levéltár*.

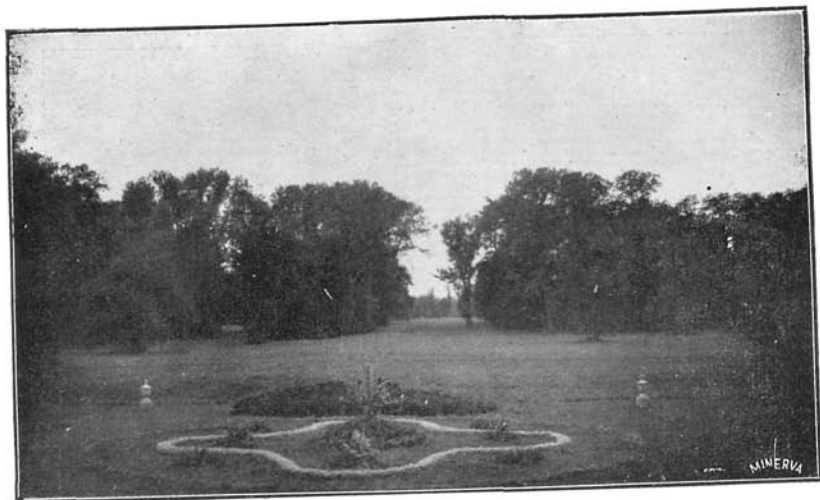
¹³⁹ „Fekvésí rajza a Losonezi Méltsgos L. B. és Grof Bánffy Josef Ur eő Nagysága Curialis Telkének 's e' körül lévő Angoly, Fátzányos (vagy kis Sziget) kerteknek és a' gazdasági Udvarnak az ahoz tartozókkal egyetemben 1831. László János által.“ *Bonczhidai családi levéltár*.

¹⁴⁰ „Erklärung der in diesen Gartenplan vorkommenden Gegenstände: etc.“ Herrmann Sámuel tervén.

¹⁴¹ A családi hagyomány szerint Bánffy Miklós gróf, a kir. főpohárnokmester, gyermekkorában még épen látta a tornyot. Bánffy Miklós gróf közlése,

A bonczhidai kastély a XIX. század 40—50-es éveiben. H. Engel kőrajza.
(Magyar Tört. Arcképesarnok.)
(Magyar Film Iroda felvétele.)

Részlet a bonczhidai parkból.
(Mara István felvétele.)

Az északkeleti sarokbástya és a nyugati szárny Kagerbauer Antal
átalakításában.
(Mara István felvétele.)

nak, így Mária Beatrix főhercegnőnek és Ferenc főherceg, modenai hercegnek kedvelt építésze volt. Számos bécsi palota s villa örzi kiterjedt tevékenységének emlékét.¹⁴²

Mikor s hogyan juthatott Pichl érintkezésbe Bánffy Józseffel, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a bécsi arisztokrácia ajánlásával került Pichl Bonczhidára, mindenesetre 1831 után. A tervek Pichl harmincas éveinek modorára vallanak s többek között erős rokonságot mutatnak a bécsi Döblinger Hauptstrasse 96. sz. alatt levő Wertheimstein-villával, amelyet Pichl 1834—35 között épített.¹⁴³

Pichl a keleti szárny helyére hatalmas épületet tervezett az északolasz klasszicizmus modorában. Az új épület patkóudvari homlokzata 15 tengelyes lett volna, közepén 9 tengelyes rizalittal. Ennek közepén a terv szerint új rizalit áll, amelynek emeleti ión oszlopai a címeres timpanont tartják. A földszint félkörös ablakai s az emelet vízszintes zárópárkányú ablaksora tagozta volna a díszesebb kiképzésű belsőudvari homlokzatot is, amely 19 tengelyes hosszúságban húzódik a rajzon. A szélső hármás ablakok után 5—5 tengelyes középrész következik; a háromkapus középrizalit emeletén ión oszlopok tartják a timpanont. A központi épületet lapos kupola zárja le.

Ez a nagyszabású klasszicista terv azonban nem valósult meg, nyilván anyagi okok miatt. Pichl az új tervein egyszerűbbre módosította az elképzelését. Az északi traktus nagy ebédlőjét ión oszlopokkal akarta átépíteni, hogy a díszterem köralaprajzú, előcsarnokos kiképzést nyerjen.¹⁴⁴ Mindezek azonban pusztá tervek maradtak, egyedül a kápolna- és oltártervei kerültek kivitelre.¹⁴⁵

A keleti szárnyépületek azonban mégis átformálódtak. A mai helyzetnek megfelelő rajzok a levéltárban jelzet s évszám nélkül fennmaradtak.¹⁴⁶ A rajztechnika semmiesetre sem a Pichlé s a megfogalmazás is szerényebb ízlésű, provinciálisabb, mondhatni magyarosabb. Az észak felé eső szárny belsőudvari homlokzata hat tengelyes lett. A sávozás-

¹⁴² Pichl Luigi műveit és bibliográfiáját E. Hainisch adja, Thieme—Becker, XXVI. 585. l.

¹⁴³ *Öst. Ksstop.* Bd. II. p. 373. Fig. 446.

¹⁴⁴ A két homlokzati terv egy-egy lapon, mindkettőhöz az alaprajz, külön lapon; egy lapon a keresztmetszet; egy lapon az egyszerűsített homlokzattervek, egy-egy lapon az ezekhez való alaprajzok. Végre a kilencedik a nagy ebédlő átalakításának terve: „Plan des neu zu dekorierenden Saales“ etc. Mindegyik rajz szignált, de évszám nélküli. *Bonczhidai családi levéltár.*

¹⁴⁵ Pichl munkája még a bonchidai fogadó terve: a vadászháztervek. Továbbá: „Plan der in Bontzhida neu zu erbauen angetragenen Küche, auf den alten Fundament Mauern des Flügel-Gebäudes gegen den Fasangarten“ (ez a konyhaépítkezés a nyugati szárny déli bástyája felől fekvő rész alaprajzaira került volna, s mint lejjebb látjuk, meg is valósult, de Kagerbauer kezétől). Végül a költségvetés: „Vorausmass den neuen Zubau an dem gräflichen Schlosses zu Bontzida“. Dátum nélkül. *Bonczhidai családi levéltár.*

¹⁴⁶ Két terv: az egyiken egy lapon a keleti szárnyépületek terve. A két épületet a rajzon a kaputorony helyén palánk foglalja össze, közepén GBJ betűs s koronás rácsajtóval. A szárnyépületek alaprajzai még sokban módosultak s nem maradtak változatlanok az ajtók helyei sem.

sal tagolt földszinti mezőny ablakai félkörívvel záródnak, ami még több kolozsvári háznak is jellemzője. A kettős övparkány fölött levő emeleti ablakok vízszintes szemöldököt nyertek. Hasonló a tagozás a lezáró oldal háromtengelyes homlokzatán s a lovarda felé nyíló héttengelyes emeleti fronton.

Ugyanilyen klasszicista arculatot kapott a délkeleti szárny is. Az istálló felé hat emeleti ablaka néz; lezáró szárnya három-, belső frontja hattengelyes. Déli lezáró oldala emeletén, ahol a bástyához kapcsolódik, megmaradt a renaissance-ablak; földszintjéhez azonban fődött, délre néző s négy toscanai oszloppal tartott nyílt s bájos hatású loggia kapcsolódik. Az északnyugati szárny öttengelyes belsőudvari s három axissal oldalsó homlokzata hasonló modorban alakítottatott át.

Nem tudjuk, hogy ki végezte ezeket a klasszicista átalakításokat. Modoruk Kolozsvárral kapcsolatban a harmincas-negyvenes évekre emlékeztet. Építőjük nevét talán a levéltárban felbukkanó mesternevek egyikében sejtethetjük, a *Winkler György*,¹⁴⁷ *Winkler Fülöp*,¹⁴⁸ *Sommer János*,¹⁴⁹ vagy *Böhm János*¹⁵⁰ személyében. Hasonlóképen ismeretlen a

¹⁴⁷ „Georg Winkler Maurer Meister“ ismeretlen épülethez való terve év nélkül a bonczhidai családi levéltárban. Winkler György működése még külön tanulmányra vár. Ő építette a kolozsvári evangélikus templomot (1816–1829. L. Dr. Jászay Károly: *Adatok a kolozsvári ág. h. evang. egyházközség történetéhez*. Cluj-Kolozsvár, 1934.), valamint a kolozsvári református nagytemplomot. 1829. okt. 3-án teszik le az alapkövet; az alapkövetéti okmányban „Winkler György Építető pallér“ van megnevezve. (Csiszár Sámuel—Herepei Károly: *A' Kolozsvári Ev. Reformata Ecclesia külső városi templomának fundamentum-köve' letétele alkalmatosságával october' 3-án 1829 tartott innep*. Nyomt. Kolozsváron a Ref. kollégium betűivel, 1829. 65–67. l. Kolozsvári ref. kollégium könyvtára, LIX. 87. Az eredeti barokk homlokzat terve és az alaprajz: *Buzdító beszéd*, melyet a Kolozsvári Ev. Ref. Ekklezsia Külvárosi újonnan épített templomának Befedését eszközölni kívánta a Belső Nagy templomban, Május 13-án, 1838. Herepei Gergely, helybeli pap, Kolozsvárat, az Evang. Reform. Collegium betűivel, 1838 — hát és előlapján. Kolozsvári ref. kollégium könyvtára, LI. 267.) Hasonlóan Winkler György vesz részt a kolozsvári katonai laktanya építésében (Jakab: *Kolozsvár története*, III, 643.) Nyilván még számos kolozsvári s másutt levő klasszicista ház építője.

¹⁴⁸ „Philíp Winkler Maurer Majster“ valószínűleg Winkler György apja vagy más rokona volt. „Kösten Aiberschlag aiber Ein, von grund aus neu zu erbauenden ländliches Wohngebäude zur Se der königlichen Gubernial Rath herrn grafen Joseph Bánffy hochgeboren. Klausenburg, den 8 März 828.“ *Bonczhidai családi levéltár*.

¹⁴⁹ Bánffy József ballai kuriájához készült 1812-i tervét, valamint a kolozsvári Tholdalagi—Korda-házon végzett munkáit már említettük (Arch. Ert. XLVII. 129. l.). Ezenkívül „Dachstuhl Specification“-ja („J. Sommer Maurer Palier 5 Apr. 1809.“) látható a családi levéltárban.

¹⁵⁰ „Kösten Aiberschlag zur Fest und Setzung des vormahligen Komitathauses in Bonczida für das Bezirksgericht, Bonczida. 17 Apr. 1850. Johann Böhm, Bau-Ingenieur“. *Bonczhidai családi levéltár*. Böhm János 1815 körül született Kolozsvárt, szülővárosa támogatásával építészeti tanult Münchenben 1833–36. között. Innen visszatért Kolozsvárra, ahol a 40–50-es években több építkezést vezetett. 1840-ben megtervezte az új tanácsházat, de ezt nem fogadták el kivitelre (Szendrei-Szentiványi: *Magyar Képzőművészek Lexikona*). 1858-ban még működött Kolozsvárt, (Girókuti *Erd. Naptára 1859-re*. Lyka Károly nb. közlése.) Szendrei-Szentiványi forrásai: Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*, 1897. 450. l. és Jakab Elek: *Kolozsvár története*, III, 935. és 989. l.

patak külső oldalán, a díszkapuval szemben épült új malom mestere. A XIV. századi hagyományokra visszatekintő malom így az empire-korban nyerte végső alakját, mégpedig a donjon faragott köveiből épült. Gyönyörű munkával rajzolt terve megvan, de jelzetlenül maradt.¹⁵¹ A sávozott mezőnyben, a bejárat oldalán két ablak nyílik, a lezáró timpanonban elhelyezett chronosticon 1821 évszámot ad.¹⁵²

Az új klasszicizmust követő romantika stíláramlata sem mult el nyomtalanul Bonczhida fölött. Az angolok korán visszatérnek nemzeti stílusuknak, a gótikának, felújításához, s a Robert Morristól és másoktól népszerűsített romantikus irány csakhamar meghódítja egész Európát. A harmincas-negyvenes években éli virágkorát Angliában az új-gótika s Bánffy József nyomában a friss divat felé fordult. Bonczhida neogotikus toldásai talán a legkorábbi magyarországi romantikus építészeti alkotások. A gróf *Kagerbauer Antal*, a XIX. század első felének legkeresettebb kolozsvári építészét, bizza meg a nyugati homlokzat gotizáló átépítésével s a konyhaépület nyugati homlokzatának átalakításával.¹⁵³ Építésének pontos idejét nem ismerjük; Kagerbauer egyes fennmaradt részletrajzai jelzet nélküliek.¹⁵⁴ Az ötvenes években a mester több gótikus síremléket farag Kolozsvárt,¹⁵⁵ Bonczhidán azonban

¹⁵¹ Itt említjük meg az országúton túl húzódó 39 tengelyes „Candia” cselelési épület tervét is. Az épület azonban már a XVIII. századi *Erras-féle* rajzon is fel van tüntetve. Bizonyos „A. Weber”-nek is vannak tervei a bonczhidai levéltárban. Ez Lyka Károly véleménye szerint (nb. közlése) *Weber Antal* pesti építész is lehetne, aki azonban csaknem kizárólag Pesten épített. De méginkább az az *August Weber* építész, akiről Wurzbach (LIII. köt. 169. l.) írja, hogy Van d. Null és Sicearolly tanítványa és 1859-ben kiállítja Bécsben a köröstarjáni templom számára készült tervrajzait.

¹⁵² „FLERÍ / CVRAVIT / COMES / IOSEPHVS / BANFFI / LIBER BARO / DE LOSONTZ”

¹⁵³ A családi hagyomány nyomán, Kagerbauer egyébként sokat dolgozott. Ő alakította át a kolozsvári Nemzeti Színházat, amely mindmáig ebben a kiképzésében állott. (Vas. Ujs. 1864. 468.) Kagerbauer tervei az *Erdélyi Múzeum* levéltárában vannak. Girókuti *Erdélyi Naptára* 1859-re írja, hogy (p. 231.) Kagerbauer Antal „kőfaragó” Kolozsvárott. Hunfalvy (*Magyarország és Erdély képekben*, 1866. III. 13.) szerint Kagerbauer Antal hazai építész tervezte Kolozsvár számára Barra Imre († 1854.) és Debreczeni Márton († 1851.) gotikus emlékköveit. Ugyanezt említi Wurzbach III. 191. és citálja a *Család Könyve* (Pest, 1856.) IX—X. füz. 265. lapot, ahol az egyik reprodukálva van. (Lyka Károly adatgyűjtése és nb. közlései). Kagerbauer működése önálló tanulmányra is érdemes Erdély XIX. századi művészetével kapcsolatban.

¹⁵⁴ Profil- és mérművázlatrajzai bizonyítják, hogy ez a terv is sok változtatáson ment keresztül (*Bonczhidai családi levéltár*). Bánffy József láthatólag rengeteget tervezetett, de nehezen egyezett bele a kivitelbe.

¹⁵⁵ L. a 153. jegyzetet.

korábban dolgozhatott, mert a Bánffy József idejéből fennmaradt kastélyábrázolások már mind feltüntetik ezeket az átalakításokat.¹⁵⁶

Az angolos gótika formanyelvét tükrözteti vissza a nyugati homlokzat. A kiugró rizalit földszintjén nyíló veranda két nyomott, majdnem Tudor-stíljú ajtóval van ellátva, s díszes mérművek töltik ki a számráható ívvel lezárt emeleti terraszt. A rizalit tetején karcsú fiálék emelkednek. A földszinten csúcsíves, az emeleten vízszintes lezárású ablakok nyílnak s hasonló a kiképzése a bástya nyugati oldalának is. A sarokra üveges erkély-torony van ragasztva. Az építmény feltűnően emlékeztet a romantika legkorábbi alkotására, a Frigyes Ferenc anhalti herceg wörlitzi parkjában álló romantikus házra, amelyet az angol származású hercegi építész, Georg Cristoph Hesekei, épített 1776-tól kezdődőleg s amely az európai romantika előfutára.¹⁵⁷

A délnyugati, földszintes, XVIII. századi eredetű szárny a legrégebb sarokbástyához kapcsolódik. Belső, nyolc tengelyes homlokzata klasszicista arculatú maradt, nyugati frontja azonban romantikus kiképzésű, ami ezidőtájt Angliában nem volt szokatlan. A gótikus konyhaépület mellett rondellákkal szegélyezett díszes óratorony emelkedik s kápolna jellegű kölsönöz az épületnek.

A családi levéltár még sok építkezési tervet tartalmaz s a legkülönbözőbb berendezési tárgyakkal (kályháknak, asztaloknak, óráknak) rajzát adja.¹⁵⁸ A kastély a XIX. század első felében s később is sok-sok műtárggyal gazdagodik: a barok-rokokó, a copf és az empire minden árnyalatát képviselve van a termekben. A családi arckép-galéria is szebbnél-szebb darabokkal (így ismeretlen Barabás-festményekkel: Bánffy Miklós gróf és felesége, iktári Bethlen Kata grófnő képmásai-val); egészül ki. A Bánffyak bonczhidai arcképcsarnoka, amely az erdélyi arcképfestészet három évszázadának ritka s becses alkotásait foglalja magába, önálló külön tanulmányra méltó.

¹⁵⁶ Az egyiket ismeretlen magyar mester rajzolta, kb. a negyvenes években: „A Gróf Bánffy József Bonczhidai Kastélya Erdélyben a nyugati oldalról tekintve“. Kézrel színezett litográfia, 35×40 cm. Egy példánya Bánffy Miklós gróf, egy példánya Dr. Julius Bielz gyűjteményében (Nagyszebenben); egy a *Magyar Történelmi Arcképcsarnok* lapjai között (az Orsz. Magyar Szépművészeti Múzeumban). Aránylag ritka. — A másik az északi oldalról ábrázolja a kastélyt. „Le chateau de Bonizida en Transilvanie du coté du Nord. Propriété du Comte Joseph Bánffy. Lit par H. Engel, Vienne.“ *Magyar Történelmi Arcképcsarnok*, T. 5263. Az előbbivel egykoru. „H. Engel“ egyébként ismeretlen név. A Thieme—Becker nem ismeri. Nagy Zoltán (*A magyar litográfia története a XIX. században*, Bp. 1934.) lexikona sem tartalmazza.

¹⁵⁷ Képe G. Pauli: *Die Kunst des Klassizismus und Romantik*. Berlin, Propyläen, 1925. Abb. 230., 45. l.

¹⁵⁸ E rajzok nagy tömegéből: Kupferstichkabinett jelzetlen terve; empire-íróasztal terve „G. Gantzhorn“-tól; táncsterem, vadászlak jelzetlen tervei; öt lap empire-óraterv „J. Freyheyl“-tól; Louis XV. kályhatervek; egy visai ház klasszicista terve; „W. Kleiner“ stukkótervei 1850-ből; ismeretlen mesterű szép rokokó-buste tervek; „J. Höglér academische bildhauer“ szobrász-specifikációja. Thieme—Becker XVII. p. 200. *Johann Nep. Höglér salzburgi kőfaragómestert és fiát ismeri, Höglér Anton szobrászt (szül. 1774.). Bonczhidai családi levéltár.*

Bánffy József az alkalmazottai súlyos visszaéléseinek következményeképpen élete végén egészen tönkrement. Bonczhidát eladta Kóburg hercegnek, aki azonban a vásárt Bánffy Miklós grófnak engedte át. Így Bánffy József gróf 1858-i halálával a kastély Bánffy Miklós gróf, alsófehérmegyei főispán, titkos tanácsos, a későbbi királyi főpohárnokmesterre szállott; majd fia s méltóságaiban utódja, György gróf, s ma unokája bírja a kastélyt. Legutóbbi urai már semmit sem változtattak rajta, csak féltő szeretettel, gondnal őrizték s istápolták minden egyes követ, szobrát, műtárgyát. Így Bonczhida ma a legépebb állapotban lévő erdélyi műemlékek egyike.*

*

Igy áll évszázadok ködbevesző távlatában ma Bonczhida. A tatárdúlta templom mellett, a középkori erődítmény elomlott sáncai fölött emelkedik a tragikus sorsú Bánffy Dénes életének kőbefaragott monumentuma, a négy bástyás, olasz-magyar renaissance-kastély, Fischer von Erlach szellemében fogant hatalmas barokk díszudvarával, pompázatos szoborgalériájával, német rokokó portáléival, magyaros klasszicista szellemű szárnyépületeivel s a korai angol romantika bájos toldásaival. Részletein a változó koroknak, stílusoknak a várúr ízlésén, vérmérsékletén, hajlamain átszűrődött sajátosságai tűnnek fel a kiváló mesterek alkotó művészetén keresztül. Évszázadok, a Bánffy-nemzetség nemzedékeinek akarata, törekvései hívták létre, mesterek százai, építésszek, kőfaragók, szobrászok, festők, ötvösök s a céhbeliek légiói építették, díszítették, csiszolták és féltő szeretettel vette körül a nagymúltú család jogos s méltó büszkesége. Nem kategorizálható, nincs analógiája; egyéniség, különőség, sajátosság, amint áll századok óta a természet csodálatos flórájának széles, gazdag ölében. Köveiben évszázadok művészetének lelkiisége s a Bánffy-ősök galériájának szelleme él. Körötte a magyar történelemnek sorstragédiákkal terhes szellője lengedez.

Dr. Biró József.

* Nagyon hálás köszönetünket fejezzük ki *Kelemen Lajos* úrnak levéltári és könyvészeti kutatásainkban való odaadó és értékes útbaigazításaiért és adatközléseiért.

Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban.

Közigazgatás.

Az uralomra jutott török egy csapásra véget vetett a leigázott népek élete folyásának. Szétzúzta a hatalma alá hajtott lakosok eddig-elé összetartó keretét, és ezzel összetörvén azokat a félezredes kapcsolatokat, amelyek őket Nyugat-Európával összekötötték, egy fordulás alatt helyükbe új intézményeket erőszakolt rájuk, amelyek ezeknek époly idegenek voltak, mint a hódítók arab perzsa-szellemmel telített lelki-világa.¹ Az elszigeteltségükben szétrebbent, gyámoltalan ráják soraiban a török vallási törvényekből fakadó új rendelkezések nagyobb romlást vittek véghez, mint a muzulmán éles kardja, pusztító tűzcsöve és sóvár prédalesése a háborúban, minthogy nem a fegyveres küzdelmet fenyegették halállal, életveszéllyel vagy hirtelen pusztulással, hanem a fennállott jogrend fitymálásával, a jogbiztonság elzüllesztésével és a hódoltság egész tartama alatt állandóan folytatott jogfosztással lassú elnyomorodásnak tették ki a legyőzött és minden vagyonából kiforgatott egész lakosságot.²

Az új rendszer megváltoztatta a Temesköz térképét, mert más irányt adott a gazdasági és szellemi életnek. Régi nevezetes városai eddigi jelentőségüket elvesztették, míg jelentéktelen helyek hadi, ipari, és kereskedelmi fontosságot nyertek.³ Csanád püspöki székváros megfosztatott évszázados hírességétől, viszont Temesváron kívül Lippa, Jenő, Csatád, Sebes, (Karánsebes) „várak“, valamint Lugos, Facsád, Pancsova, Denta, Orsova, Mehádia, Csákova, Iktar,⁴ továbbá Sósd és Boksán⁵ „palánkok“⁶ nevezetes katonai állásokká emelkedtek.⁷

¹ Fekete Lajos: A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. „Hadtörténelmi Közlemények“. Budapest 1930. I. l.

² Salamon, Magyarország a török hódítás korában. Budapest, 1886, 174.

³ Fekete, id. h.

⁴ Rendelet 1664 május 7—16. és 1664 június 15—24. Fekete Lajos: A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltárai anyaga. Levéltári Közlemények. Budapest, 1929, évf. 79. I. 217. sz., 5. I. 237. sz.

⁵ A török oklevélben „Sarde“ és „Bofese“. (Idézett 1664 június 15—24-i oklevél. Berlini és drezdai gyűjtemények 237. sz.)

⁶ A palánkok az ágyúgolyók felfogására szolgáló kisebbszerű erösségek voltak s többnyire mély árkok döngölt talajába vert kettős sövényből állottak.

⁷ Sarde és Bofese helységek azonosítását Dr. Miloia Joachim professzor úrnak, a Bánáti Múzeum igazgatójának köszönöm.

A régi feudalizmus megszűntével, az arra felépített közigazgatás és társadalmi rend hamarosan összeomlott.⁸ A Temesköz külön tartomány (*ejalet, vilajet, pasalik, beglerbejség*) lett. Élén a beglerbej, két lófarkú pasa állott, aki a katonai és polgári kormányzatot vezette. Székhelye Temesvár volt. Az ejalet több kerületre (*szandzsák, liva*), mégpedig a temesvári, csanádi, becskerekai, csákovai, pancsovai, lippai, újmoldvai, orsovai és jenőire⁹ osztott, de számuk időnként változott.¹⁰ A szandzsák több járásra, *kazá-ra*, ezek ismét több körzetre, *náhiyé-re* oszlottak.

E felosztás szintén hűbéri, tehát katonai alapon történt. Minthogy a már Urchán szultántól (1356—59) szervezett lovasság (*szpáhi*) örökös hadkötelezettségének jutalmul a meghódított területeken jobbágyi javadalmakban részesült, a szandzsákot, mint katonai kapitány a bej kormányozta. Kisebb erődített helyeken, aminő volt Versec, Gyarmata, Kubin, Becskerek, Becse, Orsova, Horom, amely hatalmas védcölöpeitől Ujpalánkáknak neveztetett,¹¹ szintén tisztek vezették az igazgatást.¹² A temesvári beglerbej (*mir-i-miram*, tartományi főkormányzó) alá rendelt *alajbej* (ezredes), *cseribasa* (kapitány), *szürüdsi basa* (hadnagy), *szubasi basa* (örmester) ugyancsak szpáhik lévén, hűbértartókat nyertek.¹³ Ezek mellett működött a *kádi*, aki nemcsak a polgári, büntető és egyéb egyházi ügyekben bíráskodott, hanem a hozott ítéleteket végrehajtotta, továbbá a *mufti*, aki az egyházi teendők elvégzésén kívül szintén közigazgatási, de igazságszolgáltatási — mai értelemben vett perenkívüli — ügyekben is eljár. A közigazgatás ugyanis nem volt az igazságügytől elkülönítve és a vallásüggyel együtt egy gyökértől eredt, a Korántól. Hisz még a mult században is csak az léphetett Törökországban a jogi pályára, aki betéve tudta a Koránt, amelyet a mozlimok mindvégig mint valamennyi dogma és jogszabály foglalatát tiszteltek. Minthogy a Korán csak mozlimeket ismert, a Bánságban életbeléptetett új intézmények csak a mohamedán lakosság érdekeit tartották szem előtt. A rájákat illetően a közigazgatási működés kimerült abban, hogy őket az állami szükségletek fedezésére szolgáló eszközök előteremtésére szorították. Az egyenlőség elve abban nyilvánult meg, hogy a mohamedánok mind egyenlők voltak a szabadságban, a ráják pedig rangra és vérségre való tekintet nélkül mindnyájan osztozkodtak

⁸ *Hóman-Szekfű*, V. 21.

⁹ *Borovszky*: Temes vármegye története 334—335. *Szilágyi*: A magyar nemzet története V. 275. — *Jenő* oly jelentékeny határvár volt, hogy olykor az egész tartomány „Jenői ejalet”-nek nevezetik és Temesvár is mint az említett ejaletben fekvő vár fordul elő. (V. ö. a „Jenői ejalet” kádijaihoz és várai parancsnokaihoz intézett, idézett 1664 június 15—24-i szultáni rendelet. *Berl. és drezd. gyűjt.*, id. h. 81. l. 237. sz.)

¹⁰ Szeged a török igazgatás szerint nem a temesvári ejaletbe, hanem a budaiba osztott be.

¹¹ *Böhm*: Új-Palánka multja és jelene. *Tört. és Rég. Ért.* 1879, 174.

¹² *Borovszky*, id. h. *Szilágyi*, V. 275.

¹³ *Hóman-Szekfű*, V. 25. Annak idején oly ismert nevek voltak ezek, mint ma a finác, vagy a zsandár. (Salamon, id. h. 124.)

a szolgaságban.¹⁴ A hajdani kiváltságos előkelőségek helyét a beglerbej és a nagyobbbrangú szpáhik foglalták el.¹⁵

A legújabb levéltári kutatások kiderítették a török igazgatásnak szinte hihetetlen centralizált voltát. Minden jogviszonyt a központi hivatalokban intéztek el s a döntést mindig szultáni rendelet alakjában a padisah nevében hozták. Még az olyan dibdabság is, amelyet ma végsőfokon a községi bíró végez, felterjesztetett a magas portához s szultáni határozattal intéztetett el.¹⁶ Bodrog lakosai közvetlenül a szultánhoz fordultak a beglerbej, a szandzsákbej és más tisztviselők ellen emelt ama panaszukkal, hogy ezek őket a fenlaki híd tatarozására akarták szorítani, holott ők nem a fenlaki, hanem a temesvári járáshoz tartoztak és hogy azonkívül vajat és fát követeltek rajtuk.¹⁷ Az ipeki (pétyi) görög ortodox pátriárka szintén közvetlenül a szultán elé terjeszti azt a panaszát, hogy Temesvárt — a török oklevél szerint — „a hitetlenektől“ törvényszerűen beszedett adópénzt, erővel elvették tőle.¹⁸ Egyenesen a szultán parancsolja meg¹⁹ Hadsi Musztafa pasának, Temesvár parancsnokának: „Adj a felügyeleted alatt lévő állami pénzből Dsáfer pasának kölcsönkép ezer oroszlanos piasztert és végy tőle erről pecsétes elismerőlevelet.“²⁰ Ugyancsak a szultánt foglakoztatják a temesvári lőpor-malom ügyei. 1667 augusztus 28-án I. Mohamed szultán utasítja Haszán lippai bejt és a temesvári kádit, hogy legott szállítsanak lőport Belgrádba. „A fekete lőpor ügyét — így végződik a rendelet — nem lehet egyéb ügyekhez hasonlítani, mivel annak a krétai hadjáratba való megérkezése igen fontos dolog; ezért egy napot, egy órát sem késlekedve, a lőpor Belgrádba szállítsassék.“²¹ Ugyancsak Mohamed szultán hagyja meg 1687 december 8-án a temesvári defterdárnak, hogy a temesvári lőpormalom üzemköltségei fedezésére, „mivel most hiány mutatkozik és sietve szükséges“, ezer gurust utaljon ki.²² A temesvári lőporgyártás vezetésében beállott személyváltozás alkalmával közvetlenül a szultántól jön 1684 április 21-én részletekre kiterjedő rendelet az anyagkészlet átadása és a számadástétel tárgyában.²³ A jeníi templomszolgák fizetésének kiutalása,²⁴ a temesvári kegyes alapítványi („vakuf“) gondnok,²⁵ a temesvári templomi alkalmazottak kinevezése,²⁶ a temesvári prédikáló²⁷ és a temesvári lőporkészítő agai

¹⁴ Szilágyi, id. m. V., 277.

¹⁵ Hóman-Szekfű, id. m. V., 26.

¹⁶ Szekfű előszava a Török oklevéltárhoz. (25. lap.)

¹⁷ Török oklevéltár 94. Szentkláray: Újabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéből. Budapest 1917, 20.

¹⁸ Berl. és drezd. gyűjt. id. h. 1929. évf. 101. l. 292. sz.

¹⁹ 1696 április 28.

²⁰ Török oklevéltár 308. lap, 330. sz.

²¹ Török oklevéltár 274. lap, 284. sz.

²² Id. m. 275. l. 285. sz.

²³ Id. m. 287. l. 302. sz.

²⁴ Id. m. 305—6. l. 326. sz. II. Ahmed szultán 1693 aug. 23-i rendelete.

²⁵ Id. m. 152. l. 201. sz. 1588 szeptember 30-án kelt rendelet.

²⁶ 1699 május 27-i rendelet. Id. m. 313. l. 339. sz.

²⁷ Id. m. 314. l. 341. sz. 1701 április 23-i rendelet.

hivatal betöltése,²⁸ egy temesvári, a „a váron kívülálló“ omladozó me-
csetnek főmecsetté, „dsámivá“ emelése,²⁹ a temesvári³⁰ és az orsova-
szigeti őrség zsoldjának kifizetése,³¹ egy bánági kereskedő várked-
vezményének megadása,³² a radnai templom javítása,³³ mind a szultán
esetről-esetre kiadott külön engedélyével történtek. Az intézkedések
közvetlensége és gyorsasága nem adott helyet semmiféle beavatkozás-
nak.

Közteherviselés.

Franklin kijelentése szerint adót fizetni és meghalni mindenütt kell
az embernek. Az adó tagadhatatlanul erkölcsi kényszer az állam kiépi-
tésére, kulturális intézményekben nyilvánuló jótétemény, feltétele a
polgárosodás fejlesztésének, fokmérője a civilizációnak, tükre az egész
közösség jellemének, amely az adóigazgatás foganatosításakor, épügy
mint derűs időben a napóra az idő haladását, az adóalanyok, valamint
az adóügyekben eljáró közegek és hatóságok lelkiismeretességét mutatja.
Az adóteher súlyosabb vagy enyhébb volta nem is annyira az adók
számától és összegétől, hanem inkább igazságos vagy igazságtalan
megosztásától, valamint behajtásának kíméletes, vagy kíméletlen mód-
jától függ.

Ez utóbbi körülmények folytán a török világban a nemmohamedán
alattvalók, az úgynevezett ráják, a szó szoros értelmében „misera plebs
contribuens“ lettek, mint amely gyűjtőnévvel Verbóczy az adóalanyokat
nevezi. Mindenkor nyomós okuk volt a jajveszékésre, mert nemcsak
az adónemeknek nem volt se szeri se száma, hanem összegük ugrás-
szerűen felszökött és egyedül a rájákra dőlt, akiktől irgalmatlanul
behajtatott. A rája kutyájával és harmával sem bánt úgy, mint vele a
hetyke és durva adószedő. Lehet-e csodálni, ha a földhöz tapadt, sze-
rencsétlen ráják nagy része, nem szokhatván ezekhez az embertelen
viszonyokhoz, megszökött, földönfutóvá lett, nem törődve azzal, hogy
a magától elhajított terhet ráköti sorsának osztályosaira, akik rögük
mellett megmaradtak. Egyik történetíró huszonháromféle adót szám-
lált össze. Hozzászámítva azonban a különböző váltságdíjakat („vér-
adó“), a gazdasági robotmunkákat és a hadi fuvarozásokat, ez a szám
tetemesen emelkedik és mivel a behajtásnál eljárt alantas közegek eze-
ken felül a maguk részére „ajándék“-ot is szedtek, az egész adóbeszedés
fosztogatások láncolata volt.

Az adót a *keszedárok*, adótisztek szedték be és a Temesvárott szé-
kelő *khaszmedárnak*, adópénztárosnak szolgáltatták be. A török világ

²⁸ II. *Musztafa* szultán rendelete a temesvári parancsnokságra kirendelt
Ahmed pasához, 1699 február 21-ről. Id. m. 312. l. 337. sz.

²⁹ *Berl. és drezd. gyűjt.*, id. h. 1928. évf. 305. l. 130. sz.

³⁰ *Török oklevéltár* 307. l. 329. sz. II. *Musztafa* szultán 1695 május 29-i
rendelete.

³¹ Id. m. 311. l. 334. sz. II. *Musztafa* szultán 1697 május 30-i rendelete.

³² Id. m. 242—3. l. 273. sz.

³³ *Tört. és Rég. Ért.* 1911, 65, *Török-magyar okmánytár* II. 285, 313,
324, 337.

kezdetén a temesvári ejaletben harminchatezer rája-adóalany volt.³⁴ Mindjárt a Temesköz elfoglalása után *defterek*³⁵ készültek, azaz összeírták az adótárgyak, jelesen a jószágok jövedelmei, amelyek az adó-kivetés alapjául szolgáltak. Erdély és a temesvári ejalet határának megállapításakor Halil bej és Khászim pasa írták össze az egyes gazdasági telkeket. A deftert beszolgáltatták a szultán kincstárának. Ez volt a temesi tartomány állami főtörzskönyve, vagyonszázterve. Amely helység e könyvbe be volt írva, adózni tartozott, ha csak egy ember is lakott benne.³⁶ „És valamint akkor beírta Halil bej azokat, — mondja a temesvári pasa — annak úgy kell lenni. Amely falukat ideírt, azok ide valók, mert ő osztotta be. Az vagyon a szultán törvényében, hogy minden efféle dolgok, kiket az defterbe írtak, igazak és ahhoz bíznak. S mikor így a hatalmas szultán számára írnak a defterbe, ha szintén valaki azt helyben nem akarná is hagyni, az defter szerint meg kell lenni“.³⁷

De máskor is történtek adóösszeírások. Midőn pl. Ó-Arad, Gelid³⁸ („Gelin“)³⁹ Mikelaka,⁴⁰ továbbá a Marosnak „Temesvár felőli részén“ fekvő Kísszentmíklós,⁴¹ Ság⁴² és Novák⁴³ falvak „ser“-tizede, harács-, menzil-, iszpendzse- és telekadója, az említett falvakban levő rájakkal, földekkel, hegyekkel és völgyekkel együtt az aradi hídnál létesített kegyes alapítványnak „*vakuf*“-nak adományoztatott, ennek megtörténte a szultáni birtoknyilvántartási hivatalban, „*defterkháné*“-ban feljegyeztetett s a birtoklevél kiállítatott. A XVII. század hetvenes éveiben ismételtelen elrendeltetett e falvak határainak pontos megállapítása és megjelölése, továbbá a falvak rájájának összeírása, végül annak felbecsü-

³⁴ *Karácson Imre*: Evlia Cselebi magyarországi utazásai I. 8—9. l. *Borovszky*: Temesvár 44.

³⁵ Ilyen számadásokat nagyobb számmal tartalmaz a *Velics Antal* fordításában és *Kammerer Ernő* előszavával megjelent „Magyarországi török kincstári defterek“ című gyűjtemény két kötete (Budapest, 1886 és 1890.) Böven tárgyalnak a defterekről *Hammer-Purgstall*nak a török állami intézményekről szóló és *Salamon* id. művei.

³⁶ *Borovszky*: Temes vármegye 335, *Szilágyi*, V. 277.

³⁷ *Borovszky*, id. h.

³⁸ Aradtól északra a gyelidi apátság helyén.

³⁹ A konstantinápolyi birtoknyilvántartási hivatal — „*defterkháné*“ — levéltárában fennmaradt, 1665 december 23-án kelt oklevélben *Karácson* olvasása szerint: „*Gelire*“ (*Török oklevéltár* 260. l.) és „*Harit*“ (Id. m. 263.)

⁴⁰ Az idézett oklevélben, *Karácson* olvasása szerint „Nagy-Lak“. Utóbbi helység, mint ismeretes, a Maros jobbpartján fekszik ugyan, de távolabb Aradtól. Ugyanez (1665 dec. 23) oklevél szerint „Arad alá tartozik a gyulai livában.“ (Id. m. 260.) Ez a meghatározás is inkább *Mikelaka* mellett szól. Utóbbi helység valószínűleg izmaelita telepítés volt és nevét birtokosától nyerte. (V. ö. *Karácsonyi János*: Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Budapest, 1913, 15.)

⁴¹ Annak idején, *Márki* térképén: Szentmíklóstelke. (Arad vármegye története.)

⁴² Ismeretlen helység. Alig azonosítható Temessággal (Sagul), mely ugyane vidéken, a Marostól délre fekszik, azonban nagyobb távolságra.

⁴³ *Schöndorftól* északnyugatra a Maros partján. Az 1665-i oklevélben, *Karácson* olvasása szerint: „Buak“, de szerinte is olvasható „Nuak“-nak (*Török oklevéltár*, 260.)

lése, hogy a falvak egyenkint mily pénzösszeget szolgáltathatnak be a vakuf céljaira.⁴⁴

A temesmegyei Varjas lakosai az egykorú török oklevél szerint⁴⁵ kötelesek voltak minden ház után „a régi időkől fogva fizetni szokott“ tizedet: hordó-, azaz must- vagy bor-adót, házadó fejében három *oka*, azaz mintegy négy kilogramm⁴⁶ tiszta olajat, mézet, a szokásos bárányt, továbbá menyasszonypénz fejében negyven akcsét, „régi szokásaik szerint adni szokott“ fejadó, *iszpendzse*⁴⁷ címen Khizir napján⁴⁸ száz akcsét, Khászim napján⁴⁹ szintén száz akcsét, hadiadó után tizenhét akcsét, ház után új adó és egyéb követelések fejében négy akcsét, telekadó („*kharáds*“)⁵⁰ fejében százötven akcsét, füstölt hús („*paszdirma*“) és egyéb követelések fejében ötszáz akcsét fizetni. Ez volt a varjasiak úgynevezett „rendes“ adója, amelyre nézve a hatóságok a lakosokkal, az összeírás szavai szerint, „megállapodtak“. (Az „*akcse*“ kis ezüst-pénz, oszpora volt, amelynek értéke az idők folyamán változott.) Az adókirovási munkálatokat a már említett defterkháne őrizte és szükség esetén másolatot is adott.⁵¹ Ez az adóelőírás azonban nem volt az adónemek megcsontosodott konglomerátuma, hanem esetenként hatalmas fejlődésnek indult a köztartozások öregbülésével. Rendszernek nyomát sem találjuk. Nem volt falu, amelynek adója egy másikéval osztály és faj szerint egyezett volna.⁵² A varjasi példa éppen csak bepillantást enged az adó zürzavarának rejtelmes sűrűségébe.

Az adó terhét súlyosbította a behajtás kegyetlen és önkényes módja. A földesúr lehető magasra becsülte a jövedelmet; az annak megfelelő összeget a ráján behajtotta, akár volt termés, akár nem. Megkísérelte azt is, hogy az adót az egyes emberek helyett a helysége vesse ki, hogy ennek lakosságát annak egyetemleges teljesítésére kötelezze.⁵³ Ily módon sokszor sikerült a már régen kipusztult adóalanyok adóhátralékát is behajtani. Némely adófajt egyszer a porták, másszor a családfők száma után, majd pedig egy-egy egész helysége, a porták és a család-

⁴⁴ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 272—3. l. 16. sz. és 1929. évf. 68. l. 176. sz.

⁴⁵ 1665 december 23. *Török oklevéltár*, 259—260. l. 280. sz.

⁴⁶ Egy *oka* annyi mint 128 kg.

⁴⁷ A fejadó vagyis a halálváltóság, a fejaváltóság, a hódító muzulmán és a meghódított „hitetlen“ közt fennállott viszony legjellegzetesebb kifejezése. A fejadó „*iszpendse*“ a perzsa „*pendzik*“ azaz „*ötöd*“ szónak törökös alakja és azt jelenti, hogy minden zsákmányból, tehát a rabszolgákból is egyötöd a szultáné. Az adóalany, a meghódított lakosság neve: „*raja*“, „*rajet*“, azaz „nyáj“, a Korán verse értelmében: a szolgák az úrnak nyája, melyről az számat fog adni. Azaz a kalifa a rájákat fej szerint tartja számon és fej szerint adóztatja. *Hóman-Szekfű*, V. 22.

⁴⁸ Április 23-a, a régi naptár szerint.

⁴⁹ Október 26-a, a régi naptár szerint.

⁵⁰ A muzulmán vallásjogon alapuló földadó (*telekadó*), sokszor azonban fejadót is jelentett.

⁵¹ Idézett oklevél.

⁵² „Az adófizető rája az egészből csak annyit értett már, hogy neki egyetlen lépést, egyetlen mozdulatot nem szabad tennie fizetés nélkül.“ *Hóman-Szekfű*, V. 34.

⁵³ *Szalay-Baróti*, III. 296.

fők számának figyelembevételével, átlagösszegben vetették ki. Mivel az egyre növekvő inség miatt sokan elszöktek, ezeknek köztartozása is a megmaradt rájákat terhelte.⁵⁴ Így például 1663-ban a Radnán maradt nyolc katolikus bosnyák családnak ugyanazt az összeget kellett fizetnie, amely előbb harmincöt családot terhelte.⁵⁵

Előfordult, hogy a birtokos az adót merőben önkényesen felemelte, de ezt, hogy a megállapított számnál több katonát ne állítson, be nem jelentette. Túrniók kellett a rájáknak, mert ahhoz, hogy a panasz a szultánig jusson, sok pénz kellett. A földesúr a tizeden kívül még azt is megkívánta, hogy háztartási szükségleteiről, tüzelőről, vajról, mézről,⁵⁶ gyümölcsről is alattvalói gondoskodjanak.⁵⁷ Ibrahim pasa jelentésére, hogy az orsovai,⁵⁸ moldovai és palánkai kerületekben a ráják vonakodnak a telelés után eltávozott csapatok hátrahagyott tevéit és lovait „a törvényes feltételek mellett“ ellátni, a szultán ezt a kötelezettségüket megállapította s teljesítését 1664-ben⁵⁹ rájuk parancsolta.⁶⁰ Ugyanez év őszén a verseci kerületbe 550, a csákovai és pancsovai kerületbe egyenként 360, a csatádiba 430 ló, Becskerekre 80 „szakasz“⁶¹ tevé osztatik ki telelésre. Az állatokat „a szokott feltételek mellett el kell látni árpával és szalmával“.⁶² A temesvári vár karbantartásának kötelezettsége „Temesvár előkelői“ tudomása szerint mindig a temesvári, csákovai, verseci, pancsovai és becskerei kerületek rájait terhelte.⁶³ A temesvári, csákovai, verseci, pancsovai és becskerei kerületek lakosai kötelesek voltak az eszéki híd javításánál is robotmunkát végezni. Vonatközlő rendeletét a szultán lakonikusan ezzel szankcionálja: „A munkakerülőket fel kell akasztani“.⁶⁴

De volt olyan eset is, hogy a ráják teljesítette hadi és egyéb célú szolgálatokat betudták az adóba. E kegyben az újpalánkiak részesültek.

⁵⁴ *Hóman-Szekfű*, V. 26—27.

⁵⁵ *Történelmi és Régészeti Értesítő*, 199, 89.

⁵⁶ V. ö. a bodrogi lakosok panaszát.

⁵⁷ *Szalai-Baróti*, III. 296, *Szilágyi*, V. 279.

⁵⁸ „*Irsova*“.

⁵⁹ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 61—62. l. 155. sz. Rendelet az orsovai, moldovai és palánkai kádihoz, 1664 február 28—március 8.

⁶⁰ Ugyancsak ez év tavaszán rendeli a szultán, hogy „mivel a tél elmúlt és már legeltetni lehet, a szegedi kerületben telelő tatár katonák számára a rájától csak félannyi árpát szedjenek be, mint amennyit a tél folyamán szedtek“ (Id. h. 65. l. 169. sz.)

⁶¹ Szakasz, „katar“ a. m. egymáshoz láncolt tevék vagy teherhordó állatok sora, mégpedig a jelen rendelet szerint olyan sor vagy szakasz, mely négy darabból áll (800 katar eszerint 320 darab; 80 katar tevének meg 40 lónak 360 adag takarmányra van szüksége.)

⁶² A becskerei kádi még külön részletes utasítást kap: Minden szakasz tevé számára egy-egy árpából és szalmából álló adagot kell adni. Az ugyanott telelő 20 lónak, továbbá a felügyelő 20 lovának szintén egy-egy adag takarmány, valamennyinek tehát összesen és naponként 360 adag takarmány, elegendő szalma, egyéb eleség és tűzifa adandó. (*Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 88. lap, 240. sz.)

⁶³ Id. h. 1929. évf. 103—4. lap, 298. sz.

⁶⁴ Id. h. 1929. évf. 66. lap, 171. sz. — Mivel nem jelent meg elegendő munka, a szultán elrendeli, hogy „az elmaradókat irgalmatlanul ki kell végezni“. Id. h. 72. lap, 191. és 192. sz.

A temesvári várőrség élelmezésére húszezer „kile“ búzát kellett Belgrádból a „Temesvártól tizenkét órányi távolságban levő Újpalánkára“ szállítani, azt a nevezett vár parancsoló pasájának átadni, hogy ott biztos helyen őriztessék, ha pedig ilyen nem volna, e célra egy nád-fedelű magtár készíttessék, hogy „mikor majd a téli napok megjönnek, azt az ottani ráják, mint a maguk részéről eladni szándékolt élelmiszereket, hátukon, lovakon, szamarakon a Temesvár várában levő magtárba szállítsák“. E szolgáltatás fejében kilétkint az 1009, vagyis az 1698 évben fizetendő fejadójukból egy para engedtetett el nekik.⁶⁵

Tetézte az adóbeszolgáltatással járó bajokat még egyik-másik hitvány tisztviselő arcátlansága, aki annak elhíresztelésével, hogy most az átadást az ő kezébe kell teljesíteni, ráijesztett a jámbor népre, hogy késedelem nélkül rója le köztartozásait. Miután ez megtörtént, kiderült a csalás, de az adót a népen ismét behajtották.⁶⁶

Ama körülményt, hogy a ráják súlyos adózásaik ellenére, keresztény uralkodóknak, az erdélyi fejedelmeknek és a Habsburg- királyoknak, továbbá keresztény földesuraiknak és a vármegyéknek beszolgáltatották a régi állapotok szerinti adójukat, általában ragaszkodásuknak, a nyugati keresztény közösséghez való tartozásuknak és földesuraikhoz való vonzalmuk bizonyítékának tekintik. Minthogy azonban nem valószínű, hogy a ráják szenvedélyes adófizetők lettek volna, az akkori zűrzavaros adóviszonyok figyelembevételével, egyes esetekben jogosultnak látszik az a nézet, hogy a zaklatásoktól való megkíméltetés végett adták meg a kirótt adót. Ezzel a török nem törődött, épúgy, mint a hitközségi szervezetek működését nem kifogásolta, ha a neki járó adót behajtotta. Az egy alkalommal támasztott kifogásokat Verancsich Antal érsek Konstantinápolyban azzal a rabulisztikus érveléssel ütötte el, hogy a „keresztény császár épúgy feje az egész kereszténységnek, mint a szultán a mohamedánságnak és esküjét szegné meg, ha ily sok keresztény néppel nem törődne“. ⁶⁷ Méltán hasonlították már az egykorúak az adófizető rájákat oly „szegény juhnyájhoz“, amely „két úrnak — a töröknek és kereszténynek egyaránt — adja tejét és gyapját“. Pedig őket sem az egyik, sem a másik uruk nem védte, hanem egyaránt sarcolták mind a török hadak, mind az erdélyi fejedelem, mind a „bécsi király“ szolgálatában álló keresztény vitézek.⁶⁸

Birtokviszonyok.

A törökök a Korán jegyében azzal a szándékkal indultak hadjárataikra, hogy az egész keresztény világot megsemmisítsék és e helyett Mohamed vallási rendszerének, az iszlamnak, viláгурalmát megalapítsák. Ez az eszméjük gyűlölettel töltötte el őket minden ellen, ami a

⁶⁵ II. Musztafa szultán 1697 április 22-i rendelete. *Török oklevéltár* 310. lap, 333. sz.

⁶⁶ *Szalay-Baróti*, III. 296.

⁶⁷ Id. m. III. 304. V. ö. II. Ferdinánd király támogatását a szegedi ferencesek részére. *Reizner: Szeged története* IV. (Oklevéltár) 173. l., 105. sz. (1628 aug. 14.)

⁶⁸ Id. m. I. 150.

kereszténységnek javára volt. Természetes tehát, hogy amidőn egy keresztény országrész hatalmukba került, nemcsak nem tartották tiszteletben a legyőzötteknek történelmi jogokból származott magánjogi szerzeményeit, hanem éppen ellenkezően, mivel ezekben a kereszténység támaszait és oszlopait látták, teljes kiirtásukra törekedtek. Megtehették, mert a hatalom az ő kezükben volt. Meg is tették. Nem nézték a pecsétes leveleket, nem hallották a jogfosztottak jajgatását. Túltették magukat azokon minden tanakodás és gondolkodás nélkül és hozzáfogtak elsősorban a dologi jog reformjához. Munkájuk nem volt fércmű, hanem oly alapos és lényegbevágó, amint azt a Korán követelte. Nem szorítottak a létezett intézmények átalakítására, hanem fenekestül felforgatták azokat. Egészen új kormányrendszer lépett életbe, amelynek rendszabályai nem hederítették a multra, hanem irányelveiket a jelen állapotából és a Korán szelleméből merítették. Fanatikusan törént a munka végrehajtása is.

Megszűnt a régi lakosok mindennemű birtokjoga. Az elfoglalt terület egyötöde vallási célokra, a szultánnak, mint Allah helytartójának jutott, akinek akaratát egyedül csak a Korán korlátozta. Ezt a szultáni kincstár (*kházine, khászna*) kezelte.⁶⁹ A megmaradt négyötöd rész a szpáhik közt⁷⁰ osztatott fel kisebb-nagyobb birtokrészekben. A kisebbeket „*timár*“-birtokoknak, a nagyobbakat „*ziamet*“-nek nevezték.⁷¹ A szpáhik kötelesek voltak jövedelmük arányában a hadi kötelezettségekhez hozzájárulni és katonai szolgálatot teljesíteni. Így történt, hogy 1663 április havában megparancsolja a szultán a temesvári alajbejnek, hogy az ejalet valamennyi ziamet- és timár-birtokosával⁷² azonnal induljon Erdélybe és Kücsük Mehmed pasa rendelkezése szerint teljesítsen szolgálatot.⁷³ Ugyanazon év májusában pedig megparancsolja neki, hogy a temesvári ejalet valamennyi ziamet- és timár-birtokosával siessen Várad védelmére.⁷⁴

⁶⁹ *Hóman-Szekfű*, V. 22. 25.

⁷⁰ A birtoklási viszonyok katonai természete kidomborodik a különböző elnevezésekből: „szpáhi“ („lovaskatona“, mert eleinte csak azok kaptak öröklött hadkötelezettség fejében földet), „szandsák“ („zászló“) „szandsák-bej“ („zászló-főnök“, „zászló-fejedelem“). V. ö. *Salamon*, 123. A Temesköz területére vonatkozó szultáni rendeletek legnagyobb részét katonai intézkedések. (V. ö. *Török oklevéltár*, 26.)

⁷¹ Az 500–20,000 oszporát, vagy ákcsét jövedelmező hűbérbirtokot „*timár*“-nak, a birtokos szpáhit „*timárlí*“-nak, a 20,000–100,000 oszporát vagy ákcsét jövedelmező birtokot „*ziamet*“-nek, birtokosát „*zaim*“-nak nevezték. (*Salamon*, 124, *Török oklevéltár*, 390.)

⁷² „Az egy ákcsétől ezerig és az ezer ákcsétől százezerig terjedő jövedelemmel bíró zajmokkal és timárosokkal“.

⁷³ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 282. l., 51. sz.

⁷⁴ Id. h. 278. lap, 68. sz. — Midőn a Kücsük Mehmed pasa, jenői begler-bej mellé szolgálatra kirendelt jenői és temesvári várkatonák, tisztjeiket és zászlóikat odahagyva, vijajletjeikbe mentek, a szultán 1663 júniusában meghagyja, hogy azonnal küldjék őket vissza tisztjeikhez, zászlóik alá. *Berlini és drezdai gyűjt.* (Id. h. 289. l. 75. sz. V. ö. a szultán 1663 június 27–július 6-i rendeletét. Id. h. 292. l. 87. sz. és 1663. augusztus 5–14-i rendeletét. Id. h. 295. l. 100. sz., 1929. évf. 97. l. 278. sz.)

Ebben a szpáhi intézménye egyezett az európai hűbériséggel, de más tekintetben lényegesen eltért tőle. Birtoka személyéhez volt kötve és halála után visszaháramlott az államra.⁷⁵ Sőt a szpáhi élethossziglan való haszonélvezeti joga sem volt biztosítva, mert birtoka is könnyen változott. Ha kitüntette magát, helyette nagyobbat nyert, mégpedig nemcsak a temesvári ejaletben, amelyben élt, hanem a szultán birodalmának bármely részében. Ha pedig valamiben hibázott, birtokát elvonták tőle. A timár-hűbérbirtokok csere tárgyai is lehetek. Abdullah-oglu Ibrahim és Abdullah-oglu Ahmed kérésére II. Murad szultán megengedte, hogy előbbi lippai, utóbbi temesvári timár-birtokát „ugyanakkora jövedelmű“ budai timár-birtokért cseréljék meg.⁷⁶ Ez arra mutat, hogy a kormány jó szemmel nézte, ha a szpáhi nem kötötte magát birtokához. Utóbbi rendszerint nem is tartózkodott huzamosan birtokán, hanem beszédvén annak jövedelmét, azzal tovább nem törődött. Okoszerű gazdálkodásról szó sem lehetett. Nem is lett volna értelme, hogy az ideiglenes birtokos mást, mint rablógazdálkodást folytasson.⁷⁷

Mivel a régi jogok megszűnésével sok föld uratlanná vált, a szultánok bőven osztogatták ezeket az értük esengő híveiknek. Alsóbbrendű tisztviselők, agák és futárok (csauszok) csalfasággal szintén szereztek ilyeneket.⁷⁸ A vitézkedett katonák közvetlenül a szultánhoz folyamodtak. Egy ilyen temesvári szandsákbeli ziamet-birtok adományozására irányuló kérvény fennmaradt 1690 június 9-ről:⁷⁹ „Felsőleges, kegyelmes szultánom! E szolgálójának (név nincs említve) előterjesztése az, hogy a temesvári szandsákban, a krassovai járásban Szás⁸⁰ nevű faluban és környékén 21.275 ákese jövedelmű ziamet, amelynek birtokosa, Kara Ibrahim, ennekelőtte elhalálozott s így ziametje megüresedett, én szolgálója pedig a végeken levő emberek közül az elhúnytnak rokonságából, a veteránok közül való vagyok s felséged előtt ismeretes, hogy minden tekintetben érdemes vagyok, tehát azon kötelezettséggel, hogy sietve arra a vidékre menjek és a zászlóm alatt összegyűjtendő emberekkel császári szolgálatra fordíthassam igyekezetemet, kérem, hogy az említett ziamet eme szolgálójára ruháztassék és átadassék. A parancs és fermán kegyes szultánom őfelségét illeti. Kelt az 1101 év Ramazán hó 3-án“.⁸¹ Az eddig kiderített adatok alapján mintegy hatvan oly ziamet- és háromszáz olyan timár-birtokról van tudomásunk, amelyek a szultánok kegyelméből a temesvári beglerbej fennhatósága alatt létesítettek. Adományozásuknál nem a földterület, hanem az ákcséban meghatározott évi jövedelem nagysága volt mérvadó.⁸²

⁷⁵ Bár tekintettel voltak arra, hogy újból adományozás esetén a hűbéres fia nyerje el a birtokot. (*Szalay-Baróti*, III. 294.)

⁷⁶ 1582 február 3. és 1588 augusztus 4-én kelt szultáni rendelet a budai beglerbejhez. (*Török oklevéltár*, 120. l. 144. sz. és 150. l. 197. sz.)

⁷⁷ *Szalay-Baróti*, III. 295, *Hóman-Szekfű*, V. 23.

⁷⁸ *Újabb részletek* 8. *Szekfű Gyula* előszava a *Török oklevéltár*hoz, 26.

⁷⁹ *Török oklevéltár*, 291—2. l., 306. sz.

⁸⁰ Valószínűleg eltorzított név. Ezért a hely fekvése nem állapítható meg.

⁸¹ A Temesközt és Szerbiát ekkor császári seregek tartották megszállva, ezért volt ott török katonaságra szükség. *Újabb részletek*, id. h.

⁸² Id. m. 11.

Birtokot kapott a temesvári ejaletben: 1564 július havában *Dsafer pasa*;⁸³ 1565 március 10-én *Mehmed* temesvári csausz, aki István „erdélyi király“ segítségére sietett;⁸⁴ ugyanazon év március 26-án *Ibrahim-oglu*⁸⁵ *Haszán* bej, aki János Zsigmond erdélyi „király“ segítségével vitézül viselkedett;⁸⁶ két nappal később, március 28-án *Iszkender* lippai szandsákbeli timárbirtokos;⁸⁷ ugyanez év július 21-én a *csanádi bej*;⁸⁸ 1565 október 4-én a temesvári csausz fia, *Mehmed*,⁸⁹ ugyane napon *Iszák*, a csausz-bán futára;⁹⁰ 1565 december 28-án *Ahmed* vojvoda fia, aki „Várad vára elfoglalásánál és Szatmár városában egy kiváló hitetlennek a fejét levágta“;⁹¹ 1565 december hó 29-én *Sehszuvár* lippai timárbirtokos;⁹² 1566 január 6-án a János Zsigmond segítségére siető *Avaz-oglu Mahmud*;⁹³ ugyanez napon *Musztafa*, aki „az erdélyi háborúban egy kiváló hitetlennek a fejét levágta és annak páncélját felöltötte“;⁹⁴ három nappal később *Hamza-oglu Mehemed*, a temesvári szandsákban, a fenlaki járásban timárbirtokos, minthogy „István, erdélyi királynak segítségével derék szolgálatot végzett“;⁹⁵ másnap *Juszuf* a temesvári szandsákban, a cserini⁹⁶ járásban timárbirtokos, ugyancsak az erdélyi fejedelemnek nyújtott segítségéért;⁹⁷ január 19-én *Haszán*, „a temesvári ejaletben, a csákovai járásban“ timárbirtokos⁹⁸ és *Ali-oglu Haszán*;⁹⁹ 1573 január 9-én a szatmári hadjáratban kitűnt *Szulejmán fia Haszán*;¹⁰⁰ 1581 augusztus 9-én a temesvári szandsákhöz tartozó Ofszenica, Rudna és Dolácz falvakban, *Ferhad*, aki a lippai szandsákban, Solymos várában „topesi“ volt;¹⁰¹ 1587 május 5-én *Ali-oglu Kászim* gyulai szandsákbeli timárbirtokos.¹⁰²

A kormányzó beglerbej önkényesen jelölte ki magának a termőföldek legjavát, amelyeket úgyszólván minden költség nélkül keresztény rabszolgáival munkáltatott. Turpissága csak akkor derült ki, amikor hadipénzek elsikkasztása miatt vonták felelősségre. *Evlia Cselebi* szerint még a kisebb tisztviselők is rengeteg jövedelemmel rendelkeztek.¹⁰³

⁸³ *Török oklevéltár*, 46. l. 18. sz.

⁸⁴ Id. m. 68. l. 64. sz.

⁸⁵ „Oglu“ annyi, mint „fia“, tehát: Haszán-fia.

⁸⁶ *Török oklevéltár*, 69. l. 67. sz.

⁸⁷ Id. m. 70. l. 68. sz.

⁸⁸ Id. m. 70–71. l. 70. sz. ⁸⁹ Id. m. 73. l. 74. sz.

⁹⁰ Id. m. 73. l. 75. sz.

⁹¹ Id. m. 77. l. 83. sz. ⁹² Id. m. 78. l. 85. sz.

⁹³ Id. m. 79. l. 87. sz.

⁹⁴ Id. m. 79. l. 88. sz.

⁹⁵ Id. m. 81. l. 91. sz.

⁹⁶ Talán Csernye (Crnja) Torontálmegyében (Jugoszlávia).

⁹⁷ *Török oklevéltár*, 81–82. l. 92. sz.

⁹⁸ Id. m. 82. l. 94. sz.

⁹⁹ Id. m. 82. l. 94. sz.

¹⁰⁰ Id. m. 103–104. l. 119. sz.

¹⁰¹ Id. m. 113. l. 130. sz.

¹⁰² Id. m. 136. l. 174. sz. Radseb szendrői kapitány „a temesvári szandsákban, a pancsovai járásban, Falva nevű faluban“ volt ziametbirtokos. (II. Murád szultán 1581 június 4-én kelt rendelete. *Török oklevéltár*, 111. lap, 126. sz. A helység ez elnevezés alapján nem határozható meg. V. ö. *Újabb részletek* 8–10.)

¹⁰³ *Karácson*: *Evlia Cselebi magyarországi utazásai* I. 9–14. *Újabb részletek*, 12.

A nagyvezírek tömémentelen vagyonnal bővelkedtek a temesvári ejaletben. Bizonyítja ezt az emlékükre és nevük dicsőségére tett alapítványok nagysága. *Szokoli Mohamed* nagyvezír 1573-ban kegyes alapítványokra a temesvári ejaletben levő következő ingatlanokat és ingóságokat rendelte: A csanádi szandsákban, Becskerek¹⁰⁴ városában, a Béga folyón négy köre járó malmát, a Becskerek környékén fekvő Elemér¹⁰⁵ nevű falut, a Szöllös¹⁰⁶ nevű földet, az Orlovát¹⁰⁷ nevű földet, 2500 darab juhot, 250 darab paripát, 600 ökröt és 11 bivalyt, a jól őrzött Becskerek városában épített szép alkotású fürdőt, az említett fürdő közelében épített 22 boltot, Temesvár városában levő 5 boltot, a szállóházat, amely 6 boltot és számos lakást foglalt magában, szintúgy Rékás¹⁰⁸ városában, a Temes folyón két köre járó malmot. Mindezeket vakuffá tette, azaz kegyes alapítványoknak szánta.¹⁰⁹ Még nagyobb *Köprüli Mohammed* nagyvezír alapítványa a temesvári, jenői és a lippai szandsákokban.¹¹⁰ Ehhez az alapítványhoz tartoztak többek közt¹¹¹ a Maros jobbpartján: Ó-Arad, Gelid,¹¹² Mikelaka,¹¹³ a Maros balpartján, „a temesvári oldalon“: Kisszentmiklós, Ság, Novák¹¹⁴ és Varjas.¹¹⁵ Mekka és Medina szentvárosoknak is jutott adomány a temesközi nagybirtokosok jövedelméből: odaszállították a temesvári tartományi kormányzótól már régebben lefoglalt Sebes és Lugos váraknak évi 3500 arany jövedelmét.¹¹⁶ Ambár az itteni timárbirtokok, mint kincstári jószágok, tehát államjavak felől csak a szultánok rendelkezettek és IV. Mohammed 1665 május 7-én a temesvári defterdárnak adott parancsában egyenesen „császári birtokok“-nak¹¹⁷ nevezi a neki jövedelmező temesi földeket, mégis a nagyvezírtől lefelé minden mozlím birtokos saját tetzése szerint rendelkezett jószágáról.¹¹⁸

¹⁰⁴ Nagybecskerek.

¹⁰⁵ Nemaacki Elemir, Nagybecskerek mellett, Jugoszláviában.

¹⁰⁶ Nákófalva (Nakovo), Torontálmegye, Jugoszlávia.

¹⁰⁷ Torontálmegye, Jugoszlávia. A török oklevélben: „Orlohat“.

¹⁰⁸ Temes-Rékás. ¹⁰⁹ *Török oklevéltár*, 103. l. 118. sz.

¹¹⁰ *Török oklevéltár*, 259–272. l. 280. sz.

¹¹¹ Az oklevélben több, kétségtelenül eltorzított helységnév fordul elő, mint: Gergyász, Potes, Hanszali, Meg-Szelveres, Haludes, Haloves (a csanádi járásban), Holszeg, Buzáros, Kebekende, Karakamba, Fejérekhezila.

¹¹² Az oklevélben „Gelire“ (260. l.) „Harit“ (263. l.). V. ö. Közteherviseles 39. jz.

¹¹³ Az oklevélben, *Karácson* olvasása szerint: „Nagy-Lak“. (260.) V. ö. 40. jz.

¹¹⁴ Az oklevélben: „Buak“. (Id. m. 260, 262, 263.) A helységet az 1664 március 19–27-i oklevéllel való összevetés alapján (*Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 88. l. 176 sz.) azonosíthatjuk Novákkal.

¹¹⁵ *Karácson* szerint „Aradmegyében“ (Id. m. 267.). Eszerint a Tornyától északkeletre fekvő, mai Nagy- vagy Kis-Varjas értendő alatta. Azonban kétségtelen, hogy a temesvármegyei Varjas értendő, mert határainak leírásánál Perjámos, Nagyfalva (Satumare), „Kétfil“ (Chetfel), Kenézház (azaz: Temeskenéz, Knez) és „a csanádi járáshoz tartozó Harmat nevű falu“ említettek. Id. m. 268–269.) Utóbbi Perjámostól keletre, az Aranka-Maros-közön feküdt. (*Borovszky: Csanád vármegye II. 206.*)

¹¹⁶ *Karácson: Török történetírók 410. Újabb részletek*, 13.

¹¹⁷ „Császári khászom“.

¹¹⁸ *Török oklevéltár 244. l. 275. sz. Újabb részletek*, 15.

E mellett az erdélyi fejedelmek, a Habsburg-királyok és a nádorok mind a szultán, mind hűbéreseinek rendelkezéseit tekinteten kívül hagyva, e jószágokat, mint uratlan birtokokat szintén tovább adományozták, a régi szokott mód szerint, azaz vagy az adományozott családjának magvaszakadásáig, vagy ennek élete hosszáig, vagy hadi kötelezettségének¹¹⁹ tartamáig. Rákóczi Zsigmond fejedelem 1607 június 28-án Pancsovai János és Pani lippai szerb katonáknak a temesmegyei Kétfül¹²⁰ Vántelek és Faluhely pusztult birtokokat; Báthori Gábor fejedelem 1609 szeptember 15-én egyes hajdúinak Serked, Ferged, Zombor¹²¹ és Tömpös¹²² falvakat, 1626 július 11-én Sajti¹²³ csanádmegyei falut, 1628 július 15-én Dézsi Gergely borosjenői harmincadosnak a csanádmegyei Harmat¹²⁴ és az aradmegyei Szentmiklós¹²⁵ jószágokat, 1635 július 2-án Szászvárosi Cserepes Ábrahám leányainak a temesmegyei Hasiagh, Sebel, Tecz, Gurguria falvakat és pusztákat; I. Rákóczi György fejedelem 1636 június 31-én Borosjenői Tisza György deáknak (Georgius literatus Tisa Makainus de Boros-Jenő)¹²⁶ 14 falut és pusztát Arad-, Csanád- és Temesmegyékben, 1646 július 3-án borosjenői katonáinak a csanádmegyei Perek, Komlós, Kovácsháza, az aradmegyei Kurtics, Iberd és Czipán pusztákat, 1647 március 28-án Kis Márton körösszegi hajdúkapitánynak a csanádmegyei Zombor, Ferjed, Pordan, Tömpös s a zarándmegyei Kovászi¹²⁷ helységeket; II. Rákóczi György 1649 december 2-án Fejér Ábrahám borosjenői vitéznek a csanádmegyei Apátfalva és Tövis pusztákat adományozza.¹²⁸

Mínthogy e birtokbaiktatások a tényleges viszonyok miatt nem történhettek a helyszínen, a beiktatási parancsokat rendszerint megtoldták azzal a záradékkal: „amennyiben a törököktől való félelemből megtörténhetik“, és a beiktatások foganatosítottak, de — távol a hely színetől. Így gróf Csáky László zólyomi és komáromi főispánt 1645-ben a győri káptalan iktatta be torontálvármegyei birtokaiba, majd 1695-ben hasonló nevű fiát is.¹²⁹ Királyi rendeletre iktatja be 1635-ben a garamszentbenedeki konvent Béltéki Pált és Olasz Pált a csanádmegyei Szentmiklós, Pádé, Morotva és Hodics¹³⁰ birtokaiba.¹³¹

¹¹⁹ „Durante beneplacito“.

¹²⁰ Kétfél (Chetfel).

¹²¹ Kiszombor a Maros partján.

¹²² A hajdani Tömösmönostor helyén.

¹²³ Sajtény (Seitin) a Maros jobbpartján.

¹²⁴ V. ö. 115. j.

¹²⁵ Kisszentmiklós.

¹²⁶ A Tisza grófok őse.

¹²⁷ Kovaszinc.

¹²⁸ *Borovszky*, id. m. I. 244 I. Ferdinánd 1557 augusztus 1-én az aradmegyei Györök falun kívül a csanádmegyei Oroszlámos egyes részirtokait eladományozza. (*Országos Levéltár: Liber Regius Ferd. et Max. p. 414.*)

¹²⁹ *Pesty Frigyes*, A történelmi földrajz kérdései Torontálban. *Történelmi és Régészeti Értesítő* 1879, 161. l.

¹³⁰ Jugoszláviában a Tisza balpartján.

¹³¹ *Borovszky*, id. m. I. 246.

Gazdasági élet.

A lakosság elenyészésének természetszerű folyamánya a földnek elvadásása, majd ennek következménye, a gazdálkodás teljes leromlása, rövid időn belül bekövetkezett. A kultúrtörökvések kezdettől fogva a haladás anyagi alapjának lerakására irányultak. Oktatták a tapasztalatlan népet a föld termősítésére, a belvizek levezetésére, a hiányzó víz odavezetésére, az állatállomány gyarapítására. A talaj meghálálta gondozását és szilárd alapot adott a nyugateurópai kultúra meghonosítására. A vad őstermészet barátságos színt öltött és gondozóját ottmaradásra, otthonának alapítására édesgette.

A török pusztítások folytán megfogyott munkaerő elégtelensége miatt műveletlenül hagyott föld termőképessége alábbszállott. Az utak gondozásának, a belvizek levezetésének, a védőgátak karbantartásának elmaradásával az egész vidék, mely nevető virányaiért azelőtt paradicsomnak magasztaltatott, gyászos pusztasággá lön, melyet az utasok „temetőnek“ neveznek.¹³² *A föld is visszaesik korábbi állapotába, újra vadonná, mocsarak, ingoványok, vadvizek gyűlhelyévé válik*, mert a talaj minősége eredetileg vizes, lápos volt. A középkori oklevelek minduntalan patakokat, vizeket, halastavakat emlegetnek. De a vizeket emberi kéz igába hajtotta és a halastavak halgazdagságuk szaporításával a lakosságnak olcsó élelmet, tulajdonosaiknak pedig bő jövedelmet adtak.¹³³ A török csak harcászati célokra használja fel a vizeket: több várnak termékeny környékét mértföldekre terjedő körzetben elárasszotta.¹³⁴ Nem akadályozta a mocsarak képződését, a belvizek elhatalmasodását, szeszélyes szertefolyását az ültetvényeken. Nemcsak az alibunári mocsárvidéken, hanem az egész Temesközben keresztül-kasul húzódik a mocsárvíz, a posványok hosszú sora sajátos állatvilágukkal, mérges levegőjükkel.¹³⁵

A talaj romlása következtében a termés mennyiségileg és minőségileg is csökkenvén, *a földművelés egyre szűkebb korlátokra szorítkozott*. A közbiztonság teljes hiánya miatt meghúzódott a falvak közvetlen közelében. A jobbágy pedig attól tartván, hogy termésfeleslegét ura elveszi, csak annyit termelt, amennyire saját szükségleteinek fedezésére szüksége volt.¹³⁶ A földesúrnak nem állott érdekében a földművelés felkarolása, mert birtokának jövedelméhez képest katonát állítani tartozott. Mivel a pusztta földet ez a kötelezettség nem terhelte, inkább legelőnek adta bérbe, mert az a kevés, amit érte kapott, egészben az ő markát

¹³² A császári követek és azok kísérői leírásainak egy részét magyar fordításban kiadta Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten, 1054—1717. Budapest 1891. *Hóman-Szekfű*, V. 5—6.

¹³³ *Hóman-Szekfű*, V. 6—8.

¹³⁴ *Fekete*: A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó ismeretei. „*Hadtörténelmi Közlemények*“ Budapest 1930, 1.

¹³⁵ *Böhm*: Geschichte des Temeser Banats, 210—215. *Hóman-Szekfű*, V. 8—9.

¹³⁶ *Borovszky*, id. m. I. 207. V. ö. Marcantonio Babaro velencei követ jelentését 1573-ból. *Zinkeisen*: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Gotha 1854 III. 184. *Salamon*, 250.

ütötte. Midőn az aradi hídnál a Mehmed pasa, nagyvezír alapítványi birtokán letelepedett ráják hozzáfogtak az elpusztult falu kültelkének műveléséhez, a szpáhiik nemhogy elősegítették volna munkájukat, hanem akadályokat gördítettek ellene.¹³⁷

A gyümölcsstermelés szintén hanyatlásnak indult, habár a török gyümölcskedvelő volt. Gyümölcsstizedet is szedtek.¹³⁸ A ma is tömegeesen termelt, kiváló fajtájú „sikulai“ alma ebben az időben honosított meg.¹³⁹ Hasonlóképpen a szőlőtermelés egyes helyeken jó hasznot hajtott. A Borosjenő környékén letelepedett Jován kenéz szőlőhegyeiért holdanként (dönüm) húsz ákce adót fizetett a kincstárnak.¹⁴⁰ Kendert, káposztát, lencsét is termesztettek és méhészettel is foglalkoztak.¹⁴¹ Nincs kizárva, hogy a tulipánt a törökök egyenest hozták be ide, bár általános elterjedését úgy magyarázzák, hogy Konstantinápolyból Hollandiába és onnan Németországon át került ide. A nárciszt, egyes rózsafajokat és keleti dinnyemagvakat a törökök ültették el a nélkül, hogy az itt talált kertészetet megváltoztatták volna.¹⁴²

Egészen véve azonban a török virágtenyésztés nem emelkedett jelentőségre. Viszont a mezőgazdasági üzem annyira leszállított, hogy a nép földművelés helyett állattenyésztésre fanyalodott. Erre mutat az a jelenség, hogy a Marostól északra fekvő helységek jobbágyai többnyire barmokkal fizették le adójukat keresztény földesuraiknak. A nagyiratosi jobbágyok több évi tizedüket 210 ökör szállításával egyenlítették ki.¹⁴³ De kivált a juhtenyésztés öltött nagy arányokat. 1581-ben a tizedlajstromok egyedül a csanádi náhijében (kerület) 74,349 juhot mutatnak ki. Egy-egy jobbmódú lakosnak 2—300 juha volt, de a tehetősebbeknek 5—600, sőt 1200 birkája legelészett az egykor szorgalmasan szántogatott, de akkor már rétekké vált földeken.¹⁴⁴ Pedig a legelők silányak voltak. Olyanok, amilyeneket a pusztá önnönmaga, minden gondozás nélkül kitermel. Az állatok karám nélkül szűködködtek. Kitéve az éghajlat változásainak, árvizek, lápos ingoványok veszélyeinek, elkorcsosultak.

¹³⁷ Szultáni rendelet a jenői kádihoz 1661 augusztus közepéről. *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 274—5. lap. 22. sz.

¹³⁸ Az aradvidéki „Hunkalak falu, kertjei után gyümölcsstized fejében 300 ákcsét“ tartozott fizetni. Az 1076. évi dsemazi-ul akhír hó közepén (1665 november 23.-a körül) kelt defter. *Török oklevéltár* 266. lap, 280. sz.

¹³⁹ *Márki*, id. m. II. 252—253.

¹⁴⁰ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 67. lap, 175. sz.

¹⁴¹ Erre vall pl. Kis-Szentmiklós kender-, káposzta-, lencse-tizede és méhkasadója. (Köprili Mohamed nagyvezír kegyes alapítványainak összeírása a temesvári, jenői és lippai livákban, 1665 december 23.-ról. *Török oklevéltár*, 266. lap, 280. sz.)

¹⁴² *Gragger: Türkisch-ung. Kulturbeziehungen (Ungar. Bibliothek, I. 14. Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Berlin, 1927. 1). Takáts: Rajzok a török világból, III. 358. sk. Hóman-Szekfű, V. 65, 400.*

¹⁴³ *Borovszky, I. 207.*

¹⁴⁴ *Velics-Kammerer: Defterek I. 334—335. Borovszky, I. 217. A pankotai főesperesség területéről még 1587-ben 2390 dézsmabaránya járt az egri püspöknek. (Egri Egyházmegyei Közlöny 1875, 15—19. Márki, II. 251). Mint a földművelők, úgy a baromtenyésztők is állandó zaklatásoknak voltak kitéve. 1574-ben pl. a lippai bej egy faluból negyven barmot hajtott el. (Márki, II. 251).*

A kereskedést megbéklyózta az utak rosszasága, az utazás veszedelemei,¹⁴⁵ a sokféle vám és az azokkal járó veszélyesség. A lippai bej két, Szegeden és Temesvárott bántatlanul járt szatmári kereskedő árucikkeit a követelt harmincadok lefizetése dacára is lefogta.¹⁴⁶ 1657 március 23-án Mehmed temesvári pasa panaszkodik a miatt, hogy a temesvári olaszokat, habár áruik dolgában a harmincadosokkal megalkudtak, Jenőbe érkezésükkor minden portékájukból kipusztították.¹⁴⁷ Ehhez járult a hitel hiánya. A tőkepénzesek elrejtették pénzüket, hogy az adószedők ki ne zsarolják őket, a pompakedvelő török nagyurak pedig szinte szenvedéllyel úzték a thesaurizációt. A Temesköz egyik kereskedelmi emporiuma Pancsova volt, ahol a Temes a Dunába torkollik. A víziút nem járt veszedelemmel és olesó volt. A forgalom Erdély és Belgrád, valamint Buda és a Tiszamenti helységek közt Pancsován át bonyolítottatott le.¹⁴⁸ A szultáni rendeletek sűrűn emlegetik a pancsovai kikötőt.¹⁴⁹ A vidék kereskedelmének szálai Fanilo gazdag görög kereskedőcsalád kezében összpontosultak. Panaszolják a szultánnak, hogy a vámtestek zsarolják őket: „Mi mindenkor Erdély tájékán kereskedtünk és hozott árucikkeinkről az előírt hivatalos vámot a jól őrzött Belgrádban fizettük meg. Pancsován és egyéb helyeken megállapodva, ott nem kereskedtünk; ezért csak átmeneti vámot fizettünk. Sem Pancsován, sem Jenőn nem zaklattak azelőtt vámkövetelésekkel. Jelenleg azonban a pancsovai vámbiztosok a törvény ellenére egyenkint három gurust, a jenői vámtestviselők pedig összesen ezer akcsét követelve, erőszakoskodnak rajtunk“. Kérik, hogy „a régi, törvényes összegnél“ magasabb illetékekkel ne sújtsák őket. Kérelmüknek a szultán helyt adott és megparancsolta, hogy amennyiben a vámot Belgrádban megfizették és erről igazolványuk (tezkere)⁵⁰ van, Pancsován csak a régi törvény szerint átmeneti vámot vegyék meg rajtuk.¹⁵¹

A vásártartás nem volt tilalmazva. Ennek fejében azonban, mint pl. Simándon, „maktu“-t kellett fizetni.¹⁵² „Mivel úgy a katonaságra,

¹⁴⁵ A török és a keresztény katonák nem egyszer támadtak a gyanútlan kereskedőkre, megfosztották őket ruháiktól és ha védekeztek, még életüktől is. 1628-ban betörték az olasz kereskedőket elszállásoló ferencrendiek szegedi klostromába. (Reizner: Szeged története, IV. Oklevéltár 105. sz. 173–174. l.) A szultán fülebe is eljutott a híre annak, hogy „egy Jovan nevű rabló vagy húsos lovas társával Orsova táján garázdálkodik“. (Rendelet Kászim jenői pasához 1665 május 16–25. *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 92. lap, 260. sz.)

¹⁴⁶ Márki, II. 260.

¹⁴⁷ Márki, II. 440.

¹⁴⁸ A szultánok gyakran elrendelték élelmiszerek beszerzését a Temesköz-ből. V. ö. IV. Mohamed szultán 1675 június 16-án kelt rendeletét a temesvári ejalet kádijaihoz (*Török oklevéltár* 282. lap, 294. sz.) és 1680 február 10-i rendeletét a Temesvár környékén élelmiszerek vásárlásával megbízott tisztviselőkhöz. (Id. m. 283–4. lap, 297. sz.)

¹⁴⁹ 1673-ból (*Török oklevéltár* 279. lap, 291. sz.), 1680 február 10 (Id. m. 283–4. lap, 297. sz.) 1696 aug. 29-ről (Id. m. 308–9. lap, 331 sz.)

¹⁵⁰ Annyi mint: „cédula“.

¹⁵¹ IV. Mohamed szultánnak a belgrádi állomáshelyen, 1664 szeptember 23-án kelt rendelete a pancsovai kádihoz. (*Török oklevéltár* 242–3. lap, 273. sz.)

¹⁵² Márki, II. 263.

mint a rájukra nézve egyformán előnyös és szükséges“, a szultán 1661-ben elrendeli, hogy „az aradi hídnál“ („Arad körösü basinda“) évenként kétszer vásár tartassék.¹⁵³ Híres piaca volt Lippának, melynek kőből épített oszlopos bazára maig fennmaradt. Mint a középkorban, most is elsőrendű árucikk a só volt, amelyet a Maroson szállítottak ide.

Egyes újabbkori történetírók a törökök természetét szelidebbnek, nyájasabbnak és hódoltság idejében való viselkedésüket derültebb világításban iparkodnak feltüntetni, mint a régebbi írók; mindazonáltal, ha ma, évszázadok leforgása után, a gyűlölködés nagyító szemüvege nélkül nézzük az akkori világot, elvetjük ugyan az egykorú krónikásoktól a törökök megnevezésére esztergályozott „véredek“ gyűjtőnevet, de elismerjük ítéletük ama megállapításának helyességét, hogy bennük a meghódítottak legengesztelhetlenebb ellenségeiket látták.

Dr. Juhász Kálmán.

¹⁵³ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 273. lap, 17. sz.

Nyelvvédelem és a magyar sajtó feladata.

Az Ellenzék c. napilap 1935. április 7. száma a folyóiratunk multkori első füzetét ismertetve megállapítja, hogy „kitünő rész a nyelv művelésről szóló, ezt és pedig erdélyi melléklapjával minden lapunknak és folyóiratunknak kellene pengetni, hogy közügy legyen belőle“. (Lám, ebben a jóakarató mondatocskában is van két szeplő, mert magyarosan nem és pedig, hanem még-pedig és kellene után a főnévi igenév: pengetnie!) Tökéletesen igaza van, hogy „az elszigetelt cikkek csak magánszorgalmi jelenségek maradnak“, vagyis célt nem érünk, míg a nyelv művelést mozgalommá nem tudjuk fokozni és szélesíteni. Jó lenne azonban, ha nemcsak meglátnók, ami jó és helyes, hanem követnők és meg is valósítanók. Magától kínálkozik napilapjainknak az a szép és hálás hivatás, hogy az egész erdélyi magyar közvéleményt befolyásoló nyilvánosságukban naponta, de legalább is hetenként egyszer teret juttassanak a nyelv művelés és a nyelvvédelem kérdéseinek is. Szívesen megkötnők velük azt az egységet, hogy a folyóiratunk nyelv művelő kis cikkeit minden aggodalmaskodás nélkül vegyék át és közvetítsék az olvasók ezreihez meg százezreihez. Így, s csakis így lehetne szélesebb körökben hatást kelteni és eredményt elérni.

Örömmel látjuk, hogy van bennük erre hajlandóság. Legutóbb a Keleti Ujság (1935. 69. sz.) ismertette Szinyei József „Jó magyarság“ c. értekezését s egy-két figyelmetkeltő részletet közölt belőle, a Független Ujságban pedig (1935. 16. sz.) Károly Sándor lendületes cikke az erdélyi magyar nyelv megmentésére irányuló törekvésekkel foglalkozott. Szép és nemes megnyilatkozások ezek, de szintén „magánszorgalmi“ jelenségeknek tekinthetők. Hogy ne legyenek azok, minden ujságunk nyisson állandó rovatot a nyelvi kérdések részére és kitarthatóan teljesítse az egész magyarság hálájára való nagyjelentőségű feladatát.

Igy ne írjanak az újságjaink!

De az oktató sem

A multban is gyakran részesült támadásban, ma is sok szemrehányás éri a napi sajtót a fölületes nyelvhasználatáért. Jórészt reá, a közönség minden napi olvasmányára, lehet visszavezetni a helytelenségek elharapódzását, a köznyelvben. A mesterség természetével járó gyors és sietős munka a nyelv szellemébe ütköző hibáknak a melegágya. A közönség legnagyobb része előtt pedig tekintély a nyomtatott írás s az újság megvesztegető hitelén keresztül öntudatlanul szívja magába a helytelenségeket. Lapjaink főképen abban követnek el ~~hülyes~~ hanyagságot, hogy gondolkodás nélkül veszik át, írják le és terjesztik az idegen kifejezéseket. Egyik lapunk pl. a szokásos kiabáló címbetűkkel ezt írja a magyar olvasónak: „Megsemmisítette a *Biroul Federal* Peter Farmer szövetségi edző szerződését“, s magában a szövegben még négy-szer ismétli meg a *Biroul Federal*-t. Így nyilván azt kívánja, hogy ezt a sporttestületet minden magyar ember ezután csak román néven emlegesse, holott egyetlen román lap sem hajlandó pl. a „Magyar Labdarugók Szövetség“-ét magyarul leírni, hanem csakis a saját nyelvén, ami annyira természetes, hogy erről vitatkozni sem lehet. Magyar újságjaink azonban gyakran feladják a nyelvünknek senkitől kétségbe nem vont természetes jogait is. Egy másik közle-

1 % jórészen. 1 % esetet így!

a helyes ^{lelőre} ^{már}
 mény címében azt olvassuk, hogy „Diciosánmártinból Blajra költöztették a *Cercul de Regrutare*“-t, s a cikkben még vagy háromszor fordul elő ez a kifejezés, mintha a magyar hírlapíró már nem is tudná, hogy ez a szerv a mi nyelvünkön *hadkiegészítő*. Az ilyesféle hanyagság annyira megy, hogy az egyik lap híradása állandóan *Parcul Carol*-t emleget, holott a magyar beszédben ilyenkor *Károly-park van a helyén*. És miért kell a magyar lapjainkban állandóan *taxa, contenciós-per, interimár-bizottság, konverziós törvény* s ezekhez hasonló idegen kifejezéseket olvasnunk? Hiszen valamennyinek megvan a kifogástalan magyar megfelelője s ezek hozzá még jobban meg is világítják az magyar olvasó előtt a fogalom tartalmát. Sajtónknak éreznie kell, hogy felelősséggel tartozik a történelem ítélőszéke előtt s több gonddal, nagyobb tisztelettel és érzékenyebb lelkiismerettel kell bánnia a nyelvvel, millió és millió ember legféléttetebb kincsével!

Mussolini az olasz nyelv tisztaságáért.

Mussolini kezdeményezésére Olaszországban mozgalom indult meg, hogy az irodalom és a sajtó nyelvét megtisztítsák az idegen kifejezésektől és a nyelvből kiirtsanak mindent, ami idegen az olasz nyelv szellemétől. A lapoknak a mozgalmat irányító bizottság elküldte azoknak a szavaknak és kifejezéseknek a jegyzékét, amelyeket lehetőleg kerülni kell. Ezek legnagyobb-részt francia eredetűek, például: *omelette, silhouette, chauffeur*. Számúzik az olasz nyelvből a *frakk* szót is, továbbá a következő angol eredetű szavakat: *smoking, pullover, dancing*. A bizottság szigorúan örökődik, hogy ezek a szavak ne maradjanak a papiroson, hanem az életben is alkalmazzák őket.

Már így beszélünk magyarul!

Károly Sándor cikkéből (Független Ujság, 1935. május 5.) idézzük a következő tanulságos részletet:

A múltkoriban elbeszélgettem egy érettségizett magyar fiatalemberrel, aki az egyik állami hivatalban tisztviselő. Tökéletesen beszél románul, úgy hallottam, lelkiismeretes, szorgalmas ember és szép jövő áll előtte. Tőle hallottam az itt következő mondatot:

— Elvittem a *proces verbalt* a rendőrségre, ahol előbb a *regisztraturánál* iktattam, majd átadtam a *komisszárnak*, aki azonban nem tehetett semmit és az *aktát doszárba* helyezte. (Ez magyarul ennyit jelent: Elvittem a *jegyzőkönyvet* a rendőrségre, ahol előbb az *iktatóban* iktattam, majd átadtam a *rendőrfogalmazónak*, azonban nem tehetett semmit és az *iratokat az irattárba* helyezte).

Megjegyeztem egy másik mondatot is:

— A *secretar generallal* együtt kimentünk a faluba, ahol a *primart* kerestük. Velünk jött a *perceptor* is, de eredménytelen volt az út, mert *expert contabil* elfelejtettek kirendelni, aki megállapítsa, hogy a *borderóban* nincsenek-e hamis tételek. (Magyarra fordítva ez a mondat így hangzik: A *vezértikkárral* együtt kimentünk a faluba, ahol a *községi bírót* kerestük. Velünk jött az *adófőnök* is, de eredménytelen volt az út, mert *könyvszakértőt* elfelejtettek kirendelni, aki megállapítsa, hogy a *táblázati kimutatásban* nincsenek-e hamis tételek).

A mindennapi életben, kereskedelembe, iparban, egyszerű társalgásban is sok „polgárjogot“ nyert román szót találunk. A kis diáknak fogalma sincsen arról, hogy a „geografia“ földrajz, az „istoria“ történelem, az „aritmetica“ számtan. A szülőnek nincsen ideje és kedve otthon külön foglalkozni a gyer-

mekével, talán nem is rendelkezik oktatási készséggel, hogy az állami iskolába járó kislának vagy leányának magyar nyelvi leckéket adhasson.

Mi, akik itt élünk, nagyon jól tudjuk, hogy az államnyelv ismerete elengedhetetlenül fontos. Aki boldogulni akar, annak tudnia kell románul, mégpedig mennél jobban tud, annál nagyobb hasznát veszi. De a két nyelvet összevegyíteni, zagyva képzőket és jelzőket teremteni, fölösleges és szükségtelen. Igyekezzünk tisztán beszélni románul, amikor románul beszélünk! De beszéljünk és írjunk magyarul, ha magyarul beszélünk és írunk! Miként a bukaresti fülnek fáj, ha eltorzult románt hall, ugyanúgy fáj az itteni magyar fülnek is, ha eltorzult magyart hall.

Hány román szó került az erdélyi magyar nyelvbe?

Bizonyára senki sem kételkedik abban, hogy azok a germánizmusok és ferdeségek, amelyek ellen a „magyarosan“ jelszava alatt odaát irtó hadjárat küzd, hiánytalanul megtalálhatók az erdélyi magyar közbeszédben, sajtóban és irodalmi nyelvben is, azzal a különbséggel, hogy ezek nálunk nem fognak, hanem vígan és akadálytalanul garázdálkodnak. Ha Magyarországról kikergetik is őket, nálunk menedékjogot találnak és gyenge ellenállású környezetünkben minta-példányokat hajtanak. Ezeknél azonban közvetlenebbül érintenek bennünket a román nyelv szavai, amelyek már számottevő területeket foglaltak el nyelvünkben. Először egyenként jelentek meg, esupán a nélkülözhetetlenek (*lej, báni*), azután a magyarul is kifejezhető fölöslegesek (*sef, sectia*) kezdtek letelepedni, majd olyan tömeges áramlásuk indult meg, hogy ma alig van erdélyi magyar ember, aki ötpercenként ne keverne a beszédébe egy-egy román szót. Különösen a hivatalos úton terjedő szavak (*kontrolor, inspektor, permisz, stb*), meg a magyarság életével meglehetősen széles fölületen érintkező kormányzás, politika, közigazgatás, közgazdaság és jog román műszavai foglalnak el nagy teret a mindennap olvasott újságokban s rajtuk keresztül a felszívó munkájukat már megkezdték, hogy a köznyelvben is teret hódítsanak. Természetes, bár nem megbecsátható következménye ez a kétnyelvűségnek, a román nyelvvel való folytonos és mellözhetetlen érintkezésünknek. Jó részüket még 1931-ben összeszedte Csúry Bálint kis közleménye (Magyar Nyelv, 1931, 253—258. l.), majd a múlt évben Szécsi László szerkesztett belőlük egy „kisebbségi román-magyar szótár“-t (Kosztolányi-Kacsó: *Anyanyelvünk*. 1934. 37—42. l.). E két számbavétel szerint megdöbbentő sorozat, eddig több mint 400 olyan közkeletű román szó helyezkedett el az erdélyi magyarok mindennapi beszédében, amelyek az uralomváltás előtt teljesen ismeretlenek voltak nyelvünkben. Fölszemes dolog intelmeket és fejtegetéseket fűzni e naponként emelkedő statisztikához.

Mi mindent nem tudnak a magyarul írók?

Újságíróink pl. nem tudják, hogy a katolikusoknak *székesegyházai* vannak: állandóan *katedrális*t emlegetnek a cikkeikben, mert a német szövegekben *Kathedrale*-t, a franciákban *cathédrale*-t, az angolokban *cathedral*-t s az olaszokban *cattedrale*-t látnak és olvasnak. Ugyan melyik újságíró ismeri a *hajóhad* szót, amikor folyton csak *flottáról* ír? Melyik természettudásunk tudja még, hogy az országnak vagy a vidéknek *éghajlata* van s a szemnek *recehárttyája*? Derűre-borúra *klimát* meg *retinát* emlegetnek. Ki tudja még, hogy a nyelvekben *nyelvjárások* vannak, hiszen mindenki — sokszor még a nyelvész is — *dialektusról* beszél? Aki egyszer aztán a tollat kezébe veszi ná-

lunk, lépten-nyomon visszaéléseket követ el a *művelődés* terén: *kultúrpolitika*t hirdet, *kultúrértéket*, *kultúrhistóriát*, *kultúrvilágot* követel, úgyhogy lassanként ki is szorul nyelvünkéből a régi jó *művelődés* szó. Így alakultak a régebbi közművelődési egyesületek helyébe újabban *kultúregyletek*. Ez annál furesább, mert a *kultúr* nem is önálló szó, legföljebb a *kultúra*, de ez is csak azoknak, akik a magyar *műveltség*, *művelődés*, *közműveltség*, *közművelődés* szokat nem találják elég csengőnek és kifejezőnek. Aki pedig magyarul ír, illendőségéből mégis csak tanulja meg ezeket a magyar szavakat!

Különböző és különféle.

A német mind a kettőt így fejezi ki: *verschieden*, és sokan nálunk is csak *különböző*-t mondanak, írnak, s mellőzik a *különféle*-t, pedig a kettő nem egészen ugyanazt jelenti. A *különböző* annyi, mint: egymástól *különböző*, elütő, a *különféle* meg: sokféle. A jelentésbeli különbséget ilyen példák szemléltetik: *különböző* véleményen vagyunk, *különböző* szokású emberek, *különféle* betegségek, kérdések. *Különböző* híreket hallottam: ez azt jelenti, hogy egymástól eltérő híreket hallottam; *különféle* híreket hallottam: ez pedig annyi, mint sokféle hírt hallottam. A magyar nyelvnek igen finom különbségtevése ez, nem csoda, ha legtöbbször nem veszik észre a kétféle árnyalatot.

Vigyázzunk az igekötőkre!

Veszedelemes és izléstértő az idegenszók akadálytalan beözönlése, de még veszedelemesebb a nyelvünk szerkezeti sajátosságainak és szellemének romlása. Ezen a téren igen nagy hibákat követhetünk el a jelentéktelennek látszó kis igekötők helytelen használatával. Már évtizedek óta terjed a nyelvünkben a határidőt *betartja*, a szavát *betartja* használat, holott a magyar ember a határidőt és a szavát *megtartja*. Újabban veszedelmesen elharapódzott az *alátámaszt*. Az újságok szüntelenül írják, már nincs beszéd nélküle, s a helyes *támogat*, *megalapoz* szavaink mostoha sorsba kerültek. Felkapták továbbá a *le-* igekötő mindenféle alkalmazását a befejezettség jelölésére. Egészen megszokottá vált, hogy ma *letárgyaljuk* az ügyet s *lefolytatjuk* a vizsgálatot, sőt újabban *leszerződik* a színész, *leközi* az újság a cikket, *leválaszolja* az ügyvéd a levelet, *lefoganatosítja* a végrehajtó a végrehajtást, stb. Épilyen élősi módra terjed a *meg-* egypár esetben. Nincs többé *vádol*, csak *megvádol*. Régebben az utóbbi szólás váratlan *vádolást* jelentett, ma ez az árnyalat elveszett. Hasonlóképpen az *ülést*, a *bált* ma *megtartják*. Azt hinné az ember, hogy valami akadály volt, de ez szerencsésen elhárult, hogy annyira bizonyítgatni kelljen a *megtartást*, mert hiszen csak akkor volna helye az igekötőnek. De nem így van: ha már egyszer gyűlés, akkor azt ma csak *megtartani* lehet. Az *indokol* helyett annak idején a Nyelvőr a *megokol*-t ajánlotta. Az eredmény az lett, hogy ebből átvették a *meg-*et, hozzácsapták az *indokol*-hoz és ma már mindenki *megindokol*-t mond. Máskor meg épen elhagyják az igekötőt: „*úgy tűnt neki*, mintha most is látná szenvedő neje arcát“, e. h. *úgy tetszett*, *úgy rémlett*, *úgy tűnt fel előtte*.

Az író szabadsága és a szerkesztő joga.

A Budapesti Szemle szerkesztőjét az egyik munkatársa beperelte, mert magára sérelmesnek érezte a szerkesztőnek a cikkén ejtett módosításait. Az ügy végső fokon a magyar kir. kúria elé került s a legfelsőbb bíróság a szerző keresetét

azzal utasította el, hogy a szerkesztő módosításai a cikknek javára váltak. Ennek nyomán az íróvilágban is viták indultak meg arról a kérdéstről, vajjon vét-e az írói szabadság ellen az a szerkesztő, aki íróijával végigszánt a kéziratok kúszá mondatain, zavaros szöfűzésén s rendet teremt ott, ahol eddig nem volt rend. Olyan égbekiáltó bűn-e az, — szólt a kérdéshez Kosztolányi Dezső (Pesti Hírlap, 1935. 108. sz.), — hogy a szerkesztő segítségére siet annak a jeles szaktudósnak, aki gyalrlón játszik az írás hangszerén s épen azért nem mindig azt mondja, amit mondani akar, hanem merőben mást? Ez a szerkesztőnek nemcsak joga, hanem kötelessége is. A tudomány első föltétele a világosság, az érthetőség. Ennélfogva semmi jogtalanság sem esik az írás előkelő műkedvelőivel, ha kéziratukban törölnek olyan mondatot, amely fölöslegesen ugyanazt szajkózza, mint az előbbi, ha ezt a kifejezésüket: *dacára annak, hogy...* ezzel rövidítik meg: *noha, ámbár*, vagy *jóllehet*, ha szövegükben a *diabetes* helyett ezt írják: *cukorbeteg*, a *diététikus* helyett: *étrendi*, az *abszolút orientáció* helyett: *teljes tájékozódás*, s megértetik velük tapintatosságán és barátián, hogy a *zsongit* nem azt jelenti, hogy *bódit*, *kábit*, hanem épen ellenkezően azt jelenti, hogy *pezsdit*, *förlélenkit*, *izgat*, és hogy a gyermek nem az anyjával szemben érez hálát, hanem az anyja iránt? Akkor sem sántul meg a kifejezés függetlensége, ha az ilyen szólást: *per telefonice útján* a szerkesztő egyszerűen és szerényen így javítja ki: *telefonon*. Kár volna elkedvetleníteni főképp a tudományos folyóirataink szerkesztőit, akik éjt-napot egybeöltve javítgatják a kéziratokat, úgyhogy szegények gyakran szemgyulladást és írógörcsöt kapnak hálátlan és névtelen munkájuk miatt. Valljuk be őszintén és töredelmesen, hogy az iskolában senkit sem taníthatnak meg írni. Tankönyveink, különösen a multban, csapnivalóan voltak megírva. Emlékszem egy tankönyvemre, melynek a meghatározásai mindig így kezdődtek: „A hő... a villamosság... a fény... nem egyéb, mint...”, s emlékszem egy másik tankönyvemre is, melyben a különböző királyokat, bármilyen nemzetiséghez tartoztak is és bármilyen pályát futottak is be, következetesen csak így jellemezték: „Habozás és csüggedés nélkül járt az erény és kötelességteljesítés ösvényén.” Ezek a gépies szölamok sok emberben egy életre megbénítják a nyelvérzéket. Egyébként mindenütt a világon a szerkesztők gondja a javítás. Franciaországban a cikkeket nemcsak megfésülik, hanem lenyírják, ki-mosdatják, megcsutakolják, s úgy teszik a közönség elé. A londoni *Literary Times* névtelen közleményei, ezek a kis remekművek, egy egységes szerkesztői értelem fényét sugározzák. Az írói szabadság nem azonos az írói szabaddossággal. Lehet, hogy olykor följajdul az egyéni érzékenység és hiúság, de az ő fájdalmánál sokkal fontosabb tízennégymillió ember szellemi kinese, a nyelv, amelyet senkisésem lomposíthat, szennyezhet, szürkíthet, butíthat és ronthat büntetlenül!

Keresztény vagy keresztyén?

A *keresztény* és a *keresztyén* szóhasználat kérdésében érdekes és eredményes vita folyt le a Magyar Nyelv c. folyóiratban. A Tolnai Vilmos (1934. 65—68. l.), Horger Antal (u. o. 193—196. l.), Sági István (u. o. 196—200. l.) és Marjalaki Kiss Lajos (u. o. 246—248. l.) adatközlései és magyarázatai után már alig lehet kétséges a helyes szóhasználat. A szó történeti vizsgálatából kiderült, hogy a *keresztyén* szavunk *keresztény* változata nem Pázmány alkotása, amint ezt sokan állítják, hiszen Pázmány következetesen mindig *keresztényent* ír. A *keresztény* változat későbbi Pázmánynál, a XVII. század kézepén tűnik föl, mégpedig először protestáns nyomtatványok címlapján fordul elő

(Komáromi Csipkés György: Az *Keresztény* Isteni-Tudománynak summa, 1653), úgyhogy a *keresztény* alak a könyvészet szerint protestáns eredetű. Zrinyi a Szigeti Veszedelemben legtöbbször *kereszttyént* ír, Mikes és Páriz Pápai mind a kettőt használja, s az első katolikus író, aki következetesen a *keresztény* alakot népszerűsíti, Csúzi Zsigmond volt a XVIII. században (Zengedező sípszó, 1723). A két változat felekezeti elkülönülése a Kazinczy korában kezdődik s a múlt század második felében a *keresztény* szó hódítja el az általános használatot.

Nyelvtörténetileg nem két, hanem három alakja van a szónak. A Tihanyi kódexben, a Zrinyiászbán és a nép nyelvében gyakori a *keresztén* változat. Ezt úgy magyarázhatjuk, hogy a *kereszttyén*ből előbb *keresztén* lett, majd a tövég palatalisatiójával *keresztény*. Ez ugyanolyan, mint ahogy a *Sebestyén-Sebestén*, majd *Sebestény* változat keletkezett. „A *kereszttyént*—Sági István véleménye szerint — többszázados multja miatt nem mondhatjuk Baróti Szabó Dáviddal idegenszerűnek, de nem tekinthetjük a már szintén majdnem háromszáz éves *keresztényt* sem téves szófejtés eredményének“. „A magyar nyelvészeknek — írja Horger Antal, — e szóval kapcsolatban már csak egy feladatuk van: a lehetőség szerint kimutatni, hogy ki vagy kik találták ki azt a nyelvészeti csodabogarat, hogy a protestánsoknak a régi *kereszttyén* alakot kell használniuk, nem pedig az újabb, de egyébként teljesen kifogástalan *keresztény* alakot, holott az egykori *isa pur es chomuu vogymuk* helyett már ők is úgy mondják, mint minden magyar ember: *bizony, por és hamu vagyunk!* Azonban ennek a *keresztény* magyarság egysége érdekében nagyon kívánatos érvényesítése már nem a nyelvészek feladata.“

A Nyelvművelés hírei.

Magyarországon erélyes mozgalom folyik nemcsak a fölösleges, hanem a nélkülözhetetleneknek látszó idegen szavaknak a kiszorítására is. Sok esetben igen ötletes ajánlatokat tesz a közönség. Ezeket aztán a Magyar Tud. Akadémia Nyelvművelő Bizottsága alaposan megvizsgálja, megvitatja s az elfogadhatókat a magyar közönség, főként a sajtó munkásainak figyelmébe ajánlja. Így az idegen szavaknak már nem egy szerencsés helyettesítése történt. Ilyen elfogadásra ajánlott szavak pl. a következők:

Autó: *gépkocsi*, garázs: *gépszín*, fix fizetés: *szabott* fizetés, fix kamatozás: *kötött* kamatozás, inkognitó: *rangrejtve*, publicista: *közíró*, ródli: *szánkó*, Stillhalte-egyezmény: *hitelrögzítés*, kamatmarge: *kamatrés*, infláció: *pénzpuffasztás* és *pénzpuffadás*.

Értékes!

A háromszázéves Pázmány Péter-Tudományegyetem.

A magyar egyetemalapítási törekvéseknek 700 éves multja van. Az egyetemi gondolat a magyar szellemiségben már a XIV. század közepén tért hódított, amikor 1367-ben Nagy Lajos magyar király az Ausztria és Lengyelország egyetemalapításaival egyidőben létrehozta az első igazi magyar egyetemet Pécs városában. Húsz esztendővel később Óbudán kísértelmezett Zsigmond király egyetem alapításával, majd Mátyás király idejében Vitéz János érsek Pozsonyban alapított négy fakultásos egyetemet, amelynek tanszékeire külföldi hírességeket hívott meg. Ezek azonban az idők homokjában épügy eltűntek, mint az 1872-i helybeli és az 1912-i pozsonyi magyar egyetem. A századok viharát egyedül a budapesti egyetem állotta ki.

Pázmány Péter bíboros hercegprímás, esztergomi érsek az 1635 május 12-én kelt alapítólevelében 100.000 forintot helyezett el pénzben és érték-papírokban a nagyszombati jezsuita kollégium rektoránál egy universitas studiorum felállításának céljaira. II. Ferdinánd király 1635 október 18-án az egyetem felállításához megadta a hozzájárulást s az intézményt felruházta az akkor szokásos egyetemi előjogokkal. Nehány évvel később Lósy Imre, majd Lippay György esztergomi érsek a Pázmánytól alapított bölesészeti és hittudományi kart jogi karral egészítette ki. Mária Terézia királynő nagy adományokkal és javadalmakkal halmozta el az egyetemet s ezeknek a segítségével a XVIII. század második felében az orvostudományi kar is megkezdte a működését. Mária Terézia 1777-ben az egyetemet Nagyszombatból Budára költöztette át, majd 1804 január 20-án I. Ferenc király a Pesten elhelyezett egye-

tem részére új adománylevelet adott. Az 1848. XIX. t. c. az egyetemet a közoktatásügyi miniszter hatósága alá helyezte s kimondotta az egyetemi tanszabadság elvét. Az abszolutizmus idején az egyetemen a német nyelvet tették kötelezővé, de 1867-ben az egyetem visszakapta a jogait s azóta akadálytalanul teljesítheti tudománymívelő és terjesztő hivatását.

A Pázmány Péter alapította egyetem tíz emberöltőn keresztül az egyház, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a közegészségügy, a közélet, a politika s általában véve valamennyi tudomány számára a kiváló embereknek, a nemzedékeknek hosszú sorát képezte ki. Alapítása óta 40.700 ifjat avatott doktorrá s az idei rektor a sorban a 198-ik volt. Tanárai közül világhírré tettek szert Katona István, Révai Miklós, Toldy Ferenc, Gyulai Pál, Goldziher Ignác, Pauler Ákos, Gombocz Zoltán, Balassa János, Sesselweis Ignác, Kitaibel Pál, Jedlik Ányos, Than Károly, Eötvös Lóránd, Lóczy Lajos.

A magyar törvényhozás ez év május 7-én halála jeléül törvényes emléket állított az egyetemnek, az egyetem 300 éves alapítását megörökítő 50.000 drb. kétpengős érme forgalombahozataláról intézkedett s az egyetemnek ajándékozta a Csillagvizsgáló Intézetet és a Budapesti Földrendési Observatóriumot. Főünnepségét az egyetem ez év szeptember 25-30. napjain tartja s erre a meghívók az egész világ minden nevesebb tudósához elmentek.

Az egyetem jubileuma alkalmából az Osservatore Romano-ban D. Gulizia sorra veszi azokat az érdemeiket, melyeket a magyar tudományoság az emberiség szolgálatában szerzett. Megemlíti egyebek közt, hogy a világhírű wittenbergi és bécsi udvari könyvtárak alapítását magyar tudósok kezdeményezték, s emlékeztet rá,

hogy a vérkeringés törvényét elsőnek nem angol, hanem magyar kutató állapította meg; hogy az első dinamót magyar bencés pap szerkesztette; hogy az első írógépet magyar ember gondolta ki; hogy a magyarok előbb végeztek himlőoltást, mint az angolok; hogy a gyermekágyi láz kórokozóját magyar tudós találta meg; hogy a bort és a tejet a magyarok már Pasteur előtt is „paszterizálták”; hogy az első gőzmozdony nem Angliában, hanem Magyarországon vontatott teherkocsikat; hogy az egész röntgenológia magyar ember felfedezésén alapul, stb. Ezek a közismert tények ünneplik legszebben a háromszázéves magyar egyetemet.

Gombocz Zoltán.

Az egész magyar tudományosságot megrendítette a Gombocz Zoltán váratlan elmulása. A magyar nyelv-tudomány az egyik legnagyobb képviselőjét vesztette el benne, a magyar tudomány világhírű büszkeségét és a legtiszteltebb emberi egyéniséget. 1877-ben született Sopronban és már 23 éves korában sub auspiciis regis avatták bölcsészettudórrá a Pázmány Péter-Tudományegyetemen. Előbb az Eötvös-kollégiumban lett tanár, majd a helybeli egyetem magyar nyelvi tanszéken adott elő 1914-től 1919-ig, amikor a budapesti egyetemen Simonyi Zsigmond örökébe a magyar nyelvtudomány nyilvános rendes tanárának nevezték ki. Élete vége felé az a súlyos felelősséggel járó megtiszteltetés érte, hogy őt bízták meg az Eötvös-kollégium igazgatásával.

Gombocz Zoltán a maga szakmájában rendkívüli tudással rendelkezett, európai értelemben vett elsőrendű tudós volt. Tekintélyét a magyar nyelv-bolgár jövevényszavainak kutatásával alapította meg s ezzel egyszersmind a magyar őstörténeti kutatásnak egészen új területét nyitotta meg. Ez a munkája német nyelven is megjelent. Azonkívül tömérdék külföldi folyóiratban írt, mert nagy-

szerűen tudott franciául, angolul, olaszul és finnül is. 1928—29-ben meghívták a berlini egyetemre, ahol németül adott elő. Az összehasonlító nyelvészet mindig a főtérülete maradt s ennek a munkásságának köszönhetjük azt az eléggé nem méltányolt tényt, hogy az altaji nyelvészetben ma a magyarok vannak az élen. De felbecsülhetetlen értékű a magyar igeragozás típusairól írt értekezése s igen nagyszabású munkája a történeti magyar nyelvtan négy része: hangtan, alaktan, mondat- és jelentés-tan. Ezek közül egyedül a jelentés-tan jelent meg nyomtatásban, a többiek csak előadásai nyomán egyetemi litografált jegyzetekben láttak napvilágot. Tervezte a többi rész kiadását is, de ez most már az emlékére alakítandó bizottság feladata lesz. Ennek a munkának, mint alapvető műnek, azért rendkívüli az értéke, mert ehhez hasonló összefoglaló magyar nyelvtan nincsen. Az utolsó, a Simonyi Zsigmondé. körülbelül negyven évvel ezelőtt jelent meg. Különös érdeme és érdekessége az volt Gombocz Zoltánnak, hogy a nyelvet filozófiai szempontból nézte, ami a munkáit végtelenül tartalmassá és gazdaggá teszi. Tudását és nagyságát azonban leginkább a Melich Jánossal együtt szerkesztett *Magyar Etymológiai Szótárban* csodáljuk meg. Sajnos, ez a munkája befejezetlenül maradt, de megvetette alapját egy olyan nagyszerű etimológiai szótárnak, amelyhez fogható nincs egyetlen külföldi irodalomban sem. Kiváltképpen egyesült benne a tudós és a tanár kiváltsága. Tökéletes előadó volt. Állandóan négy-öt-száz diák hallgatta az előadásait. Rendkívül világos, tiszta és logikus volt az előadása, ami filozófiai műveltségén alapult. A tudós kivételes képességeihez kivételes lelki tulajdonságok is járultak. Barátainak és ismerőseinek szívében betölthetetlen nagy űr maradt utána.

Gombocz Zoltán emlékét az Erdélyi Múzeum-Egyesület története is ke-

gyelettal őrzi. Bölcsészeti Szakosztályunknak 1917 május 26-tól 1919 őszéig, a budapesti egyetemre történt távozásáig, elnöke volt s több ízben tartott nyelvészeti szakelőadásaival gyarapította Egyesületünk tudományos érdemeit.

Pusztuló Bólyai-emlékek Erdélyben.

Az erdélyi magyar nagyjaink emlékei a pusztulás sodrába jutottak: azok is, amelyeket a hálás utókor állított számukra, azok is, amelyek valami vonatkozásban állanak velük. Így ritkulnak egyre a Bólyai-emlékek. A székely főváros kultúrházának homlokzatán elhelyezett s a két Bólyai-testvért ábrázoló domborművet a város polgármestere néhány évvel ezelőtt eltávolíttatta. Ugyanott és a mi városunkban a Bólyai-utcák hivatalosan eltűntek, most pedig lebontás előtt áll az az épület, amelyet Bólyai Farkas épített családi házul a Tárnava Mare Buia községben. Ezt a házat a nagy tudós a halála előtt néhány évvel készíttette, amikor a család ősi kúriája az egész községet elhamvasztó tűzvészben elpusztult. Az új ház a község közepén egy szőlőhegy aljában épült, a szőlőhegy tetején pedig kis csillagvizsgáló készült. Itt szerkesztette meg a tudós Bólyai azt az elmés eszközt, amely automatikusan mutatta az égitestek mozgását (most a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik.) Bólyai Farkas halála után sok ideig lakatlan maradt a ház. Legutolsó lakója az unokája, Bólyai Gáspár volt, aki két évvel ezelőtt halt meg. A Bólyai-kuria az ő halálával a Bereczki család, majd az ottani görög kat. lelkész tulajdonába ment át, akinek örökösei most elhatározták az öreg ház lebontását. Így ma már csak az egykori ref. kollegiuma és az 1910-ben közös sírba helyezett két Bólyai emléke hirdeti Erdélyben azt a nevet, amelyet annak idején Európa tudományos világa ismert, tisztelt és még ma is megbecsül.

Herman Ottó emlékezete.

Ez év június 18-a a Herman Ottó születésének százéves fordulója. A magyar tudományos világ meleg megemlékezéséből a részünket nekünk annál is inkább ki kell vennünk, mert a lakatosinasból tudóssá lett Herman Ottó a tudományos pályáját az Erdélyi Múzeum-Egyesületnél kezdette 1864-ben, amikor Brassai Sámuel a fiatal tudóst a városunkba hívta s a Múzeum állattani osztályának a berendezésével bízta meg. Egyleti Évkönyveink 1864—1872. évfolyamaiban sűrűn találkozunk a később világűrre emelkedett magyar természettudós nagyértékű s alapvető dolgozataival. Állattani gyűjteményünkben mai is sok madár-unikum őrzi a preparáló munkájának emlékét. Tőlünk került Herman Ottó a Magyar Nemzeti Múzeumhoz, ahol a magyar természet-tudomány történetében emlékezetes munkásságot fejtett ki. Nevét ismerette először a *Magyarország pókfaunájáról* írt munkája tette, majd felkutatatta az ország nevezetes halvidékeit, megírta életének főművét, a magyar tudományosság egyik legértékesebb alkotását, a *Magyar halászat könyvét*. 1893-ban megalapította a magyar ornitológiai intézetet s a madártani tanulmányai eredményezték *A madarak hasznáról és káráról* c. érdekes könyvét. Utána egymást követve jelentek meg *A magyar ősfoglalkozásokról*, *A magyar nép arca és jelleme* és *A magyar pásztorok nyelvkinése* c. munkái, amelyek a magyar néprajzi tudomány fejlődését indították meg. Amikor Herman Ottó 1914-ben az élők sorából kidőlt, 1140 cikket, könyvet és tanulmányt hagyott a magyar tudományosságra. Rengeteget dolgozott, tömérdek alkotása van a kisipar, a mezőgazdaság, az egészségvédelem terén, továbbá a falufejlesztésben, a fajvédelemben és a legkülönfélébb tudományos intézetek megszervezésében. A magyar szellemiségben elévülhetetlen érdeme marad mindig, hogy a

magyar pásztoréletnek ő a tudományos felfedezője, a magyar néprajzi tudomány megalapítója, az őslénytan és a barlangkutatás megindítója és a madárvédelem megszervezője. Számos munkáját idegen nyelvre is lefordították, neve világszerte ismert. Joggal mondhatta a 70-ik születésnapján: „Két karddal harcoltam életem során: az egyikkel a nemzet nyelvén befelé harcoltam, a másikkal idegen nyelven annak elismeréséért, hogy van magyar kultúra, amely helyet követelhet és követel is az emberiség egyetemes munkájában.“

Jelentőségéhez méltó ünneplésben eleveníti fel a magyar tudományosság Herman Ottó emlékeztetét. A Természettudományi Társulat ünnepi díszülésén hódol emlékeztetének, a Magyar Nemzeti Múzeum Hermankiállítását rendez, a Magyar Ornitológusok Szövetsége pedig a Nemzeti Múzeum parkjában Herman-emlékművet fog felállítani. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület a dévai vándorgyűlésén fogja ünnepelni a Herman Ottó születésének százéves fordulóját és rója le háláját az Egyesületünkben kifejtett munkásságáért.

Dr. Szabó T. Attila akadémiai megjutalmazása.

A Magyar Tudományos Akadémia minden évben a Sámuel-Kölber jutalommal tünteti ki annak az évnek legjobb magyar nyelvészeti dolgozatát. Az idén ezt a jutalmat az Akadémia a Dr. Szabó T. Attila Weselényi-kollégiumi tanár „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere“ c. értekezésének ítélte oda, mely a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratában, a Magyar Nyelv 1934. évfolyamában, jelent meg. Ezzel csaknem egyidőben Szabó T. Attilát a tudományos munkássága alapján a debreceni egyetem a doktorává avatta. Erdélyben súlyos kérdés a tudományos utánpótlás, s így őszintén örvendünk a fiatal tudós sikerének, amely hivatalos elismerése a legjobb

úton haladó és még sok reménnyel biztató működésének. Ez neki is és másoknak is buzdításul szolgálhat a magyar tudományosság áldozatos művelésére, amely ma Erdélyben az arra hivatottaknak történelmi jelentőségű feladatvállalása.

Világhírű magyar tudományos felfedezés.

Az elmúlt évtizedben a biokémikusok kutatási tevékenysége főképpen a vitaminok körül mozgott. Minden fáradság azonban hiábavaló volt, senkinek sem sikerült a vitamint tiszta állapotban elkülöníteni, ezért hiányzott a valóban exakt tudományos megállapítása ennek a vegyületcsoportnak. *Szent-Györgyi Albert*, szegedi egyet. tanár, volt az első, aki ezen a téren eredményt ért el. A C-vitamint először kis mennyiségben a mellékveséből különítette el, majd rájött arra, hogy ez az érdekes vegyület a zöldpaprikában nagyobb mennyiségben fordul elő. Ami addig megközelíthetetlen volt, azt a magyar tudós elérte: utasításai alapján nagymennyiségű zöldpaprika feldolgozásából több kg. tiszta C vitamin készült kristályos formában. Ez a felfedezés az egész világ érdeklődését felkeltette. Szent-Györgyi az igazi tudós önzetlenségével nagyobb mennyiségű tiszta preparátumot bocsátott több külföldi kutató rendelkezésére, ezzel szorgos kutató munkát indított meg s ma már több száz külföldi közlemény hivatkozik a Szent-Györgyi felfedezésére s hirdeti a magyar tudományosság dicsőségét. A C vitaminnak nemesak a képletét és szerkezetét sikerült megállapítania, hanem egy külföldi gyár már szintetikusán elő is állítja e vegyületet, ami a biokémiában páratlan sikernek nevezhető. E felfedezés nagy hordereje csak most kezd kitűnni. Azóta derült ki, hogy a skorbutellenes *ascorbinsav* minden állati és növényi sejtnél nélkülözhetetlen kelléke s adagolásával fényes eredményeket lehet elérni

mindenféle vérzéssel járó kórképnél. A budapesti Korányi-klinika most közli hét bélhurut eset meglepő gyors gyógyulását, amelyek évek hosszú során át dacoltak minden más kezeléssel. A külföldi szaklapok is sűrűn hoznak az ascorbin-sav kutatására vonatkozó közleményeket és egyik sem mulasztja el kiemelni a magyar kutató úttörő érdemeit.

Ósrégi héber könyvtárt találtak.

Rendkívüli jelentőségű régészeti felfedezést tett a Starky által vezetett angol expedíció Lachis, vagy ahogy most hívják, Tel Adduveri környékén. Az angol régészek Batscha és Gaza között olyan romokra akadtak, amelyek a megállapításuk szerint Juda királyainak korából származnak. A romok között a héber feliratok valóságos könyvtárára bukkantak. Ezek a porcellánra vésett régi héber írású följegyzések valószínűleg egy judai fejedelemé voltak s az első templom idején készültek. A felfedezett könyvtár egy része azt a levelezést tartalmazza, amelyet a lachisi alkirály folytatott Jeruzsálem királyával. E levelezésben olyan nevekkel is találkozunk, amelyek a bibliában szerepelnek. Az angol régészek szerint ez a felfedezés egyike a legértékesebbeknek, amit a régészek Keleten valaha csak tettek.

Magyarországi ásásokok.

Magyarországon az elmúlt évben is rendszeres, céltudatosan kidolgozott tervek szerint folytak a Műemlékek Országos Bizottságának az ásásai. Három kutatási irányba ágazott a munka: kiástak római kori maradványokat, feltártak ókeresztény műemlékeket s napvilágra hozták meg helyreállították a magyar középkor néhány csodálatos alkotását.

A munkatervet követve, a fiatal archeológus gárda két kitűnő képviselője, Nagy Lajos és Paulovics István, a pannóniai maradványok föl-

tárásán dolgoztak. Az aquineumi zónában a budakalászi, derapataki és bivalyosi őrtornyokat ásatták ki és a Vác—Nógrádverőce közé eső szakaszon, a Duna északi partján újabb, eddig nem ismert alaprajzú római erőd került elő. Az ókeresztény kor emlékeinek feltárásában nemzetközi fontosságú eseményt jelent a fehérmegyei Fövénypusztán, a római Herculia területén, a Kr. u. IV. században épült nagyszabású ókeresztény bazilika falainak kiásása. A magyar földön napfényre került ókeresztény templomok között ez a legnagyobb méretű, s rendkívüli jelentősége abban van, hogy az ókereszténység legelső templomaival egyidős. A középkori műemlékek modern restaurálása és feltárása során tovább folyt a régi egri székesegyház, a visegrádi és diósgyőri várak feltárása és helyreállítása, a zsámbéki templom biztosító munkája és a XIII. században épült bélapátfalvi cisztercita templomnak a stílszerűtlen későbbi vakolattól való megtisztítása.

A legszebb eredményeket azonban a közvélemény és a tudományos világ feszült érdeklődése közt végzett esztergomi ásások hozták. A történeti források tanúsága szerint 1256-ig, amikor IV. Béla az egész várost az érseknek adományozta, Esztergom volt a magyar királyok székvárosa. Gyanítható volt tehát, hogy gazdag emlékek rejtőzhetnek itt. A közérdekű eseménnyé nőtt ásások csakugyan fel is tárták az Árpád-kori királyi palotát. A mostani bazilikától nem messze, mélyebb rétegben került elő a III. Béla idejében épült remekművű várkápolna vörös márványból faragott lépcsőkkel s klasszicizáló oszlopfőkkel díszített kapuval. A kápolna homlokzatának déli végéhez csatlakozik a királyi palota fala, a kápolna kapuzatához hasonló díszkapuval ellátva. A kápolna belsejében nagyszabású falképek maradtak fenn és portrészzerű emberi fejet ábrázoló két oszlopfej. Az egyik szoborportré francia arc típusa francia építőmes-

terre, a másikkak pödört bajuszú mongolos arca magyar mes-terre vall. A királyi palota egyik termében fönmaradt reneszánsz ráfestés első tekintetre elárulja a firenzei quattrocentó egyik legfinomabb mesterének, Filippino Lippinek, stílusát. Kiderítésre váró kérdés, hogy magától Filippinótól vagy valamilyik tanítványától származik-e. A Műemlékek Országos Bizottságának tervei szerint az Árpádok esztergomi királyi palotáját és várkapolnáját teljesen föltárva és helyreállítva Szent István halálának 900 éves évfordulóján, 1938-ban, adják át a magyar nemzetnek.

Az olasz tudomány hódolata Kőrösi Csoma Sándornak.

Az olasz tudományos Akadémia a Kőrösi Csoma Sándor születésének 150-ik fordulója alkalmából kiadta Tucci és Ghers akadémikusok tibeti úttjáról írott könyvét. Ezt a könyvet az Akadémia Kőrösi Csoma Sándor emlékének ajánlja s a bevezetésében mély hódolattal méltatja a nagy magyar tudós érdemeit, hangsúlyozva, hogy Kőrösi Csoma Sándor volt az, aki a titokzatos Tibetet először nyitotta meg a tudomány számára.

Az új török nyelv.

Az újjászületett Törökországban egymást követik a nagyjelentőségű újítások. Ez év májusában a kormány törvényjavaslatot terjesztett az ankarai nemzetgyűlés elé „az idegen elemektől megtisztított török nyelv kötelező használatáról”. Kemál köztársasági elnök már régebben elrendelte, hogy a nyelvtudósok dolgozzák ki az új nyelvet, az idegen szavakra keressenek megfelelő török kifejezéseket, s készítsék el az egyes mesterségek, iparágak és tudományos élet műszavait. A rendkívül elszaporodott idegen szavakat a feledésbe ment régi török szavak felelevenítésével igyekezzenek a nyelvből kiszó-

rítani. A török nyelvűvelő egyesület most adta ki annak a 8000 régi török szónak a jegyzékét, amelyekkel az idegen szavakat ezután az iskolában, a sajtóban, a könyvekben és az egész közéletben helyettesíteni fogják. A szótárt hatalmas példányszámban hozták forgalomba, mert hiszen a szavait minden töröknek meg kell tanulnia.

Gelei József kitüntetése.

A helybeli unit. kollégiumból került Gelei József a szegedi egyetem biológiai tanszékére. Jóleső örömmel vesszük tehát tudomásul, hogy a Magyar Tud. Akadémia idei nagygyűlése a Gelei József munkásságát találta méltónak a Marczibányi-jutalommal való kitüntetésre. Ez az elismerés Geleinek az utóbbi tíz évben megjelent több mint 1230 oldal terjedelmű 62 munkáját érte. Ez a munkásság főként az alsóbbrendű lényekre és sejtani kérdésekre terjed ki. Chromosoma-tanulmányaiban az örökléstannak azt az igen érdekes kérdését oldotta meg, hogy az öröklés rendjén az utódok megállapítható változatossága mi módon lehet jóval nagyobb, mint amennyit a magstecskék számából a kombinatív törvények alapján számítani lehet. Újabban a véglény-tanulmányaiban az egysejtűek idegrendszerének kiderítésével és az érzékszervek tanulmányozásával szerzett a külföld előtt a magyar névnek elismerést és dicsőséget. E kérdések kiderítésére olyan új vizsgálati módszereket dolgozott ki, melyeket az egész világon átvettek s amelyekkel kapcsolatban nevét a mikrotechnika legnagyobb mesterei között emlegetik. E módszerekkel sikerült neki megdöntenie az élettannak azt a téves fölfogását, mintha az érzékszervek csakis a magasabbrendű lényekben különböztek volna szét az ismeretes sokféle működés érdekében. Gelei kimutatta, hogy az addig egyformáknak tartott érzékszervek különbözők és a különböző ingerhatások

érdekében megfelelően szerveződtek. Ezt a kiváló tudóst Erdély adta a tudományosságának. Mi nemcsak büszkék vagyunk rá, hanem belőle bizalmat is merítünk jövőnkre. Az Akadémia hivatalos bírálata szerint „a lankadatlan kutató, ötletes módszer-felfedező, önállóan gondolkozó és saját lábán járó“. Gelei biológiai „működésére bármelyik nagy kultúr nemzet is büszke lehetne“.

Egy magyar tudós feltalálta a röntgenenergómétert.

Császár Elemér, a budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetem magántanára és fizikai intézetének adjunktusa, hosszú kísérletezéssel és a különböző fizikai elvek segítségével egy olyan készüléket szerkesztett, amely lehetővé teszi a röntgensugárzás mérését. Kísérletei rávezették arra, hogy legelőnyösebb a röntgensugárzást valamilyen fémmel teljesen elnyeletni és a keletkező csekély meleget elektromosáram termelésére használni fel. Ez a készülék alapelve. A teljes elnyelés végett a sugárzás egy kicsiny fénykúp nyílásába jut, ott a szétszórt sugárzás a fémfalra esik s így a röntgensugár energiája egészében hővé alakul át. Különösen döntő fordulat volt azoknak a fémeknek a főlismerése, amelyek a sugár-elnyelő kúphoz forrasztva jól mérhető elektromos áramot tudnak szolgáltatni. Ez a fém a tellur és az ezüst. A sugárt felfogó készülék a külső zavaró hőhatásokkal szemben tökéletes hőszigetelő burokban van s egy háromlábú fémállványon nyugszik. A röntgensugár vékony alumínium- és papírlemezekkel elzárt nyíláson keresztül jut a készülék belsejébe. A sugárfelfogótól mintegy 5–6 méter hosszú hajlékony, jól védett kábel vezet az elektromos áramot a mérő eszközökhöz. Ez egy eredeti leolvasó berendezéssel van felszerelve, úgyhogy a keletkező gyenge elektromos áram mérése könnyűszerrel és pontosan végezhető. Császár Elemér röntgen-

energómétere igen nagyjelentőségű az orvosi gyakorlatban is, mert ennek segítségével közvetlenül meg lehet mérni a testben elnyelt sugárzást. Ez pedig a röntgensugarakkal történő gyógykezelés szempontjából igen fontos, mégpedig azért, mert a nem elégséges mértékű röntgenbesugárzás nem gyógyít, a túlméretezett besugárzás pedig esetleg gyógyíthatatlan sebeket éget. A Magyar Orvosok Röntgenegyesülete nem rég melegen üdvözölte a felfedező tudóst, s örömet fejezte ki, hogy magyar ember találta fel azt a nagyjelentőségű készüléket, amely teljesen új alapokra helyezi a röntgen dózismérést.

A Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalma Erdélyt kutató munkának jutott.

A Magyar Tud. Akadémia a különböző tudománykörökben évenként felváltva igen tekintélyes összegű nagy jutalommal tünteti ki a legérdemesebb tudományos munkásságot. Az idén ezt a kitüntetést Vendl Aladár „*A Szászvárosi- és Szeben-Havasok kristályos területe*“ c. monográfiájának juttatta, mely a Magyar Földtani Intézet „*Geologia Hungarica*“ sorozatában jelent meg 365 negyedrétd oldal terjedelemben, 10 táblával és geológiai térképpel s 82 szövegközti rajzzal. A monográfia a Sztrigy, Olt és Maros folyók közti terület geológiai felépítését, közettani alkotását és ásványvilágát tárgyalja. A tárgyalat terület kelet-nyugati irányban 60 km, észak-déli irányban pedig kb. 40 km nagyságú földdarab. A szerző a kutatást a 2000 m. tengerszint feletti magasságot meghaladó lakatlan területen végezte hosszú éveken keresztül, nagy fizikai fáradsággal és sok nélkülözéssel. A laboratóriumi vizsgálat, különösen az 54 kémiai közetelemzés megint hosszú évek kitaró munkáját vette igénybe, úgyhogy a monográfia két évtized lankadatlan fáradságának az eredménye. Ez a petrográfiai-geológiai tárgy

nagyszabású munka, amelyhez hasonlók a nagy nemzetek irodalmában is ritkán látnak napvilágot, a külföldön is teljes elismerést aratott. A M. Tud. Akadémia kitüntetése nemcsak azért jelentős, mert a több mint százéves fennállása óta ez az első eset, hogy a nagyjuttalmával közettni tárgyú munkát méltatott különös elismerésre, hanem azért is, hogy a magyar szellem fényét Erdély tudományos megvilágítására sugározta.

Dr. Gergely Sámuel.

Nevét csak mi ismertük, munkásságát csak azok tartották számon és becsülték sokra, akik a tudományának területén jártasak voltak, mert a történet és az érvényesülés megvetésének szerénységében élte le hosszú szép letét, amelyet 90 éves korában ez év márciusában fejezett be a Teleki grófok marosmenti kastélyában. 1845 ápr. 2-án született a marossszéki Lukafalván. Iskoláit az erdélyi híres református kollégiumokban végezte, papi és tanári oklevelet szerzett, majd Párizsban két esztendeig a Faculté de Droit, a Sorbonne és a Collège de France intézetekben jogtörténeti, történeti, irodalmi és esztétikai tanulmányokat végzett. 1899-ben a helybeli egyetem az európai történelemből magántanárrá képesítette, majd utóbb rendkívüli tanára volt az egyetemnek az uralomváltozásig. Életemek a tudományos munkássághoz szükséges nyugalmát a gróf Teleki-család biztosította közel 60 esztendőn keresztül. A Történelmi Társulat és az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványaiban Erdély XVI—XVII. századi történetéből gazdag okleveles anyagot hozott felszínre és tett hozzáférhetővé. Foglalkozott világtörténeti kérdésekkel is, de munkásságának különleges területe a kútfők feltárása és az okmányok kiadása volt. A Magyar Tud. Akadémia történeti bizottságának megbízásából 1887-ben közzétette az Alvinczi Péter okmánytárának III. kötetét. Nevét azonban a tör-

ténetírásban a Teleki-család levéltárának feldolgozásával, a Teleki Mihály levelezésének összeállításával örököltette meg, amelyet a Magyar Történelmi Társulat adott ki 12 kötetben a gróf Teleki-család és a Magyar Tud. Akadémia költségén. Ezzel fölbecsülhetetlen anyagot szolgáltatott Erdély magyar multjának megismeréséhez. Közel ötven évig dolgozott ezen a hatalmas okmánytáron, ritka szeretettel és lelkiismeretességgel. Emlékét a magyar történetírás és Egyesületünk, amelyhez mindig bensőséggel ragaszkodott, kegyelettel fogja őrizni.

Magyar írók a Szellemi Együttműködés bizottságában.

A Nemzetek Szövetségének tanácsa a májusi ülésén Laval francia külügyminiszter ajánlatára a Szellemi Együttműködés (Commission Cooperation Intellectuel) bizottságába a meghalt Curiéné helyére — a bizottság egyetlen nőtagjául — egyhangulag Tormay Cecilt választotta meg. Előadói javaslatában Laval kiemelte, hogy a Tormay Cecil regényírói, történetírói és kritikai működése általános megbecsüléssel találkozott.

Ez a bizottság, amelybe Tormay Cecilt beválasztották, a nemzetközi tudomány, művészet és irodalom 15 kiválóságából áll. A 15 tag között Kína, Japán, India egy-egy kimagasló szellemi nagyságával s olyan nevekkel találkozunk, mint Henry Bergson, Paul Valéry, Gilbert Murray, Herriot, stb. Szellemi téren a békekötés óta Magyarországot ért legnagyobb nemzetközi hivatalos elismerés Tormay Cecil megválasztása ebbe a tekintélyes társaságba, amelynek céljai közé tartozik az irodalmi művek más nyelvekre való fordításának előmozdítása, a munkás és felnőtt oktatás, az oktató könyvek fölülvizsgálása, a mozi, rádió és a sajtó tudományos és nemzetközi szempontból való vizsgálata, a különböző nemzetek könyvtárai és múzeumai

közt a nemzetközi érintkezés elősegítése, a műemlékek megőrzése, a nyilvános gyűjtemények, valamint a szerzői jog nemzetközi védelme. Feladata továbbá a különböző nemzetek szellemi termékeinek kicserélésével a népek kulturális közeledésének előmozdítása. Így a magyar tag megválasztásához az a remény fűződik, hogy végre alkalom nyílik azoknak az akadályoknak a megszüntetésére, melyek a magyar szellemi termékeket az utódállamokból még mai s kizárják.

Hunyadi János eredete.

A hitújítás és a török megszállás zivatarai Hunyadi Jánosnak, ennek az egyszerű, köznemesi sorból kiemelkedett páratlan hősnak az eredetét teljesen homályba borították. Ő maga is új nevet vett föl s az üldözések családját is névváltoztatásra kényszerítették. A zivataros idők elmúltával a legendák és oklevelek összekevert, hiányos adataiból nem lehetett a történelmi valóságot megállapítani. Így keletkezett valami tízféle elmélet a Hunyadi eredetének megmagyarázására. Természetesen egyik sem igaz! Téves az is, amely őt Zsigmond törvénytelen fiának mondja, és téves az is, amely a jobbágynyúzó Vajk gyermekének és román eredetűnek tartja. A mátraverebélyi ősrégi templomban nyugszik egy 1403-ból származó hollós címerű síremlék szerint Péter, Györgynek a fia, győzhetetlen katona, Erdély egykori alvajdája. Újabban előkerült Ulászló királynak egy 1441-

ben kelt beiktató levele, amely Jánost ezen alvajda fiának mondja. A sírkövön levő címer a Hunyadi-címer őse. Ez és az oklevél együttesen félreértést kizáró módon hirdetik, hogy Hunyadi ennek a vajdának a fia. Az eddig forrásul szolgáló oklevelekben ugyanis a Vajkot keresztnévnek vették, pedig ez valóságban a Vajvodának, a Vajdának a rövidítése. Ezt igazolja az is, hogy Vajknál is György a nagyapa. A családi oklevelekben Péter fiai mint Vajda-fiak szerepelnek, tehát itt sem lehet az apa Vajk, hanem Vajda, mivel a nagyapa itt is György. Hunyadi tehát ízig-veéig magyar, ennek a de Vereb, vagyis Verebély-családnak a szülőtte, Péter erdélyi alvajda György fiának a fia. Ez a család 1180-tól szerepel a magyar oklevelekben. Az V. Lászlótól megállapított adottságok teljesen ráillenek: ősrégi birtokos, nemesi család, címerhasználati joggal több nemzedéken keresztül. Eredeti kutatásai alapján ezt állapítja meg most Fráter Lénárt érdekes tanulmánya a Theológia c. folyóiratban.

Hibaigazítás.

Az Erdélyi Múzeum XXXIX. évf. 1934. 302. lapján lévő 240. jegyzetbe a „fundamentum“ szó elírásból csúszott be; helyesen „firmamentum“ szó olvasandó. Ugyanígy javítandó az Erdélyi Tudományos Füzetek 71. számában a 61. lap 240. jegyzetében a „fundamentum“ szó „firmamentum“-ra.

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE

1. Bölcslelettudomány.

BARTÓK GYÖRGY: *A „szellem“ filozófiai vizsgálata.* Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok Köréből. IV. k. 9. sz. Bp. 1934. 447 l.

Az értekezés a legszorosabb kapcsolatba hozza a szellemet a vitalitással. A három funkció — test, lélek és szellem — valóban funkcionális egységbe kerül a tanulmányban kifejtett *életmezők elméletével*. „Az egyéni élet távolról sem alakulhat ki tisztán az egyéni testbe zártan, hanem szükséges kiterjednie arra a közvetlen térre, amely az egyéni életet körülveszi és táplálja, valamint arra az időre, amely már az egyéni élet mögött van, de arra az időre is, amely még előtte van annak. Az „életmező“ tehát hozzátartozik az élethez, amint az élő egyedben kialakul s jelenti az egyént körülvevő környezetet és az egyént körülvevő időt“. „A szellem feladata az, hogy örökké tartó működése által az emberi élet számára új és magasabb életmezőket alakítson ki.“ Összefoglalóan: A lélek és a test között az a viszony, hogy a test szolgáltatja a lélek szubsztrátumát, viszont a lélek a test műszere, közvetíti a test számára életmezőinek ismeretét, a szellem viszont az általuk szolgáltatott szubsztrátumon és rajtuk keresztül jelenik meg és alakítja ki magát. Ez a kialakítás a tudomány, erkölcs, műalkotás teremtésében s végül a hit által az istenséghez való felemelkedés tényében teljesítetik.

V. J.

BARÓ BRANDENSTEIN BÉLA: *Bölcsleleti alapvetés.* Bp., 1935. Egyetemi Nyomda, 546 l.

Pauler Ákos kiváló tanítványa, akinek bölcsleleti rendszerét eddig csak német nyelvű könyv rögzítette, e hatalmas kötetben most szélesebb magyar körök számára is hozzáférhetővé tette filozófiáját. Rendszere alaposan átgondolt s a mester útjain továbbhaladva, egészen új világmagyarázatra jut. Igazi rendszert ad, egységes világképet ábrázol, amelynek alap gondolata az abszolútumban való hit, s ennek minden relativum szükségszerűen alá van rendelve. Pauler Ákos logikai eredményeit továbbfűzve, szakít azzal a Kant óta általános rendszerépítő eljárással, amely az én és nem én ismeretelméleti viszonyának tisztázását látta minden bölcselkedés kiindulópontjának, s a középkori filozófia hagyományaihoz térve vissza, közvetlenül a lételmélet, az antológia kérdésszövedékéből indul ki. Újszerű, impulzív gondolkodása általában sok indítékot kap a skolasztikus bölcsleleti törekvésektől s kétségtelen egészséges irányban keres kivezető utat a szubjektív bölcselkedések mai útvesztőjéből. „Filozófusokhoz legméltóbb feladat látta tudományos igényű világnézetest hirdetni akkor, mikor a többség világnézete a — világnézettelenség“, — írja egyik kritikus.

S. I.

DÉKÁNY ISTVÁN: *A társadalomfilozófia alapfogalmai.* Az Akadémia Filozófiai Könyvtára, 7. k. Bp. 1933, 323 l.

A mű négy könyvből áll. Az elsőben a norma problematikáját vizsgálja behatóan: a norma mozzanatait, mivoltát, főfunkcióját, vonatkozásait, a normaadó és a normacímzett, az érték és a normatartalom

viszonyát, a normafajok különbözőségét, a normák konkretizálását, a norma garanciáját, formulázását, attitűd formáját és a technikai normát. A második rész (a társadalomfilozófia tárgya és módszerei) a társadalomfilozófiai problémák aktuálitását, a társadalomfilozófia tagozódását, a szociológiához, jogbölcselethez, etikához való viszonyát kutatja, helytelen kérdésfeltevéseket utasít el és a társadalomfilozófia módszeréről szól. A munka legértékesebb része a harmadik könyv (Társadalmi axiológia), amelyben a szerző az igazságosság eszméjével, a tagozottság, szabadság, egyenlőség, szervezettség, szervesség (közösség), a társadalmi hierarchia, a felemelkedés, a térfoglalás, a nagyságarány, a tartalomegység, a karakterológia és a kiteljesedés elveivel s a társadalomfilozófiai értékeknek egymáshoz való viszonyával foglalkozik. Platonnal az igazságosságot tartja az alapvető társadalomfilozófiai értékeknek.

V. J.

DÉKÁNY ISTVÁN: *Történelmi értékelés és átértékelés.* (A történetíró szellemi alkatának lélektanához.) Századok, 1933, LXVII. évf. 4–6 sz. 129–162. l.

E történetfilozófiai tanulmány körünk átértékelő történetírásának igazolását adja a történelmi elme szerkezetének kifejtésében. Az új történetírást szembeállítja a régi pozitívista felfogással. Ez utóbbi kétségtelenül a természeti tárgyaknál uralkodó fenomenológiai beállítottság hatása alatt állt. A történetírónál viszont az ergológiai beállítottság az alapvető: 1. a történész nem kívül áll, hanem egy világban él a maga tárgyával, egy „történelmi kollektivitásnak” a részese; s 2. a történészt e kollektivitásnak elsősorban a munkája érdekli. Így a történetírónál a munkaélmény jellemző (multban és jelenben egyaránt), valamint (a sors- és munkaközösség folyamánként) a közösségi én-tudat, a szociális beállít-

tottság. Befolyásoló tényezők: a történetíró társadalmi hovatartozása, úgyszintén nemzedéki jellege. Mindezek kifejtése után a tanulmánynak az az állásfoglalása, hogy a történetíró saját lelki alkatánál fogva nemcsak tartozik, hanem kénytelen is értékelni. A történelmi vizsgálatnak sajátos, akaratlan missziója, hogy a vadon nőtt értékelések és érzületek elmélyüljenek, tisztuljanak: történelmi értéktudattá emelkedjenek. A történelmi átértékelés teljesen indokolt és szükségszerű folyamat.

V. J.

HALASY-NAGY JÓZSEF: *A filozófia kis tükré.* Bp. (1933.) 210 l.

E filozófiai brevárium nem a filozófusok céhének készült, hanem a művelt közönségnek, hogy megindítsa a mai válságos időkben az eszmélkedést, az „együtt-filozófálást”. Ezért a szerző nem elégedett meg a pusztán tájékoztatással, hanem meggyőző formában szemlélteti a filozófus-magatartást, ami azután önként rávezeti a különböző filozófus-típusok és világnézeti irányok jellemzésére. Kiváló értéke a könyvnek a művészi szerkezete és a vonzó stílusa. Olyan, mint egy regény, amelynek szereplői az örök vitázó filozófusok és eseményei a nagy irányzatok színesen, megkapóan rajzolt ellentétei és összeütközései.

V. J.

HALASY-NAGY JÓZSEF: *Madách bölcsesége.* Athenaeum, 1934. XX. k. 1–3. f. 1–4. l.

A M. Filozófiai Társaság elnöki megnyitójaként felolvasott tanulmány a megújult *Ember Tragédiája* érdekes bölcséleti háttérére és szempontjaira mutat rá. A tudatosságra és szabadságra rábredt ember életének első jellemzője a történetiség: „az élet a jelenben a mult emlékezetéből és a jövő akaratából áll”. Ehhez kapcsolódik a szabadságra rábredt ember életének második jellemző vonása:

az állandó küzdelem a megsemmisülés és a bűn ellen; „a lelkiismeretétől felébresztett ember mindig bűnösnek érzi magát, mert léte mássátlétel: a lét ősforrásától való elszakadás“. Madách történeti színekkel fejezi ki mindezt. És azért álom formájában, mert „Lucifer, vagyis az Ész bölcsesége szerint az egyén csak illúzió, léte álmodás, ... a valóság a faj, melyben az egyén száz alakban újjólág feléled...“ Az *Ember Tragédiája* magában rejti azonban az ész által a két-ségbeesés, a halál örvényének szélére sodort ember életmegoldását is: visszatérni az embernek saját konkrét valóságához, testi-lelki mivoltához. A végső isteni szó: „Küzdj és bízza bizál!“ bizonyosága annak, hogy „az ember sorsa a végtelenből indulva a végesben való bolyongás után újra érintkezik a végtelennel“. „Az ember mássátlételéből visszatér önmagához.“ *Ez Madách tragikus optimizmus.* V. J.

HAMVAS BÉLA: *Exisztenciafilozófia*. Protestáns Szemle, 1935, XLIV. évf. 4. sz. 168—177. l.

A szerző mindenekelőtt az egzisztenciafilozófia helyét jelöli meg és lényegét foglalja össze: „Az egzisztenciafilozófia a filozófia mindenkori három formai követelményét foglalja magában: adjon a világról tudást (ismeret), mutassa meg a lét végső kérdéseit (metafizika) és ne kényszerítsen, ne igyekezzen meggyőzni, hanem szabadítson fel, biztosítson választási lehetőséget, mert csak így tudja feltárni azt a tényt, hogy az ember választásáért önmagában felelős (értéktudomány)“. A tanulmány a továbbiakban *Plessner Helmut*, *Martin Heidegger* és *Karl Jaspers* egzisztenciafilozófiáját mutatja be. V. J.

JÁNOSI JÓZSEF S. J.: *Világnézeti típuskutatás és filozófiai meg-alapozása*. Bp., 1934. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 96 l.

Ez alapos anyagismeretre és finom dialektikus elmére valló tanulmány Magyarországon első ízben tárja fel azokat a kérdéseket, amelyekkel a legifjabb filozófiai kérdéskör, a világnézettan foglalkozik. A világnézettan, Dilthey szerint, „a filozófia filozófiája“, az ábrándozásba és szubjektívizmusba jutott újkori bölcselkedésnek ingoványából igyekszik kivezető utat találni s azt kutatja, van-e rendszer az egymást váltogató bölcséleti rendszerekben, van-e hialadás a filozófiában. Ennek az új tudománynak célkitűzése: „azoknak a szellemi törvényeknek (vagy esetleg más erőknél is) a feltárása, amelyek az egyes világnézetek és így az egyes filozófiák alakulását, differenciálódását meghatározzák.“ A bölcsélet leg-elemibb problémájára keres tehát e lassan bontakozó kutatási terület választ: arra, hogy mi a filozófia. S. I.

JOÓ TIBOR: *A korszellem mint történetfilozófiai kérdés*. Athenaeum, 1933, XIX. k. 1—3. f. 1—20. l.

Az újabb történetiszemléletnek alapvető belátása, hogy a történeti életben minden összefügg, mindennek alapja egy közös lényeg, amelynek a megismerés fogalmi síkján három formája van: az általános és egyetemes kultúrszellem, azután valaminő történeti kultúra szelleme és végül a korszellem. A korszellem megállapításában az első szempont: a történeti élet. A korszellemet nem lehet egyik szellemi funkcióból sem kizárólag levezetni. Nem azonosítható a világnézettel sem. A korszellem az ember életmagatartása, amely magában foglalja egész mivoltát, összes funkcióit és közös egy bizonyos kultúrkörön és időszakon belül élő egyénekben. A korszellem vizsgálatában két szabály érvényes. Nem tekinthető kiszakított szakaszokban: az új magatartást mindig a régi elégtelenségének érzete váltja ki, de nem szabad elképzelni statikusan sem. A korszellem a kezdő szakaszban még nem kollektivum, ha-

nem teljesen személyhez kötött, a közösség életmagatartása még egészen más (I. korunk példáját). „Idea“-vá általánosulása után lesz csak az új kultúra központi elvévé. De nem tévesztendő össze a kor kultúrájával: a korszellem a történeti élethelyzet által kiváltott teljes és eredeti emberi magatartás, amely a tárgyi kultúrát magához idomítja, a kultúra a korszellem objektívációja. E megkülönböztetés sugarat vet a zseni és a tömegek kérdésére is: az emberek tekintélyes része képtelen oly akcióra, melynek köze lehetne a korszellem vagy a kultúra kialakításához, ezek gyengeségük érzetében tömegekbe húzódnak s mint tömeg képviselnek bizonyos súlyt a történet életében. Tehát vannak élenjáró egyéniségek és olyanok, akik átveszik az alkotásokat: az egyik típusban a korszellem él, a másik csak a kultúrát fogadja el. A korszellem és a kultúra viszonya azonban azért is lényeges, mert a kultúra skémáiból tudjuk genetikai módszerrel kifejteni a korszellem jellemvonásait. Végül külön probléma a korszellem és a norma viszonya. A korszellem maga nem normatív, de közvetlen viszonyban van a normák világával, maga nem normál, hanem ő maga is úgy jön létre a felette álló normák hatására: a korszellem az értéktudattal megáldott személyiségeknek szubjektív normaélményéből hajt ki. De a korszellem nem a normák, hanem a valóság világába tartozik. Ezért vesztí el idővel életerejét és szakad fel belőle újra a feladat, amely új magatartásra készíti az embert. Ebben a végeérhetetlen, mindig újra kezdődő erőfeszítésben áll az ember méltósága.

V. J.

KECSKÉS PÁL: *A bölcsélet története főbb vonásaiban.* Bp., 1933. Stephaneum. 646 l.

Eddig arányaiban legnagyobb filozófiatörténetünk. Szerzője roppant anyagismerettel és kiváló rendszerő készséggel rendelkezik. Nemcsak

az egyes egyének, népek, korok és iskolák bölcséleti alapgondolatait állítja össze nagy objektivitással, hanem az egyes fejezetek végén tárgykörének legértékesebb könyvészeti adatait is hozza. Az objektív ismeretű részeket egy-egy nagy időbeli egység tárgyalása után egy-egy értékelő fejezet zárja le, amelyben a kor filozófiai gondolkodásának általános irányait és eredményeit jellemzi és méri le. Értékelésében az az elv vezet, hogy „a folytonos alakulás forogtatagában a görög és keresztény eszmevilág érintkezéséből kikristályosodott egy philosophia perennis, egy lényeges vonásaiban maradandó bölcsélet, mely gazdag igazságtartalmával időtlen értéket képvisel s irányt mutató, eszmeindító erejét évszázadok lepergése után is megtartotta“. E szintetikus részek a könyv legeredetibb és legérdekesebb fejezetei. Zárókul első ízben itt kapjuk meg a magyar filozófiai irodalom részletes fejlődésrajzát.

S. I.

KORNIS GYULA: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata.* Franklin-Társulat. Bp. 1934. I—II. 306., 331. l.

Nagy nevelőértékű, mélyenszántó pszichológiai tanulmánnyal ajándékozta meg Kornis Gyula a magyar olvasók igényesebb rétegét ebben a két kötetben. A politikai lélek etikai vonásait, az államférfi egyéniségének eszményi mintaképét rajzolja meg művének első kötetében. Vagyis a követelményeket szabja meg a világtörténet kiváló szereplőinek lélektani vizsgálata alapján. A politikai erosz, az akaraterő, a felelősségérzés, a sugalmazó erő, az emberismeret és valóságérzés a lelki összetevői az államférfi eszményi típusának, de mindezek fölött döntő fontosságú a politikai hivatástudat. Második kötetében ellenkező eljárással a bonyolult politikai lélek sokféle típusát, a különféle jellemű államférfiak hosszú sorát vonultatja föl. A világtörténet kínálta óriási anyag kategóriák fölállítására

készítette. De sohasem feledkezik meg arról, hogy a többféle típus határait suroló politikai egyéniség bemutatására kell vetnie a hangsúlyt, tartozkodva a merev osztályozástól. Így találkozzunk sorban a tárgyilagos és szubjektív, a klasszikus és romantikus, a gyakorlati és elvont gondolkodású, öreg és fiatal, bizakodó és borúlátó politikusok alakjával. Igen érdekkeltő, ahogyan az angol, francia, német és magyar politikai jellemet élénk állítja. Mindenik nemzet politikai kiválóságairól plasztikus képet ad s e mellett a kiemelkedő magyar államférfiak arcélét is élesen megrajzolja. A szerző világtörténeti tájékozottsága, kútfő-ismerete bámulatos és művének tanulmányozása a politikai tisztánlátás és ítélkezés szempontjából mérhetetlen haszonnal jár.

K. B.

KORNIS GYULA: *A kultúra válsága*. Franklin-Társulat. Bp. 1934. 225. l.

A kiváló és hatalmas alkotóerejű szerzőnek kultúrpolitikai tanulmányai teszik a kötet nagyobb felét. Bevezető tanulmányában a magyar szellemi élet válságának az okát keresi s ezt elsősorban a szellemi életpályák körül mutatkozó túltermelésben találja meg. A megoldást a minőségi elv fokozottabb hangsúlyozásában, a szellemi pályákat előzőnlő fiatalok szigorúbb kiválogatásában látja s ide vágó gyakorlati tervei Magyarországon már törvényerőre emelkedtek. A második terjedelmes tanulmányban az európai és amerikai kultúrpolitika törekvései között von párhuzamot páratlan éleslátással, személyes tapasztalatok alapján. Majd a kötet tizenhárom kisebb tanulmánya gazdag változatosságban csillogtatja előttünk a szerző sokoldalú készségét. Elméleti jellegű tanulmányai: „A kultúra és az értékek formális jellege“, „A kultúra mint államecé“, „Ne-

veléstörténet és szellemtörténet“ címűek Kornist mint filozófiai írókat mutatják be. A magyar pedagógia történetének egyik fejezetét alkotja „Az ötvenéves középiskolai törvény“ című dolgozata. Mély pszichológiai szaktudása érvényesül „A költő és a lélek-búvár“ címen a Herceg Ferenc *Emlékezéseiről* írt tanulmányában. „Kezdet és vég“ című értekezésében Pauler Ákos világfelfogásának fejlődését és alakulását vizsgálja. Madáchnak is szentel egy szép tanulmányt s egy másikat Wagner Richárdnak. Végül ki kell emelnünk még két dolgozatát, melyekben a szerző a vele rokon egyéniségekről, két kultúrpolitikusról: Klebelsberggről és az amerikai Nicholas Murray Buttleréről rajzol megkapó, eleven képet.

K. B.

MIKOLA SÁNDOR: *A fizika gondolatvilága*. Bp. 1933. 411 l.

A fizika egyre jobban észrevehető módon kezd önmagából kifelé tekinteni; a világnézeti problémák útját, tehát a filozófia felé vezető utat ma már korunk vezető fizikus gondolkodói szinte kivétel nélkül megjárják. Természetes visszahatás ez a XIX. század filozófiájától elforduló pozitivistá világfelfogására. De önként folyik ez a fizikának jelen helyzetéből is: az elmúlt 15–20 év inkább a rendszerezés és az eredmények összefogásának a kora, az új elméletek viszont annyira megváltoztatták eddigi fizikai világnézetet, hogy elkerülhetetlen az új fogalmak megvizsgálása, az új elméletek és a nyomukban adódó új világnézet megkritizálása. „A fizika gondolatvilága“ e törekvésnek szolgálatában áll. Négy részben tárgyalja a fizikai elméletek, rendszerek és fogalmak történetét és összefüggéseit: I. a közvetlen tapasztalat fizikája, II. a makrokozmosz fizikája, III. a mikrokozmosz fizikája, IV. a fizikai megismerés. A munka nagy mértékben gondolatébresztő.

V. J.

2. Neveléstudomány.

BALINT SANDOR Dr.: *Néprajz és nevelés*. A Cselekvés Iskolája. 1934—35. II. évf. 3—4. sz. 122—138. l.

A szerző *Néprajz és nevelés* címen egy előadást (Néprajz és népiskola) és a külön füzet alakjában is megjelent tanulmányát (Néprajz és középiskola) foglalja össze. Indítéka: „A mai magyarságnak legsúlyosabb problémája az, hogy a jelen sokféle váltságán át tudja-e menteni a maga szellemi lényegét a jövőbe. Meggyőződés, hogy ez csak népi kultúránk szigorú számbavételével és készséges átélésével lehetséges.” Indító gondolata keretében „Néprajz és népiskola” címen hangsúlyozza a földrajzi és szellemi értelemben vett szülőföld, táj és emberközösség pedagógiai jelentőségét, valamint az oktatásban és az iskolán kívüli népművelésben való érvényesülését. Terjedelmesebb tanulmánya a néprajz és a középiskola viszonykérdéséről neveléstörténeti áttekintés után a következő megállapítást teszi: „Mi a néprajzot az elképzelhető új tantervben nem külön, a többi tárgytól többé-kevésbé elszigetelt studiumnak gondoljuk. A néprajzot, azaz a magyar népi kultúra ismeretét az új tanterv alapvetésének tekintjük, amelyen a középiskola egész tanulmányi rendszere fölépül, amelyből szelleme táplálkozik. A mi hitünk szerint ezt három követelmény biztosítja: a) a historizmus, b) a koncentráció és c) a népi élmény parancsa”. E három „követelmény” bő kifejtésével fejezi be alap gondolatában döntő jelentőségű tanulmányát a szerző. V. J.

BODA ISTVÁN: *Az értelmi nevelés feladatairól*. Különlenyomat a Magyar Pszichológiai Szemle VI. évfolyamából. Bp. 1934, 52 l.

E messzetelektől tanulmány tanulsága a szerző két tételes kijelentésében összegezhető: „Az értelmi nevelés:

az igazságra való nevelés” és „a nevelésnek egy nagy fordulatán kellene munkálkodnunk, hogy a nevelés fordulata előkészítthesse az élet nagy fordulatát, egy értelmesebben szervezett, emberibb-lelkibb, boldogabb emberi élet elkövetkezését.” Négy sematikus táblázatban foglalja össze fejtegetését: I. *A nevelés*: 1. lényege: fejleszthető lelki ráhatás, 2. gyakorlatának eszközlője: a nevelő lelkiség, 3. alapja: a nevelendő lelkiség, 4. célja: értékfilozófiai, 5. lényeges lehetőség-alapja: a lelki fejleszthetőség, 6. eszköze: a lelki determinációknak alkalmazása; II. *A neveléstudomány*: 1. célrendszere: értékfilozófiai, 2. fő alapítványi és determinációi: lelki tények és determinációk, 3. centrális törvényszerűségei: pszichés (oki, konstrukciós-strukturális, fejlődés-) törvényszerűségek; 4. tudományelméleti jellege: alkalmazó tudomány; III. *A nevelés*: 1. mit alkalmaz? lelki determináltóságokat és törvényszerűségeket, 2. miért alkalmaz? értékcélokból, 3. hogyan alkalmaz? lelki ráhatással. Ezeknek kifejtésével rámutat a neveléstudomány elhanyagolt pszichológiai oldalára: a nevelésnek, mint élő gyakorlatnak, lényege voltaképpen pszichológiai valami. IV. *Az értelmiség szerkezete*: 1. általános értelmi képességek (elvonás, lényegmegragadás, elmélyülés, egységfoglalás, stb.); 2. speciális viszonyérzések (logikai, okási, mennyiségi, téri-geometriai, idői, kémiai, gazdasági, lelki viszonylatok, stb. iránt való érzék); 3. a) formai képességek (mint gyorsaság, elevenség, energia, stb.), b) előfeltételek (mint érzékelés, figyelem, megfigyelés, emlékezet, asszociáció, stb.); 4. befolyásoló heterogén tényezők (mint érzelmi, érdekmilió-, tradíciótényezők, stb.). A tanulmány nagyobb része e négy pont részletes, kritikai áttekintése. Befejezésül a *Nevelés és kultúra* c. fejezetben határozott és néhol keserű (de igazolt) bírálatát adja az eddig valóban nem „értelmesen” szerveződött emberi nevelésnek (l. a mai válságjelenségeket). V. J.

Dr. ERDELYI AMALIA: *Az iskolai büntetés hatása.* Somló Béla kiadása. Bp. 1933. 83 l.

A szerző e művében a saját kísérleteit ismerteti, amelyekkel az volt a célja, hogy kipuhatolja a tanulók felfogását az iskolai büntetésekről s megállapítsa, milyen hatással vannak ezek a fejlődő ifjúság lelkére. A főváros különféle iskoláiban gyűjtötte a sokezer adatot, amelyekből gyakorlati eredményeket igyekszik levonni. A büntetés történetének és céljainak összefoglalása után a nevelő büntetés mai állását mutatja be, majd áttér egyéni vizsgálatainak részletezésére. A különböző iskolatípusok növendékeiről az egész vonalon az derült ki, hogy az iskolai büntetést nem tartják elvetendőnek, sőt elismerik szükségességét és fontosságát, de a büntetés alkalmazójának érzékeny igazságérzettel kell rendelkeznie. Egyébként az is kitűnt a vizsgálat folyamán, hogy a büntetés a gyakori ismétlésével csak veszít a hatásából s megszokottá válik. A büntetést minden humanitás és az ifjúság iránt érzett szeretet mellett sem lehet kizárni az iskolából, mint azt némely túlzó újító kívánná, — állapítja meg a szerző, — ámde fontos, hogy csak végső eszközként és megértő kíméletességgel alkalmazzuk.

K. B

MAGYAR PEDAGÓGIAI LEXIKON. A Magyar Pedagógiai Társaság megbízásából Fináczy Ernő és Kornis Gyula közreműködésével szerkesztette *Kemény Ferenc*, Révai Irodalmi Intézet kiadása. I. rész. Abádi-Juventus. 1024 hasáb. II. rész. Kaczvinszky-Zvingli. 964 hasáb. Bp. 1933-34.

Ez a két testes kötetből álló, úttörő jelentőségű munka a magyar pedagógiai szakirodalom legnagyobb hiányát tünteti el. Magyar nyelven e lexikonnak nincsenek elődei, mert hiányos, csonka és elavult ismeret-tárakat nem vehetünk számitásba. Ezért régi s már halasztást nem tűrő

kívánalmat tölt be ez a kétezer hasábot kitevő mű. Létrejötte hosszú esztendőök áldozatos munkáját és a munkatársak hatalmas gárdájának közreműködését igényelte. De igen örvendetes, hogy ennek az egész nemzet közművelődésére kiható feladatnak az érdekében az elméleti és gyakorlati pedagógia leghivatottabb magyar képviselői mind munkába állottak. 177 munkatársát nevezi meg a szerkesztő, köztük több neves külföldi szakíró is helyet foglal. A nagy há-lára és elismerésre érdemes, fáradhatatlan szerkesztőt, Kemény Ferencet, kiváló belső munkatársak segítették a szerkesztésben is. Amint ő maga írja, a lexikonnak „tudományosságuk legjavával mindvégig önzetlen szellemi vezetői és megalapozói“ Kornis Gyula és az élők sorából azóta már elköltözött Fináczy Ernő voltak. Mint főmunkatársak, Várkonyi Hildebrand és Nagy J. Béla is sok odaadással dolgoztak, végül a munkából legalaposabban kivette a részét a segédszerkesztői tisztet betöltő Prohászka Lajos. A lexikon értékéről és szerkesztőinek óriási munkavégzéséről úgy szerezhetünk halvány képet, ha végigforgatva a két kötetet, megfigyeljük, milyen körültekintéssel és önálló kutatások alapján dolgozták föl a pedagógia történeti anyagán kívül a földkerekség összes államainak és népeinek a nevelésügyi viszonyait, s kísérik nyomon a legújabb nevelésügyi és oktatási rendszerek fejlődését. Igen értékesek a cikkeket bezáró bibliográfiai összefoglalások, amelyekben 1933 végéig az egész pedagógiai irodalmat megtaláljuk. Ha nem is vetélkedhetik ez a két kötet a gazdag német lexikon-irodalom hasonló tárgyú munkáival, mégis büszkeséggel tölthet el, hogy ilyen teljességben és viszonylagos tökéletességben született meg az első magyar pedagógiai lexikon. Kétségkívül e mű megjelenése most a magyar pedagógiai szakirodalom legtöbb figyelmet érdemlő eseménye.

K. B.

MITROVIC GYULA: *A nevelés-tudomány alapvonalai*. Debrecen, 1933. 339 l.

A húszas években jelentek meg Weiszely és Imre Sándor alapvető pedagógiai munkái. Előbbi az egész tárgykör tudományos fejlődését és irodalmát ismerteti, míg az utóbbi a tapasztalatból kiérlelt gyakorlati nézeteket adja rendszeres taglalásban. Ezekből Mitrovics bizonyos mértékben eltér s elméleti alapvetésben a lelki tények ismertetéséből indul ki, a pedagógiai feladatokat lelki tényekre igyekszik visszavezetni. Vagyis a lélektan az általa leg többet használt segédtudomány. A nevelés célja Mitrovics meghatározásában más nem lehet, mint az, hogy végigvezesse az embert azon az úton, amelyen eléri a tiszta humanitás kifejlődését. A cél kitűzése és a neveléstudomány anyagának felhasználása után művének három terjedelmes fejezetében az értelem, az érzelem és az akarat nevelését tárgyalja külön-külön. A lélek értelmi tevékenységét elemeire bontja s így vizsgálja a tudást, a készséget, a figyelmet, a szemléletet, az emlékezetet, a képzeletet és a gondolkodást. Az érzelmi élet körében sorba veszi az indulat, a hangulat, az egyéni és közösségi, a kozmikus és vallásos érzések tárgyalását. Végül az értelmi és érzelmi nevelés az akarat nevelésében tetőződik. Amint a lelki élet egysége szükségszerűen megkívánja, mert a hármas tagolás ellenére a nevelést a szerző maga egészében egységes feladatnak tekinti s részleteinek megkülönböztetése csak a tudományos megismerés módszeres követelménye. K. B.

Dr. SOMOGYI JÓZSEF: *Nevelés és átöröklés*. A Cselekvés Iskolája. III. évf. 5-6. szám. 235-242. l.

Szülők és nevelők egyaránt hibáznak abban, hogy a gyermek eredeti, természetadta sajátságait, hajlamait

figyelmen kívül hagyva, teljesen a nevelés mindenhatóságába vetik bizalmukat. A pedagógia valóban kezdettől fogva inkább a nevelés lélekformáló erejére vetette a hangsúlyt, kevés fontosságot tulajdonítva az örökölt hajlamoknak. Különösen a reneszánsz óta erősödött meg s a felvilágosodás korában vált fanatikkussá ez a meggyőződés. De a XIX. század folyamán kezdtek olyan nézetek kialakulni, amelyek az átöröklés problémáját állították előtérbe. Az átöröklésnek a nevelést befolyásoló és korlátozó szerepével már Platon és Aristoteles is foglalkoztak, de csak a múlt században Lamarck és Darwin elméletei terelték rá az általános érdeklődést, s Mendel ágostonrendi szerzetes állapította meg az átörökléstan alapelveit. A modern átörökléstan azt tanítja, hogy a testi és lelki hajlamainkat, mint diszpozíciókat, bizonyos matematikai valószínűségszámítás arányai szerint örököljük. Azonban a külső hatások, nevelés, tanulás, tapasztalás útján szerzett testi vagy lelki kiválóságok nem öröklődnek, amint nem tudjuk semmiféle külső hatással az átöröklési anyagot, az öröklődő hajlamokat tökéletesíteni. Pedig bizonyára a legértékesebb tudományos eredmény volna a testszervi emberképzés lehetősége. Mai ismereteink szerint egyetlen mód van arra, hogy a jövő nemzedéknek átöröklési anyagát kedvezően alakítsuk és ez a *kiválasztás*, az elődöknek, a szülőknek célszerű összeválogatása, hogy az utódokban minél kedvezőbb átöröklési anyag találkozzék. — Az átörökölt hajlamok fogyatékosságát pótolhatja a nevelő hatás, de nem minden határon túl. — A nevelő hatás célját és eszközeit tehát mindig az örökölt hajlamokhoz kell mérnünk, hogy ne kockáztassuk a balsikert. Éppen ezért az átörökléstan, a tehetségvizsgálatok és jellemvizsgálatok elveinek és módszereinek ismerete főként a hivatásos pedagógusok számára föltétlenül kívánatos. K. B.

TEMESY GYÖZÖ: *A nyár pedagógiai felhasználása*. Magyar Paedagógia, 1934. 1.—3. szám. 11—26. l.

A jellemnevelés eredményessége szempontjából igen súlyosan esik latba a nyári szünet pedagógiai felhasználása. Erre nézve a múlt század hetvenes éveiben érdekes, hirtelen lendületet vett mozgalom indult Amerikában: a nyári táborozás. 1881-ben alakult meg az első szervezett tábor s két évtized alatt a nyári táborok száma többezerre emelkedett. Ezt a mozgalmat lényegében a városi művelt embernek az erdőbe, a vízhez, a napra, a fűre vágyódása hozta létre. Később, 1908-ban, Baden Powellnak a *Scouting for Boys* című könyve nyomán megszületik a cserkészlet, melyben a természethez való visszatérés gondolata eddig a legmagasabb színvonalat érte el. Ezután a magántábor továbbfejlődik, mint a cserkészlet szűrőjén át tökéletesített pedagógiai mozgalom. A szerző elméleti értekezés helyett egy magántábor életét mutatja be, mivel ő maga végigélte 1928-ban a Winona-tábor évadát, teljes nyolc héten át. A leglelkiesmeretesebb ellenőrzés, a gyermekek szüntelen foglalkoztatása, a versengés szellemének ébrentartása, az erkölcsi gondozás és a kitűnő testi ellátás együttesen biztosítják a nyári táborok keresettségét. A mozgalom sikerére és népszerűségére fényt vet egyetlen szám: az Amerikai Egyesült Államokban ma már nyaranként több mint 10.000 tábor működik.

K. B.

3. Irodalomtudomány.

BOGDAN-DUICĂ, G.: *Joan Barac*. (Academia Română. Studii și cercetări XXII.) București, 1933. 168. l.

Barac neve eddig sem volt ismeretlen a magyar irodalomkutatás előtt, de ebből a tanulmányból kitűnik, hogy az eddig ismertnél sűrűbb szálak fűzik a magyar irodalomhoz.

Működése (1776—1848) a román nemzeti ébredés gyermekkorára esik. Az erdélyi Bethlen-kollégium tanulója volt s később magyar, német és más világirodalmi alkotásokat ültetett át románra. Főképpen a magyaros iránnyal rokonszenvezett s így többek között románra fordította Dugonics András *Ulissesét*. Fazekas Mihály *Ludas Matyiját*, Mészáros *Kartigámját*, több epikai és drámai munkát, s ami a legnevezetesebb, az *Argirus históriáját*. A tanulmány a magyar irodalomtörténeti eredmények gondos felhasználásával készült s belőle a múlt századeleji magyar-román műveltség egymásra hatásának újabban mindinkább tagadott bizonyosságait ismerjük meg. *Szta.*

DEÉR JÓZSEF: *Újabb történeti regények*. Magyar Szemle. 1935, január. 41—49. l.

Hat középkori tárgyú regényt mér le a kiváló fiatal történettudós tudományszakjának mértékével. A tanulmány szerint a történeti regény területén határozott tisztulás érezhető, bár még sok zavar mutatkozik regényíróink mult-szemléletében. Kós Károly regénye, *Az országépítő*, és Harsányi Lajosé, *A nem porladó kezű király*, egyaránt egyoldalú képet nyújtanak Szent Istvánról. Az a keresztényt és a szentet, ez az országépítőt hagyja ki művéből, mert mindkettő tévesen a pogányság kiirtásával és egyoldalúan a nyugati kultúra megteremtésével azonosítja István művét. Tormay Cecile *Az ősi küldött* című könyve a tatárjárás koráról abból a téves gondolatból indul ki, hogy a kereszténység csak vékony máz volt a magyarság jellemén, amely a XIII. században már megkopott, a magyar élet imbolygás volt a kereszténység és pogányság között. Szántó György *Bábel tornya* című regénye ugyane korból a multba való egészen felelőtlen kiruccanás. Farkass Jenő *Eda* című regényében a Jókai-szerű ro-

mantikus historizáló irány hívének mutatkozik, Kún Lászlót kívánja tisztára mosni és idealizálni. A legvígasztalóbb jelenség Makkai Sándor *Táloskirálya*, mely a jelen divatos keletnyugat és erdélyi-magyar szembeállítását kerülve, teljesen Hóman Bálint új középkor szemléletéhez igazodik.

S. I.

JUST BÉLA: *A modern francia katolikus irodalom.* I. k. Magyar Kultúra Könyvtár, 7—8. sz. Budapest, 1935. 200 l.

Just Béla, a modern francia irodalom kiváló fiatal bűvára, akinek nevével néhány évvel ezelőtt mint a Napkelet tanulmány-pályázatának nyertesével találkoztunk, e könyvében a francia „renouveau catholique“ irodalmi fejlődésrajzát nyújtja. Rendkívül eleven arcképekben, az idézetek egész aradatát hőmpolygetve mutatja be az „úttörők“, Baudelaire, Verlaine, Léon Bloy, Bourget, Huysmans költészetének kapcsolatát a katolicizmussal, azokat a megfontolásokat, amelyek e gazdag költői egyéniségeket bizonyos vonatkozásokban szembeállítják a liberális-pozitivisták világnézetével s figyelmüket az Egyházra terelik. Ezután a „beteljesülések“ első korszakával ismerkedtünk meg, mégpedig a katolikus líra első kiforrott képviselőivel, Francis Jammes, Le Cardonnel, Mercier, Marie Noël költészetével, akik a maguk mély vallási élményvilágát elsősorban tudták újszerű és modern költői formaművészet fegyverzetébe öltöztetni. A könyv tiszteletet keltő adattudása, szakszerűsége és színes, érdekes előadása igaz nyereséget jelent a szépen fejlődő magyar romanisztika számára.

S. I.

BAKÓCZI KÁROLY: *Német költőkből. Lírai antológia.* Fordította:—, Odorhei-Székelyudvarhely, 1935. 244 l.

Ez a tekintélyes terjedelmű kötet másfél évtized munkájának eredménye. A bevezetésben Bakóczy Károly

értékes megfigyeléseiről, azokról az elvekről és nehézségekről számol be, amelyekkel minden hasontermészeti munka szerzőjének meg kell küzdenie. A gondolat és forma örök harcát senki sem éli át bensőségebben, mint a gondos műfordító. A gazdag kötet 120 költőt mutat be mintegy 400 verssel a középfelnémet költészettől napjainkig. Nagyon nehéz lenne arra a kérdésre válaszolni, vajjon a régiebb korok költeményeit sikerült-e Bakóczy Károlynak jobban lefordítania, vagy az újabbakat. Ez a műfordító-nál is lehet ihletdolga éppúgy, mint a költőnél. Általában azt a helyes elvet követte, hogy a régebbieket a magyar költészet klasszikus forma-és stíluskézségével, az újakat pedig modern alakban igyekezett visszaadni. Így sikerült elérnie azt, amit célul tűzött ki, hogy az eredetinek hangulatát éreztesse az olvasóval. Ez a kötet nagy áldozat, sok szorgalmas év gyümölcse, igazi ajándék, melyet Erdély ad a magyar irodalomnak.

Dr. Rajka László.

NÉMETH LÁSZLÓ: *Ember és szerep.* Kecskemét, 1934. Tanu-kiadás. 164 l.

Nagy feltűnést keltett, erősen lírai színezetű önéletrajz és korrajz az 1920-as évek Magyarországaról. Szerzője a színestollú, ötletes és sokoldalú tudású fiatal essayista, személyes élményein át mutatja be e korszak szellemi, elsősorban irodalmi életének vezető egyéniségeit, köztük mindenek előtt és különösen éles hangsúlyozással önmagát. Kiváló íróportrék, jó tehetségű novella-íróra emlékeztető eseményleírások váltogatják egymást a könyvben. A munkát azonban inkább a kellemetlenül érintő sajtóságai, az írói önérzet mértéktelen túltengése, az intim emlékek izléstelen kitergetése tette híressé. Ezek ellenére is mint írói önéletrajz és mint a kor belső életének első átfogóbb ábrázolása nagy figyelemre tarthat számot. S. I.

TOLNAI GÁBOR: *Erdély magyar irodalmi élete.* 2. kiad. Szeged, 1933. 141 l.

A könyv előszava hangsúlyozza, hogy az erdélyi irodalom vizsgálatában nem esztétikai szempontok vezetnek, hanem az erdélyi irodalom kialakulásának körülményeit, a közönség és az irodalom kapcsolatának tényezőit (folyóiratok, napisajtó, irodalmi egyesületek, könyvkiadás stb.) vizsgálja s „csak szerény adalék kíván lenni egy későbbi, esztétikai szempontokat is szem előtt tartó erdélyi irodalomtörténethez“. Általában azt lehet mondani, hogy célja szerint lelkiismeretesen és az ide vonatkozó irodalom megközelítőleg teljes ismeretével foglalkozik Erdély irodalmi és közművelődési életével. Munkája azonban többször elárulja, hogy csak egyoldalú forrásokból és nem közvetlenül ismeri Erdély irodalmi életét. Az erdélyi tudományosság kérdését és vele kapcsolatban az Erdélyi Múzeum-Egyesület szerepét a Molter Károly cikke (Erdélyi Helikon, 1931.) nyomán és vele egyező lelki magatartással ítélni meg még akkor is fölületesség és módszertani tévedés, ha nem zajlott volna le azóta az erdélyi tudományosság és az Egyesület életében céltudatos munkában eltelt néhány évtized. Ha sok belső mozzanatot ismert volna, bizonyára más képet formált volna magának az erdélyi tudományosság másfél évtizedes multjáról.

Szta.

4. Nyelvtudomány.

Anyanyelvünk. A helyes és tiszta magyarság kézikönyve. Idegen szavak szótára. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ „Nyelvőr“-jének erdélyi kiadása. Az erdélyi részt szerkesztette KACSÓ SÁNDOR. Brassó, 1934. 169 l.

A határokon túli magyar nyelvmentő és nyelvművelő mozgalom közvetítője ez a csinos kiállítású könyv. Kosztolányi Dezső (*Anyanyelvünk*),

Kacsó Sándor (*Anyanyelvünk a kisebbségi sorsban*), Négyesy László (*A magyar nyelv*), Kertész Manó (*Magyar szóban magyar mult*), Körösi Sándor (*Az új nyelvművelő mozgalom jelentősége és eddigi eredményei*), Székely Géza (*Anyanyelvünk a sportéletben*) és Zolnai Gyula (*Nemzeti öntudat a nyelvben*) értékes cikkeit olvassuk benne. A könyvnek mintegy a háromnegyed részét a Balassa József helyes magyarság szótára tölti be. A Szécsi Sándor kisebbségi szótára csak a román nyelvből átvett szóanyagot veszi figyelembe, pedig az erdélyi magyar nyelvet sokkal inkább fenyegetik a mondat szerkezeti idegen hatások. Ezekre is jó lett volna tekintettel lenni. Az is hiányossága, hogy elhanyagolja a közép- és főiskolai ifjúság idegen szókincsét, holott a könyv éppen az értelmiség részére készült. A kiadó *Agisz*-szövetkezet közművelődési szakosztályának arra kellene törekednie, hogy a könyv a magyar ifjúság kezébe kerüljön, s ezért olcsóbbra kellene szabnia az árát.

Szta.

FEHRENTHEIL-GRUPPENBERG LÁSZLÓ: *Hogyan gyűjtsük a helyneveket?* Veszprémmegyei Tört. Régészeti és Néprajzi Társulat kiadása. Veszprém, 1933. 14 l.

E kis füzetke gyakorlati tájékoztató a helynévgyűjtéssel foglalkozók részére. Meghatározza a helynév fogalmát, csoportosítja azokat a helyrajzi tényezőket, amelyeknek a neveit gyűjteni kell, utasításokat nyújt a gyűjtött anyag technikai feldolgozására, majd a helynévgyűjtés forrásaival foglalkozik (szájhagyomány, okleveles anyag). Nélkülözzük benne a térképvázlat készítésére vonatkozó mintavázlat bemutatását. Némi túlzással hangsúlyozza, hogy a helynévanyag, „melyet a magyar nép talán egy évezredig is épen és sértetlenül őrzött meg, az utolsó évtizedekben romlásnak indult s ez a pusztulás csak a gyorsan végrehajtott gyűjtéssel volna megakadályozható“.

Szta.

KADROVICS LÁSZLÓ: *Muraköz helynevei.* Kny. a Nyelvtud. Közlemények 48. kötetéből. Bp. 1934. 34. l.

A dolgozat tárgya a három nyelvterület ütközőpontjában fekvő Muraköz (a Mura és Dráva folyók összefolyásától nyugatra az osztrák határig terjedő terület) helyneveinek (helyesen: helységneveinek) módszeres vizsgálata. Az itt található helységnevekre az első gyér okleveles adatok a XIII. századból valók, a muraközi falvak első teljes felsorolása 1487-ből maradt reánk. A helységnevek vizsgálatából kiderül, hogy e területet a legrégebb időben is a magyarok és a horvátok vegyesen lakták. A szerző külön csoportokban tárgyalja a fa vagy más növény nevéből, a helyrajzi mozzanatok alapján, az emberi településsel kapcsolatos, a szentek nevéből keletkezett, a birtokos nevével összefüggő és a megfejtetlen etymonu kétes helységneveket. A feldolgozott 122 helységnév közül 107-nek az eredete kielégítő módon magyarázható. A tanulmány módszere az erdélyi helységnevek történetének vizsgálatához is jól használható útmutatásokkal szolgál.

Szta.

SCHILLING ROGÉR: *Dunakömlőd és Németkér telepítés-, népiség- és nyelvtörténete.* Német Philológiai Dolgozatok, LII. sz. Bp. 1933. I—II. r. 180., 134 l. Szövegközi képekkel és 19 melléklettel.

A szerző előbb végezte el munkájának a II. részében összeállított nyelvjárási anyag gyűjtését s csak azután fordult a figyelme a levéltárak telepítés- és népiségtörténeti anyaga felé. Mivel itt kincstári telepítésről van szó, az ilyen telepítéseket pedig szigorú előírások és utasítások szerint végezték, a szerző pontról pontra hűségesen nyomon követhette a telepítés minden egyes mozzanatát s olyan kimerítő részletességgel tárhatta fel, amilyenre a külföldi német nyelv-szigetek történetében sincsen példa.

Munkája így mintaszerű telepítéstörténeti feldolgozás, s értékét még emelik az egykorú képek és térképek fénynyomatos hasonmásai, a telepítési iratok másolatai és a nyelvi sajtások feltüntető hártypapír-ábrák. A nyelvtörténeti részben a Sprach-Atlas alapján tisztázza az érdekes frank-német színeződésű két falu nyelvjárástörténetével kapcsolatos összes kérdéseket.

Szta.

SCHWARTZ ELEMÉR: *Dülönév és telepítéstörténet.* Egy. Phil. Közlöny, 1933. 175—182. l.

A szerző a nyugatmagyarországi helységnevek kutatója s ebben az értekezésében a dülönév és a telepítéstörténet egymáshoz való viszonyát vizsgálja. Helyesen figyelmeztet arra, hogy legyünk óvatosak az okleveles helynévanyag felhasználásában, különösen ha a régebbi oklevelek újabbkori átírásáról van szó. Rámutat arra, hogy a török háborúk után betelepített németek megtartják ugyan a helységnevet, de a határ új felszttásával az újonnan érkezett vendégek sehol sem fordítják le a helyneveket németre, hanem új német névvel illetik a helyneveket. Abban is igaza van a szerzőnek, hogy a XVIII. századi és későbbi helynevek is csak a saját korukról beszélnek s régebbi időkről alig tudnak felvilágosítást nyújtani. Hozzátehetjük, hogyha telepítéstörténeti adatok támogatják a helynév (szerzőnk kifejezése szerint: dülönév) kutatást, a helynevek is igen érdekes adatokkal szolgálhatnak egy-egy települési egység, esetleg egy egész vidék népiségtörténeti képének megalkotásához.

Szta.

TREML LAJOS: *A magyarországi latin s-ezés az oláhban.* Magyar Nyelv, 1933. 25—37. l.

Mivel a román nyelvészeti irodalomban csak elvétve lehet találkozni azoknak a latin hatásoknak az említésével, amelyek a magyarság köz-

vetítésével érték a román nyelvet, a szerző a szóba kerülhető hatások közül az s-ezés kérdését vizsgálja ebben a tanulmányában. Megállapítja, hogy e jelenségben szó sem lehet valami vulgáris latin sajátság szakadatlan folytatásáról, hiszen e sajátságokra adatokat először a Todorescu-töredékben (XVI. sz.) találunk. A források legnagyobb része a magyarországi latinság hatását kétségtelenné teszi. Állításait a szerző egy sereg példával világítja meg, majd hosszasan időzik a *școală* (iskola) szó eredeténél s megállapítja, hogy ez a szó nyelvtörténeti okokból nem sorolható a román nyelvős-latin szókészletéhez. *Szta.*

WEIDLEIN JÁNOS: *Német dülöneveink jelentősége a magyar tudományosság szempontjából.* Egy. Phil. Közöny, 1933. 183—186. l.

Ez a rövid, de gyakorlati szempontból sok érdekes megfigyelést tartalmazó cikk megállapítja, hogy „ha a dülönév (helynév) kutatás terén, mint mindenütt, ahol a mult összefüggéseit kell feltárnunk, nyugodt tárgyilagossággal, alapos történeti és nyelvészeti ismeretekkel, tartós, odaadó munkával és nagykörű adatmennyiséggel dolgozunk, és nem akarunk csapongó fantáziával előre megállapított véleményeket igazolni általuk, helytálló eredményekhez juthatunk, amelyek számos tudományagnak új anyagot és új lendületet fognak adni“. Néhány találó példát sorol fel a helynevek helytörténeti, növényföldrajzi és nemzetgazdaságtani vonatkozásaira és egy kis térkép vázlatot közöl a Sió—Sárvíz—Kapos környékén feküdt egykori és mai helység-elhelyezkedések helynevek alapján felvázolható változásainak szemléltetésére. *Szta.*

5. Történettudomány.

ASZTALOS MIKLÓS: *A nemzetségek története Magyarországon betelepülésüktől máig.* Bp. 1934. Lantos, 124 l.

A nemzetiségi kérdés első szélesebb horizontú történeti megvilágítása. Szerzője úgyszólván az egész magyar történelmet végigköveti, hogy a probléma fejlődését feltárhassa s egyben a világtörténeti háttérét is megrajzolja. Szerinte a nemzetiségek tömörülése Közép-Európában szoros kapcsolatban áll az osztrák-magyar monarchia kialakulásával; a nemzeti öntudatosodás kezdetei viszont az első lépéseket jelentik a monarchia széthullása felé. Ez az összetett, kevert fajú államalakulat a francia forradalom óta „egy középkorból megmaradt rekvizitum-elv“: a birodalom elve alapján állt, míg Európa a faji-nemzeti gondolatot tette államéletének központjává. Asztalos Miklós részletes rajzát nyújtja a magyar reformkor nemzetiségi mozgalmainak, amelyek már nem tudott sikert aratni a dualizmus politikája, hanem megtört. Gazdag adattárt kapunk Közép-Európa mai államainak nemzetiségi megoszlásáról. A nagy gonddal és színesen írott tanulmány a nyugati vérségi kötelekekre támaszkodó nacionalizmusok tanulságait érvényvesítí azon a földterületen, ahol a nemzeti gondolatnak ilyen fogalmazása ismeretlen volt. Ez alapvető hibája. *S. I.*

GRATZ GUSZTAV: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918.* I—II. Bp. 1934. 413., 420. l. Magyar Szemle.

A Magyar Szemle Könyvei sorozatban kiemelkedő jelentőségű e munka, amely 39 fejezetben a kiegyezéstől a világháborút követő összeomlásig Magyarország történetének e félszázadát tekinti át. A részletek lelkiismeretes feldolgozása, a korszak tárgyilagos szemlélete, az események és személyek iránt az előítélettől ment magatartás emelik értékét a magyar világtörténetének első részletes feldolgozásáig. Még külön érdeme, hogy az utolsó

gozása, s minden sora bizonyosság a mellett, hogy „A dualizmus korá”-nak szerzője egyik legjobban tájékozódott szemlélője és szereplője volt az utolsó évtized politikai eseményeinek. V. J.

JULIER FERENC: 1914—1918. A világháború magyar szemmel. Bp. 1933, 298 l.

A Magyar Szemle Könyvei sorozatában megjelent munka a világháború hadtörténeti áttekintését adja. A haditervek és hadműveletek szemléletes leírásában megelevenedik a magyar nemzet ezeréves történetének legvéresebb küzdelme, az 1914—1918. évi világháború. Nyolc fejezet öleli fel a hatalmas anyagot: I. Készülődés a világháborúra, II. 1914: a mozgó háború és a szétágazó támadó hadműveletek éve, III. 1915: a Központi Hatalmak egységes támadásának éve, IV. 1916: az Antant egységes ellentámadásának éve, V. 1917: a Központi Hatalmak egységes védekezésének éve, VI. 1918: a Központi Hatalmak utolsó erőfeszítése a győzelemért és bukásuk, VII. Világháború a tengeren, VIII. Magyarország embervesztése a világháború alatt. V. J.

SZEKFŰ GYULA: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. (1934.) Egyetemi-nyomda. 508 l.

A Magyar Könyvbarátok számára készült Szekfű Gyula sokat vitatott könyvének, a *Három Nemzedéknek*, újabb kiadása, amelynek ma külön jelentőséget ad a „Trianon óta” című függeléke. Máskülönb a főanyag, az első négy könyv, az 1920-ban megjelent első és az 1922-i második kiadás után teljes egészében, változatlanul adja a *Három Nemzedék* eredeti szövegét. Az első könyvben Széchenyi István konzervatív reformrendszerét fejtegeti, a második könyv az első liberális nemzedék, a harmadik könyv viszont a végkifejlés útján a harmadik nemzedék történeti vizs-

gálata. A függelék, mint ötödik könyv, szervesen kapcsolódik a XIX. század, a századforduló és a világháborút megelőző több mint egy évtized áttekintéséhez. Széchenyi értékrendszere a mérték s négy fejezetben tárulnak elénk a mai magyar élet történeti problémái. Az első fejezet (Állam és nemzet) általános fejtegetései után a második (A neobarokk társadalom) és a harmadik (Feszültségek) társadalmi analízis, kritika és probléma-felvetés. A szerző kíméletlen őszinteséggel mutat rá az igazságra mind a „vezető” rétegek, mind a föld, a felekezettek, a zsidóság, a kapitalizmus, a nemzedékek és a leszádkadt magyarság problémavilágában. A negyedik fejezet (Magyarabb magyarság felé) a magyarság megújulásának útmutatása (kis- és nagy-magyar út!). Utolsó mondata az ifjúsághoz apellál s talán nem hiába: a magyar fiatalság ma már érezhető megújulása szellemben, szándékban és cselekedetekben nem kis mértékben e nagyhatású történeti és kritikai munka nyomán fakadt új magyar közszellem ébredésének tulajdonítható. V. J.

6. Néprajz.

ADALÉKOK UDVARHELYSZÉK NÉPRAJZÁHOZ. Ethnographia-Népelet. XXIV. évf. 3—4. sz. 112—127. l.

Fenti összefoglaló címen Siklód székely község néprajzi adatait találjuk. Visky Károly a pelészás (pele: téli álmat alvó szürkés, hamvas-színű rágcsáló) és a makkasztás népszokását ismerteti, továbbá az almaecet készítését írja le. Haáz F. Rezső és Siklódi Pál a lakodalmi prémet (vagy perémet), a vele kapcsolatos népszokást s eredetét mutatják be. Kerestely József a siklói farkét szemlélteti és magyarázza. Hegyi József az osztovata-csinálás módját írja le. Siklódi Pál a székely bokályra tesz néprajzi észrevételeket. Kerestely

Józsefné a güllödör, pisztiric, márcsik és kiszij nevű székely eledelek készítésével foglalkozik. Végül Hegyi József harminchét gyakran előforduló betegségnek egyszerű székely gyógyítási módját közli. V. J.

BÁTKY ZSIGMOND: „Felnémet“ vagy „álfelnémet“ magyar ház? Ethnographia-Népélet. XXIII. évf. 4. sz. 161–175. l. — *Mégegyszer „felnémet“ vagy álfelnémet“ magyar ház?* Ethnographia-Népélet. XXIV. évf. 3–4. sz. 130–135. l.

Bátky az Ethnographia XXII. évf. 2. számában (1930) a magyar ház eredetéről értekezett s ezzel felújította „a magyarság háza“ perét, amely annak idején Huszka, Herman és Jankó késhegyig menő vitájához vezetett. Bátky e kérdéssel kapcsolatosan véleményét a következőkben fejt ki: 1. A magyar ház — eredetét tekintve — nem a „felnémet“ háztípus másolata, hanem a magyarság egysejtű, szabad-tűzhelyes ősi hajlékából fejlődött ki. 2. Ez az ősi magyar tűzhelyes ház szlovén-szláv hatásra belső berendezésében, de nem külső szerkezetében módosult, főként a szláv banyakemence átvételével. 3. Tiszta „felnémet“ mintájú magyar háztípusról tehát nem beszélhetünk, azonban valóság, hogy „parasztházaink fejlődésének megindulása közvetett német kultúrhatás ösztönzésére s helyenként talán éppen közvetlen befolyásolására történt“. 4. Azonban a magyar ház ki-fejlődésében bizonyítható sajátos német hatások eredőjének kutatása is hibás vágányon indult, mert szem elől tévesztették a német háztípus fejlődését. 5. Ebből a szempontból lényeges annak hangsúlyozása, hogy a Keleti-Alpok vidékén ismeretes egyetlen helyiségű, kéménytelen, füstös ház, a Rauchstube, s a Jankótól korábban felnémetnek nézett, később „magyar“ háztípusnak „felfedezett“ nyugati, dunántúli magyar ház rokonságban vannak. 6. A Rauchstube: a Keleti-Alpok vidékének ez

a kéttüzelős, de egysejtű ereszes-pitvaros háztípusa később a „felnémet“ kályhás ház hatására módosult: létrejön a sajátos, kéttűzhelyes ú. n. „álfelnémet“ (pseudo-oberdeutsch, L. Geramb: Die Kulturgeschichte der Rauchstuben) háztípus, amely azonban alaprajzi tagolódása és a cserepes kályha befogadása miatt teljesen megfelel az igazi „felnémet“ típus leg-egyszerűbb formájának. Ez volt az oka annak, hogy a magyar ház eredetének kutatói eltévedtek s az eredőt a „felnémet“ típusban jelölték meg. V. J.

Dr. DÖMÖTÖR SÁNDOR: *A csökmői sárkány históriája.* Debreceni Szemle, 1934. 7. sz. és kny. 14 l.

A szerző aprólékos gondnal s lelkiismeretes levéltári és könyvtári kutatás alapján sorolja fel azokat az adatokat, amelyek a biharmegyei Csökmővel kapcsolatos sárkány-história háttérét teszik. A hét verses, illetőleg prózai változatban ismert „csökmői história, ha teljesen nem is a valóság szüleménye, minden ízében a magyar gondolkodásból fakadt kerrek és zárt, csattanós történeté.“ E végső eredmény után a szerző a debreceni kollégium levéltárából közli a csökmői sárkány-húzás egy XIX. sz. közepéről származó verses változatát. Szta.

DÖMÖTÖR SÁNDOR: *Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok?* Ethnographia-Népélet, 1935. 3–4. sz. és kny. 24 l.

Néhány évvel ezelőtt élénk irodalmi vita folyt arról a kérdéstről, vajjon milyen a viszony a magyar népi (paraszt) dallamkincs és a különlegesen magyarnak tartott cigány műdal-kincs között. Az európai hírű zenetörténészeink, főként Bartók Béla és Szabolcsi Bence, kimutatták, hogy a cigányzene nem különlegesen magyar zene, hanem csak a régi főúri zeneka-

raink, általában a XVI—XVII. századi zenekar elparlagiasodott utóda. Alkalomszerűnek kínálkozott tehát megállapítani, hogy mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok. A cigány, mint a népvándorlás egyik utolsó hulláma, tömegesebben a XV. század elején jelenik meg Magyarországon, noha már 1393-ból van a népvándorlás névre személynévi adatunk (Michael de Czigán). A megbecsülés a cigánnyal szemben fokozatosan csökkent, úgyannyira, hogy a XVIII. századi magyar kifejezéskecsben a *cigány* és a *cigánykodik* megbélyegző jelentésű. Végső megállapítása szerint a cigány körülbelül a XV. század eleje óta muzsikál Magyarországon, de csak 200 éve visz bensőséges szerepet a magyar zene művelésében. A cigányzenélés nem a magyar nép zenéjét, hanem csupán a magyar környezetet idézi, tehát csak közvetve magyar. *Szta.*

Monumenta Hungariae Ethnographica. A) *Ethnographica.* 1. MADARASSY LÁSZLÓ: *Dunántúli tükrösök.* Budapest. A Magyar Tud. Akadémia kiadása. 1932. 4-r. 10 lap + 16 tábla. — 2. VISKI KÁROLY: *Tiszafüredi cserépedények.* Budapest. A Magyar Tud. Akadémia kiadása. 1932. 4-r. 12 lap + 16 tábla.

A *Monumenta Hungariae Ethnographica* címen megindult kiadvány-sorozat célja a szerkesztő bizottság megjelölése szerint az, hogy a magyar népleleknek mind a tárgyi, mind a szellemi termékeit összefoglalja, a magyar tárgyi néprajz mindinkább pusztuló emlékeit megőrizze és a tudományos feldolgozás számára hozzáférhetővé tegye. Ebben a sorozatban az első füzet Madarassy László összeállításában a *dunántúli tükrösöket* ismerteti. A tükrös vagy tükörfa tükrrel felszerelt s rendszerint fából készülő doboz. A legelőn, mezőn gazdája ebben pödörgeti, igazgatja bajuszát, otthon pedig borotválkozó tükörként használja. A tükrös szerkezeti saját-

sága mellett néprajzilag a leglényegesebb a fenék- és fedélrész díszítése. A tükrösök készítése ma már hanyatlóban van. A füzetet 68 tükrös színes és egyszínű képe díszíti. A sorozat második füzetében Visky Károly a nyeregkészítésről híres *Tiszafüredi cserépedényeit* mutatja be és ismerteti. A tiszafüredi edények közül a legjellegzetesebbek az italtartó- és egyúttal ivóedények: miskák (emberalakú borosedények), orrosok, butykosok, kulacsosok, amelyek rendszerint megrendelésre készülnek s ezért sokszor rajta van tulajdonosuk neve is. Jellemző rájuk néha verses, olykor-olykor mosdatlan szavú feliratuk. 177 cserépedény képe teszi gazdaggá e szép kiadványt. *V. J.*

7. Társadalomtudomány.

GUSTI, D.: *Sociologia monografica, știință a realității social.* Bevezető tanulmány *Traian Herseni: Teoria monografiilor sociologice* c. munkájához. 3—73. l.

A szerző a *sociologia monografica* elméletének kifejtésével jelentős lépést tesz a társadalomtudomány keretében. Megállapítása értelmében: a társadalomtudomány a társadalmi realitás tudománya. A társadalmi realitás viszont valóságos, sokféle és összetett egységekben jelenik meg. Ezek olyannyira számosak és gazdagok idő- és térbeli változatokban, hogy tudományos áttekintésük az íróasztal mellől és a könyvészet segítségével teljesen lehetetlen. Részletekre kiterjedő tanulmányozásuk a helyszínen szükséges, amihez a megfelelő eszközöket a monográfiai kutatás nyújtja. A társadalomtudomány nem is teljesítheti sem tudományos, sem társadalomsegítő feladatát, ha nem lesz monografikus. — A tanulmány tíz fejezetre oszlik: 1. a mai társadalomtudomány helyzete, 2. egy társadalomtudományi módszer, 3. a monográfiai módszer szükségessége,

4. a monográfia története: a) irodalmi módszer, b) empirikus, statisztikus módszer, c) szociográfiai módszer, d) etnológiai módszer, e) folklorisztikus módszer és a Volkskunde, f) Le Play-féle iskola monográfiai módszere, g) az amerikai faluszociológiai módszer, 5. sociologia monografica, 6. a monográfia, mint tudományos hivatás, 7. a monográfia, mint nevelő hivatás, 8. a monográfia, mint közigazgatás-politikai hivatás, 9. a monográfia, mint művelődési és erkölcsi hivatás, 10. a nemzet tudománya, politikája és erkölestana. Gusti professzornak e tanulmányában kifejtett elvek alkotják a román fiatalság monográfiai kutatásának alapjait.

V. J.

HERSENI, TRAIAN: *Teoria monografiei sociologice*. Cu un studiu introductiv: *Sociologia monografica, știința a realității sociale de D. Gusti*. Institutul Social Român, Biblioteca de sociologie, etică și politică, Seria A.: Studii și Contribuții, I. București (1934.), 166 l.

Gusti professzor ismertetett tanulmánya vezeti be a fiatal román szociológus nagyértékű munkáját. A szerző a Gusti-féle Szociológiai, Etikai és Politikai Szeminárium megindította s ma a román Szociális Intézet szociológiai szakosztálya keretében működő monográfiai mozgalom elméleti eredményeit összegezi. A szerzőtől ismertetett rendszer három pontba sűrítendő: 1. Bármely embercsoport társas élete szellemi, gazdasági, jogi és politikai tények autonóm együttesében jelentkezik (társadalmi jelenségek) s ezt a csoport települési területe, biológiai jellege, multja és jelenlegi lelki élete (a társadalom keretei) határozzák meg; 2. A társadalom mindig kisebb egységekből áll; 3. Ezeknek az egységeknek egymáshoz való viszonya társadalmi folyamatokat indít meg. Négy részre osztja munkáját: I. Bevezető rész (a társadalomtudomány problémája, válsága és megoldásai); II. Általános rész (a

társadalomtudományi módszer, általános módszertan); III. Különleges rész (a falusi szociológiai monográfia módszerei és problémái); IV. Bevezető rész (az anyag feldolgozása, a monográfiai kutatások elméleti és gyakorlati haszna). Monográfiai munkákban nélkülözhetetlen, alapvető elméleti összefoglalás.

V. J.

KISS GÉZA: *Az „egyke“*. Protestáns Szemle, 1934, XLIII. évf. I. sz. 10—18. l.; *Az egyke okai*. Prot. Szemle, 1934. XLIII. évf. 7—9. sz. 401—414. l.; *Adatok az egyke-kérdéshez*. Prot. Szemle, 1934. XLIII. évf. II. sz. 542—550. l.

Fülep Lajosnak a *Nyugat*-ban megjelent cikke s az azt követő „irodalmi“ megnyilatkozások váltották ki a szerző keserű hangú írásait az egyke-kérdésben. Meggyőző erejű képek után első közleményében hat pontban szögezi le az „orvosság“-ot: 1. országos baráti szövetség a kérdés megbeszélésére, tervek kidolgozására, 2. egyketerkép, 3. a föld és a nép viszonyának új alapokra való fektetése, 4. a kiürült házakba és telkekre való telepítés, 5. megfelelő orvosi-kar a veszélyeztetett pontokon, 6. megújuló intelligencia. A második közleményben tennivalókat sorol fel; statisztika terén: mennyi volt a születések száma 100 évre visszamenőleg, minden tizedik évről kimutatva s ennek grafikonja; mennyi volt a református lakosság 100 évvel ezelőtt, mennyi ma; milyenek a birtokviszonyok; hány a már kiürült, vagy kiürülés szélén álló ház, ahol utód már nincs; népegészségügy-terén: ennek megszervezése, hasznossá tétele a nép szempontjából. A harmadik közleményben kimerítő adatokat közöl hét ref. egyházmegyből s közzéteszi 13 község születési grafikonját.

V. J.

MIHELICS VID: *Keresztényszociáлизmus*. Kincsestár, A Magyar Szemle Társaság egypengős könyvtára, 123. sz. Bp. 1933. 80 l.

E kis könyv a keresztényszociálizmus könnyen áttekinthető, mind elvi, mind történeti szempontból szemléletes kézikönyve. Előbb a keresztény társadalomszemlélet (szolidarizmus) áttekintését adja, majd ismerteti a szolidarizmus irányelveit a magántulajdon, a munka, a termelés tényezői és az állam kérdésében. A harmadik fejezet a keresztény-szociális mozgalom történeti összefoglalása (a romantikusoktól XIII. Leó fellépéséig, Rerum Novarum, szociálpolitikai vívmányok, intézmények és szervezetek, a fehér internacionálé, a „keresztény szociálizmus“ Magyarországon). A negyedik fejezetben a fejlődés irányát jelöli meg s a Quadragesimo Anno kezdetű pápai körlevél tételeit foglalja össze.

V. J.

PAP BÉLA: *Társadalmi rendszer-változás: evangélium.* Magyar Út Könyvek, Bp. 1934, 8-r. 120 l.

A szerző három fejezetre osztja munkáját: I. Az evangélium szociális üzenete és a XX. század legfőbb szociális kérdései (kenyér, munka, tőke, család, állam, nacionalizmus, internacionalizmus, háború); II. Az evangélium szociális üzenetének érvényesülési lehetősége a modern igehirdetésben; III. Mérföldkövek a modern protestáns szociális igehirdetésben (Németországban, Svájcban, Angliában, Magyarországon). A magyar református szociális igehirdetés programját egy mondatban jelöli meg: „radikális kereszténységet az egyén és társadalom életében“.

V. J.

SOMOGYI JÓZSEF Dr.: *Tehetség és eugenika. A tehetség biológiai, pszichológiai és szociológiai vizsgálata.* Bp. 1934. 416 l.

A közérdeklődésre leginkább számoltató probléma s annak ma annyira időszerű vizsgálata — Somogyi József munkájának tartalma — tulajdonképpen a filozófiai antropoló-

giának, a bölcséleti emberismeretnek egyik jelentékeny, alapvető fejezete. A kérdést három részben tárgyalja: I. A tehetség biológiája, II. A tehetség pszichológiája és III. A tehetség szociológiája. Az első részben a „tehetség és átöröklés“ s a „tehetség és testalkat“ fejezetekben az átörökléstan alapvonalait, a lelki átöröklés tényét, a tehetség és az idegrendszer, a tehetség és a hormonhatás, a tehetség és a konstitúció, a tehetség és a faj viszonykérdést fejti ki. A második részben a tehetség pszichológiai leírását (mibenléte, az intelligencia, emocionális tényezők), fokozatait (kialakulása, a lángész) és megállapítását (a tehetségvizsgálatok módszereit és azoknak értékét) mutatja be. A harmadik rész szociológiai vizsgálatokat ölel fel: a tehetség megoszlása (társadalmi kiválasztódás, népek, s fajok egyenlőségének problémája), a tehetség sorsa (tehetséges egyének és családok, tehetséges népek és fajok sorsa), a tehetség védelme (eugenikai, iskolaügy és tehetségvédelem). Befejezőként a tehetség etikáját szögezi le: „A tehetség elsősorban nem előjogot, hanem előkötelességet, fokozottabb, nagyobb, több kötelességet jelent.“

V. J.

SOMOGYI JÓZSEF: *Eugenika és ethika. A fajok sorsának erkölcsi megvilágítása.* Bp. 1934, 57 l.

E tanulmány rövid áttekintést nyújt a különböző népek fejlődéséről és hanyatlásáról, ennek okairól, továbbá az egyes korokban felmerült fajnemesítési törekvésekről. Az átöröklés törvényeivel foglalkozik. Megállapítja, hogy a verseny bizonyos határok közt nagyon üdvössé selejtező tényező, azonban a túlhajtott verseny nagyon rosszul végzi a szelekciót (vö. korunk jelenségeivel). A pozitív eugenika az értékesebb elemek szaporodásának előmozdítására törekszik, a negatív eugenika pedig az értéktelen és káros egyének szaporodásának megakadályozására. Ennek egyik

módja a sterilizáció. Szerző a sterilizáció kérdésének etikai tárgyalásával foglalkozik részletesebben s a keresztény erkölestan alapjain állva, elítéli a sterilizációs mozgalmakat.

V. J.

STAHL, H. H.: *Tehnica monografiei sociologice*. Institutul Social Român, Biblioteca de sociologie, etică și politică. Seria A.: Studii și Contribuții, 2. București, (1934.) 183 l.

A Gusti-féle szociológiai iskola monografiai módszerének gyakorlatát mutatja be a részletes példákkal igen szemléletes telt szakmunka. Öt nagy fejezet fogja össze a kiterjedt anyagot. Az első fejezet a társadalmi jelenségek megfigyelésére és lerögzítésére ad útmutatásokat. A második fejezet (a szociológiai problémák tárgyalása) a megfigyelések rendszerezését, osztályozását mutatja be. A harmadik fejezet (a kollektív munka helyszíni megszervezése) a tanulmányozandó társadalmi egység kiválasztásának, a munkacsoportok létesítésének, az anyag áttekintésének módszerét foglalja össze. A negyedik fejezet (monográfia-készítés) a legértékesebb és legnélkülözhetetlenebb gyakorlati utasítások részletes és szemléletes összefogása. Külön tárgyalja a települési hely, a biológiai jelleg, a történeti események, a lelki alkat, a gazdasági, jogi és az ú. n. komplexjelenségek kérdését. Részletes tervet közöl a gazdaság szociológiájához, a családi élet megfigyeléséhez, a családok morfológiai tanulmányához, a házasság belső tényezőinek, a szülők és gyermekek viszonyának és a családi viszonylatok kutatásához. Ez a munka a Gusti-féle monográfiai mozgalom hét kiszállásának eredményeire támaszkodik. Szemléltető anyaga ugyancsak e kiszállások cédula-anyagából került ki. A monográfus sok felületességtől és kezdeti nehézségtől mentesíti munkáját ennek az útmutató szaktanulmánynak áttekintésével.

V. J.

8. Közgazdaságtan.

MATOLCSY MÁTYÁS Dr.: *Agrárpolitikai feladatok Magyarországon*. Bp. (1934.) 151 l.

„A munka keretében nem a mezőgazdaság akut megbetegedésével és annak orvoslásával kapcsolatos agrárpolitikai feladatokkal, hanem azokkal kívánok foglalkozni, amelyek a mezőgazdaság jelenlegi struktúrájának megváltoztatásával kívánják a mezőgazdasági lakosság jobb jövőjét előkészíteni.“ Feladatát négy részre tagolva oldja meg. Előbb Magyarországon mezőgazdaságának jelenlegi struktúráját rajzolja meg (birtokmegoszlás, bérleti gazdálkodás, népesedési viszonyok, tanyatelepülés, nagy- és kisgazdaságok, mezőgazdasági munkanélküliség és a kivándorlás.) Ezután az agrárpolitika feladatait elemzi (a mezőgazdasági üzemek nagyságának megváltoztatása, telepítés, tagosítás, mesterséges öntözés, úthálózat kiépítése, a mezőgazdaság adósságterhének rendezése, szövetkezeti mozgalom, mezőgazdasági szakoktatás, piacutató, kollektív agrárreklám). A két utolsó részben egyrészt az agrárpolitika által előidézett struktúráváltozás időtartamát, másrészt Magyarország nemzeti jövedelmének és közteherviselő képességének az agrárpolitika feladatának megvalósulása utáni alakulását tekinti át. A Soli Deo Gloria ref. diákszövetség kiadásában megjelent munka előszavát *Szekfü Gyula* írta. A történetíró a Matolcsy könyvének érdemét abban látja, hogy „a kérdést kiemelte az elméleti és politikai vitákból s a pozitív megoldás síkjára toltá át, honnan alig lesz eltávolítható“.

V. J.

MIKOS FERENC: *A Quadragesimo Anno gazdasági rendje*. Bp. 1934. 285 l.

A szerző annak a gazdasági rendszernek a közelebbi megrajzolását tűzi ki célul, mely a XI. Pius pápa

Quadragesimo Anno kezdetű körleveleiben lefektetett elvek megvalósítására volna alkalmas. Ezt a rendszert a kapitalizmussal szemben *laborizmus*nak nevezi. A könyv két részre oszlik. Az első rész a laborizmus gazdaságböleletei alapjait tárja fel. Négy gazdasági rendszert különböztet meg: 1. a hatalmi fölény a természeti és anyagi termelési tényezők kezében van, 2. a tőke van hatalmi fölényben: magán- és államkapitalizmus, 3. a gazdasági élet vezetése a munka kezében van: laborizmus, melynek két ága a szocializmus és a tulajdonképpeni laborizmus, 4. az etatizmus: a gazdasági hatalmi fölény az állam kisajátítottja. A könyv második részében azt akarja bemutatni, hogy milyen intézményekkel lehetne a laborizmust, vagyis a munka hatalmi fölényét biztosítani. Az irányítást vég eredményében az önkormányzattól várja. Az Országos Gazdasági Tanács termelési körzetekre osztaná az országot és meghatározná az országos kontingenst. A megyei szaktestületek között osztják fel a kontingenseket, ezek pedig tagjaik közt. Részleteiben is igen komoly és érdekes közgazdasági tanulmány.

V. J.

OBERDING JÓZSEF GYÖRGY
Dr.: *A modern szövetkezeti mozgalom*. Kolozsvár, 1934. 56 l.

A könnyen áttekinthető kis könyv három részben fejti ki a modern szövetkezeti mozgalom lényegét. Az első részben a történetét foglalja össze az utópisztikus-szocialisztikus irányzat, a rochdalei takácsok, Schultze és Raiffeisen rendszerének ismertetésével. Külön alfejezetben mutatja be a magyar szövetkezeti mozgalom kifejlődését. A második rész a modern szövetkezet leírása, külön részletezve a hitel-, a termelő, a fogyasztási és az értékesítő szövetkezeteket. A harmadik rész a tulajdonképpen vett modern szövetkezeti mozgalom kérdését fejtegeti. Három szempont állítható egy-

mással szembe: a kapitalista gazdasági rend alapján álló polgári társadalom a kistőkések érdekét szolgáló gazdasági mozgalomnak tekinti, a szocialisták a munkásosztály egyik igen jelentős harci eszközének tekintik ki, a kooperatívizmus pedig öncélúnak mondja (niemesi iskola 1921-ben kiadott manifesztumának 6. pontja). Szerző e fejtegetések után a szövetkezeti mozgalom áttekintését adja az egyes országokban, valamint ismereti a szövetkezeti mozgalom nemzetközi szerveit.

V. J.

SURANYI-UNGER TIVADAR:
Szabad és kötött gazdaság. Közgazdasági Szemle, 1934. LVIII. évf. 77. k. 9—10. sz. 428—444. l.

Öt fejezetben fejti ki a címben jelzett érdekes és időszerű közgazdasági problémát. Az elmélet és a gyakorlat kettősségének bemutatása után „A társadalmi tudományok integrációja” c. fejezetben a közületi szükségletek kérdését tárgyalja. E bevezető rész után előbb „a gazdasági szabadság útját” írja le, ami párhuzamos az autonóm gazdaságpolitikai célkitűzések (a termelékenységi és az egyensúlyi eszmény, mint célkitűzés) gyakorlati ténylegesítésével, azaz a termelési politikának a tágabb értelemben vett gazdaságpolitikától való fokozódó függetlenségével. A továbbiakban rámutat arra, hogy amíg a liberálisizmus az autonóm gazdaságpolitikai célkitűzések szövetségese, addig a kötött gazdaság heteronóm gazdaságpolitikai célkitűzésekre (javarészt hatalmi, politikai, kultúrpolitikai és szociálpolitikai megfontolásokra) támaszkodik. Végeredményében a kötött gazdaság tulajdonképpen gazdasági nacionalizmus. „A kibontakozás dialektikája” c. fejezet a változások vonalát rajzolja meg; tézis: a nemzetgazdasági elzárkózás; antitézis: a fejlődés folyamán az államok kötött gazdasága terén a gazdaságpolitikai intézmények általában egyöntetűek lesz-

nek s ezzel megindul a nemzetgazdaságok egymáshoz való közeledése; szintézis: a kötött világgazdaság. A nemzetközi gazdaságpolitikai irányítás rendszabályainak fokozatos enyhítése, illetőleg megszüntetése viszont lehetővé teszi a szabad világgazdaság rendszerének kialakulását. V. J.

VARGA ISTVÁN: *A fasizmus gazdaságpolitikája*. Közgazdasági Szemle, 1934. LVIII. évf. 77. k. 11–12. sz. 570–594. l.

A fasiszta gazdaságpolitika nem keletkezett a fasiszta világszemléletből, politikai elméletből és szervezeteiből a szükségszerűség hatalmával, hanem azzal csupán koincidál. E megállapítás után a szerző a *Carta del Lavoro* alapján ismerteti a fasizmus gazdaságpolitikájának főbb tételeit: a nemzet érdekei az egyének vagy csoportok érdekei elé helyezendők; a munka minden formája társadalmi kötelességet alkot s ezért az államhatalom védelmében részesül; a magánkezdeményezés a termelés leghasznosabb és legeredményesebb eszköze; a termelés növelése, tökéletesítése és a költségek csökkentése minden eszközzel előmozdítandó; az államnak a gazdasági életbe csak kivételesen szabad beavatkoznia (ha a magánkezdeményezés hiányzik, vagy ki nem elégítő, vagy ha az államnak politikai érdekei forognak kockán); a munkajog szabályozására a kollektív munkabérszerződések hivatottak; a sztrájk és a kizárások minden faja elítélt és tilos. Tehát a fasizmus egyrészt a magánkezdeményezést hirdeti, másrészt emberi és a termelés érdekeivel szembe forduló munkabéret és egyéb munkafeltételeket kíván a termelés területén biztosítani. A valóságban azonban a fasizmus ezeket az elveket csak részben valósította meg, kénytelen volt intervencionisztikus gazdaságpolitikát folytatni. E fejtegetés után a szerző a fasizmus elgondolásának megfelelőire mutat rá (Gide, amerikai nagyvállalkozók, Sorel-féle forradalmi szindikálizmus, Cole céhszociálizmusa,

Othmar Spann, német nemzeti szociálizmus, Quadragesimo Anno, kollektív munkabérszerződések, Whitley-tanácsok, Roosevelt-féle New Deal munkakódexei, stb.), majd sorra veszi a vitás problémákat (állami beavatkozás, terv- és irányított gazdaság, munkabérek hatósági megállapítása), végül leszögezi, hogy a fasizmus „egy viszonylagosan liberális, de erős szociálpolitikai szellemtől áthatott rendszer, amely a gazdasági haladást a közös szempontjai által korlátozott magánkezdeményezéstől és egyéni önzéstől várja”. V. J.

9. Vegyes.

Búvár. Népszerű tudományos folyóirat. Szerkeszti *Lambrecht Kálmán*. Budapest, Franklin-Társulat kiadása. I. évf. 1. szám. 1935. január. 8-r. 72 l.

Pompás kiállításban száz érdekes köppel tarkítva, 72 oldal terjedelemben látott napvilágot ez a népszerű tudományos folyóirat. A természettudományok páratlan fejlődésének eredményeiről akar tudósítani, azokat az igazságokat akarja hozzáférhetővé tenni, amelyeket „laboratóriumok csendjében, műhelyek katódogó hangzavarában, óceánok mélyén, kórtermek magányában, a vegyész és fizikus, a technikus és földrajzi explorátor, a népelet búvára és az életért harcoló klinikus és orvos kutattak, kinyomoztak és megismertek”. Szerkesztőjének, *Lambrecht Kálmán*nak, tudományos egyénisége, de épúgy munkatársainak hosszú sora kezeskedik arról, hogy a magyar folyóiratkultúra régóta nélkülözött, fontos hivatást betöltő lapja született meg a *Búvárban*. K. B.

Educatio Medicorum. Orvosképzés. XXV. évf. 1935 március. Külön füzet. 372 l.

A budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetem fennállásának három-

századik évfordulójára a magyar orvosi továbbképzés folyóirata „Educatio Medicorum” címen külön füzetet adott ki. A vaskos kötetet három külföldi tudós munkája vezeti be, az osztrák, német és francia orvosképzés tudományos szervezetét tárgyalva. A magyar orvostudományi oktatást az előadott tárgyakra osztva a budapesti egyetem és a három magyar testvéregyetem orvosi fakultásainak képviselői mutatják be külön-külön tanulmányokban. **K. B.**

Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének, tiszteletbeli taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából. Budapest, 1934. 294 l.

Egész sor kitűnő tanulmányt összefogó kötettel ünneplik Berzeviczy Albertet az Akadémia tagjai tiszteletbeli taggá választásának harmincadik fordulóján. A kötet bevezetéseképpen Herczeg Ferenc Berzeviczynek, mint kultúrpolitikusnak, a pályáját rajzolja meg. Ezt követik közel 300 oldalon nagyértékű történelmi, irodalomtörténeti, nyelvészeti, régészeti, közgazdaságtani és az orvostudomány körébe vágó tanulmányok. E dolgozatok közül párat tárgyak időszerűsége vagy erdélyi vonatkozása miatt már ismertettünk a szerző neve alatt. A kötetet Berzeviczy Albert munkáinak jegyzéke zárja be. **V. J.**

JANCSÓ BÉLA Dr.: *Egészségügyi tanácsadó az erdélyi magyar nép számára.* A Kiáltó Szó Könyvei, 2. sz. Cluj-Kolozsvár, 1934. 66 l.

A szerző feladatát abban látja, hogy „a mindennapi életben leginkább előforduló fertőző és népbetegségek elleni védekezésre s az egészség megőrzésének mindenki által betartható feltételeire felhívja az elhagyott szegény falusi magyar emberek figyelmét”. Éppen ezért a teendőket mindenütt gyakorlatilag és csupán az orvos érkezéséig szabja meg. A

„Bevezetés”-t követően öt fejezetben mondja el ezeket a teendőket: I. Az egészséges életéről, II. A fertőző (ragályos) betegségek, III. A népbetegségek, IV. Az anya és csecsemő, V. Az első segély. A nagy haszonnal forgatható füzetet a falu egészségügyi állapotára vonatkozó kérdőív zárja be. **V. J.**

Dr. KERBOLT LÁSZLÓ: *A beteg falu.* A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet Közleményei. 3. sz. Pécs, 1934. Dunántúl, 130 l.

A magyar falu szociális és közegészségügyi rajza, megdöbbentő kép azokról a primitív viszonyokról, amelyek között a magyar paraszt él, táplálkozik, születik, meghal. Az orvos falumunkájának irányait, céljait és akadályait szemléletesebben nem is lehetne feltárni, mint a magyar átlagfalu szociográfiai adatainak ilyen összeállításában. Bevezető fejezetei a falu kereseti viszonyait, lakástípusait, máig is megszervezetlen szociális biztosításának problémáit és karitatív intézményeit mutatja be, majd a magyar parasztság egészségügyi kérdései jönnek sorra: a táplálkozás és az ivóvíz kérdése, a járvány és fertőtlenítés problémái, a falusi lakosság orvosi ellátása, iskolaegészségügye és egészségügyi ismeretei, a bábaképzés és az egészségvédelem. A szerző kiválóan ismeri a falu higiénijának rettentő elhanyagoltságát s valóban tiszteletreméltó a heroizmus, amellyel e viszonyok között mint orvos a maga emberfeletti hivatását felfogja. **S. I.**

Dr. KONTRA LÁSZLÓ és **Dr. BIELIK TIBOR:** *A falu egészségvédelme.* A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet Közleményei. 5. sz. Pécs, 1934. Dunántúl, 112 l.

A falusi egészségvédelmi munka vezérfonala. A gödöllői és mezőkövesdi egészségügyi mintajárások évtizedes tapasztalatait szűri le s

arra a kérdésre keres feleletet, milyen munkamódotus a legmegfelelőbb, leggazdaságosabb a magyar falu mai viszonyai között a parasztság higiénikus viszonyainak emelésére. Első részében az egészségvédelmi munka szerveit és módszereit ismerteti, a családi és szociálhigiéniai tennivalók kinyomozásának módszereit adja, majd gyakorlati tanácsokkal szolgál az anya- és csecsemővédelem, iskolaegészségügyi munka, a tuberkulózissal, ideg- és nemibetegségekkel, valamint a fertőző betegségekkel kapcsolatos küzdelem megvívására. Befejezésül a falusi tanító- és egészségügyi propagandamunka feladatait jellemzi. Gyakorlati irányú, kiváló szakmunka. S. I.

LIGETI LAJOS: *Sárga istenek, sárga emberek*. Egy év Belső-Mongólia lámakolostoraiban. Budapest, (1934.), 497 l. 65 fényképmelléklettel, egy térképpel. Egyetemi Nyomda.

E könyv a szerző Belső-Mongóliában és Észak-Mandszuriában 1928-tól 1931-ig tett útjáról számol be a művelt közönségnek. Érdekes, hasznos olvasmány. A buddhizmus egyik ágának, a ma legnagyobb szerepet vívó lámáizmusnak a világát írja le. Célja azonban az, hogy a lámáista réteg alól kiássa a régi pogány mongol kultúrát. A könyv nem szakmunka, de azért mégis megérezik rajta, hogy nem a felületes szemlélő, hanem a tudós alapossága látta és jegyezte fel azt, amit a sárga istenek, sárga emberek világáról elmond. A tudományos kérdések kifejtését l. *L. Ligeti: Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie chinoise 1928—1931*. Bp. 1933. Publié par la Société Kőrösi-Csoma. 8-r. 64. l., 12 táblával és egy térképpel. V. J.

SZABÓ ZOLTÁN: *A magyar ifjúság mozgalmi*. Válasz. 1935. március, 196—207 és április 279—285. l.

A még kissé kiforrotlan folyóirat gazdag adatanyagot nyújtó beszámolója a magyar ifjúsági mozgalmakról. A magyar fiatalok portréját részben Kós Károly, Szekfű Gyula és Zilahy Lajos nyomán, részben saját nyilatkozataik alapján rajzolja meg. E portré most átalakulóban van, a tegnapi álláshalmozás elleni, zsidóság elleni, kisantant elleni állásfoglalások helyet kezdenek adni az ifjúságprobléma mélyebb megvilágítású látásának, a zsidó kérdéssel való tudományos foglalkozásnak, a szláv és román nyelvek tanulásának. Szabó Dezső és Szekfű Gyula nyomán erős falumunka indul meg, amelyben a Szegedi Fiatalok és a Fialat Magyarország Mozgalom néprajzi és szociográfiai munkája vezet. A székely, felvidéki és délvidéki hallgatók révén egy toleráns kisebbségi politika körvonalai vannak kibontakozóban, míg vallási téren a Korunk Szava és az Új Élet misztikus-szociális-európai irányba tereli a fiatal katolikusok gondolkodását, amellyel nem szemben áll, hanem párhuzamosan halad a protestáns Magyar Út munkája. S. I.

VÁRADY ALADÁR—BEREY GÉZA: *Erdélyi Monográfia*, Satu-Mare, 1934. 308 l.

Két fiatal újságíró vállalkozásában jelent meg ez a lexikális mű, melyet szerzői monográfiának neveznek. Erdély, a Partium és Bánság magyar közéletének, értelmiségi rétegének, ipari és kereskedelmi világának a neveit, a szereplők életrajzi adatait gyűjtötték itt egybe és közlik leg többjének az arcképét is. Románok nevei is előfordulnak köztük, de csak ötletszerűen. A kötet könnyen kezelhetőségét gátolja az a szerkesztésbeli fölületesség, hogy az egyes betűkön belül nem tartják meg a kívánt sortrendet. Ennek ellenére kiterjedt anyaggyűjtésénél, hatszáz hasábra fölgyűjtött adathalmazánál fogva erdélyi viszonyaink között ez a névlexikon egyedülálló és figyelemreméltó. K. B.